

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ
ҲУЗУРИДАГИ ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ
ҚУРИЛИШИ АКАДЕМИЯСИ

Нажмиддин Комилов

**ТАСАВВУФ
ЁКИ
КОМИЛ ИНСОН АХЛОҚИ**

Биринчи китоб

**Тошкент
«Ўзувчи» нашриёти**

Қомиллов, Нажмиддин.

Тасаввуф ёки қомил инсон ахлоқи. Қ 1.— Т.: Ёзувчи, 1996.— 272 б.

Сарл. олдида: Ўзбекистон Республикаси Президентини ҳузуридаги давлат ва жамият қурилиши Академияси

Маълумки, ўзбек маданияти ва адабиёти билвосита Тасаввуф илми таъсирида тараққий этган ва шу илм баробарида жаҳон маданиятига йўл топган. Шу пайтга қадар адабиётшунослигимиз Тасаввуф ҳақида ўзининг, айни дамдаги китобига эга эмас эди. Шарқшунос олим Н. Қомиллов журъат этиб, «Тасаввуф» номли рисоласини ёзиб тугатди. Унда ушбу сўфийлик билими пайдо бўлганидан бошлаб қандай босқич ва поғоналар сари ўтганлиги, унинг адабиётимиздаги ўрни баҳоли қудрат ёритилган.

ББК 86.38

4702620204—19
 ISBN 5—8255—0276—9

ISBN 5—8255—0276—9

© Н. Қомиллов, 1996 й.

Инсоният яратган маънавий маданият яхлит бир бутунликдир. Дин, фалсафа, адабиёт, санъат ва ҳоказо — буларнинг ҳаммаси шу муаззам дарахтнинг шохлари, унинг илдизи эса халқнинг ижоди, дунёқараши ва фикрий кашфиётларидир. Қайси бир халқнинг оғзаки ёки ёзма ёдгорлигини олиб қарамайлик, унда бани башар хотирасида элас-элас сақланиб келаётган асо-тир-афсоналар, узоқ тарих қаъридаги ибтидоий тасав-вур ва тушунчалар, аср-асрлар давомидаги кузатишлардан ҳосил бўлмиш ҳаётний ҳикматлар қаймоғи — инсоний тафаккур тажрибасининг инъикосини кўрамыз. Муқаддас китоблар Авесто, Ригведа, Таврот, Забур, Инжил ва Қуръон ҳам ана шундай минг йиллар ичида йиғилиб, сархилланиб, сайқал топган илмий-бадний тафаккур ҳосиласи сифатида юзага келган ўлмас обидалардир. Шу бонс бу китобларда маъно ва мазмун теран, умум-инсоний қадриятларни ҳимоя этувчи ва тарғиб қилувчи фалсафий ҳулосалар чуқур ҳам жозиб.

Улуғ тарихий бурилишлар даври мафкурасини бел-гиллаган жаҳоний динлар инсоният тараққиётининг муайян босқичида янги маънавий-руҳий зарурат, фикрий ва ҳиссий изланишлар эҳтиёжига жавоб тариқасида пайдо бўлганлиги сабабли маданий-маънавий ҳаёт-нинг ҳамма соҳасини қамраб олиб, ижодий кўтарилиш, тахаййўл ва тасаввуротлар олами, ақлий ва бадний фаолият тарзига таъсир этиб келди. Айни вақтда инсон-нинг тўхтовсиз ижодий фаолияти динларнинг ўзига таъсир ўтказиб, улардаги синкретиклик (омухталнк) хусусиятини кучайтириб турди, янги таълимотлар, маз-ҳаблар, қарашлар силсиласини вужудга келтирди. Ис-лом оламида буни илми калом (мутаъалия, ашъария,

«ихвонус сафо» оқимлари), илми ҳикмат (фалсафа), илми ваҳдат ёки илми тавҳид (тасаввуф), шунингдек, исмонлиия, қарматия, имомия мисолида кўриш мумкин. «Мафкуравий демократия»га изи бергани, инсон қалби ва руҳиятини нишонга олиб, жаҳолат ва худбинликка қарши ўлароқ майдонга чиққани, ахлоқий покликни тарғиб этгани сабабли тасаввуф моҳиятан илму ижод аҳлига яқин эди. Бу — бир томондан. Иккинчи томондан эса, шуни эътироф қилишимиз керакки, тасаввуф гарчи ислом бағрида ниш уриб, Қуръон ва ҳадислар ҳикматидан озиқланган, кўп ҳолларда шарият аҳкомига суянган бўлса-да, лекин у расмий диний ақидапарастлик ва мутаассибликка ҳамда ҳоким табақаларнинг айшу ишратга фарқ турмуш тарзи, талончилик ва манфаатпарастликка зид ўлароқ меҳнаткаш халқ порозилигини ифодалаб келди. Ушбу таълимотнинг эл орасида ёйилиб, фикрий янгилаНИШларга қанот бергани, Ҳақ ва ҳақиқатга ташна зиёлилар юрагини банд этганига сабаб шу. Қолаверса, тасаввуфнинг айни шаҳар ҳунармандлари, қадимдан маданияти ривожланиб келган им-маърифат марказлари, тарғиб этгани ҳам беэъиз эмас. Яна бу ўринда бир ҳодисани — яъни тасаввуфнинг футувват билан қўшилиб кетиш ҳодисасини ҳам қайд этиб ўтмоқ жоиздир. Футувват — (жавонмардлик) аҳли ўз ҳаётларини дўст — биродарлари, яқин кишиларининг ҳолатини чиқариш, муҳтожларга моддий ва маънавий ёрдам беришга бахшида этган одамлар бўлиб, аксар оддий халқ ичидан етишиб чиққан ҳунармандлар, олим ва санъаткорлар эдилар. Улар орасида сипоҳийлар, ном чиқарган паҳлавонлар ҳам бўлиб, шахсий ҳаётда ҳалол яшаш, зоҳиран ва ботинан пок бўлиш, нокас, номардларга яқинлашмаслик учун интилганлар; яширни жамиятлар тузиб, бир-бирларининг манфаатларини ҳимоя этганлар, уюшиб, ташқи душманларга қарши курашганлар. Чунончи, сарбадорлар ва Шарқдаги бошқа кўп озодлик ҳаракати намояндалари жавонмардлар эдилар. Улар тасаввуфни назарий таълимот, маслак сифатида қабул қилиб олдилар, ўз навбатида кўпгина шайхлар футувват қондаларини тарихатга сиғдириб юбордилар.

Шу тариқа, тасаввуф мусулмон Шарқи мамлакатлари ижтимоий ва маънавий ҳаётига чуқур кириб борди, фан, маданият ва адабиёт ривожига катта ижобий таъсир кўрсатди. XI асрдан бошлаб Шарқнинг деярли

барча нуфузли шоир ва ёзувчилари, мутафаккир ва олимлари тасаввуфдан озиқланиб, унинг инсонпарварлик ва ҳақсеварлик ғояларидан руҳланганлар. Шунинг назарда тутиб, атоқли олим Е. Э. Бертельс асримиз бошидаёқ қайд этган эди: «Тасаввуф адабиётининг ўрганмасдан туриб, ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданий ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас... бу адабиётдан хабардор бўлмасдан Шарқнинг ўзини ҳам англаш қийин». (Е. Э. Бертельс. Суфизм и суфийская литература. М., «Наука» нашриёти, 1995, 54-бет).

Тасаввуф адабиётининг билиш ва ўрганиш учун эса аввало тасаввуфнинг ўзини билиш керак.

ТАРИХ ВА ТАЪРИФ

Тасаввуф тадрижий тараққиётга эга бир таълимот бўлиб, ислом оламида VIII асрнинг ўрталарида пайдо бўлган. Дастлаб у зоҳидлик ҳаракати кўринишида куртак ёйди. Гап шундаки, ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам вафотларидан кейин мусулмонлар жамоаси нчида бўлиниш юз беради, айниқса халифа Усмон замониде бойликка ружу қўйиш, қимматбаҳо тухфалар билан қариндош-уруғлар, яқин дўст-биродарларни сийлаш раем бўлади. Уммавия халифалиги даврига келиб эса, сарой ҳашамлари, дабдабали безаклар, олтин-кумушга берилиш, хазина тўплаш авж олди. Яъни диний машғулотлар, Худо йўлидаги тоат-ибодат ўрнини дунёвий ишлар, дунё молига муҳаббат эгаллай бошлади. Бу ҳол диний амрларни адо этишни ҳар қандай дунёвий ишлар, бойликлардан устун қўйган эътиқодли кишиларнинг норозилигига сабаб бўлди. Улар орасида ҳадис тўпловчи муҳаддислар, илгаридан қашшоқ бўлиб, уй-жой, мол-мулкка эътибор қилмаган саҳобалар ҳам бор эди. Буларнинг бир қисми динни ҳимоя қилиб, очиқ курашга отланган бўлсалар, иккинчи қисми эса, қаноат ва зуҳдни («зуҳд» сўздан «зоҳид» сўзи келиб чиққан) асосий мақсад қилиб олиб, сарой аҳли ва сарватдорлар, бойлар ахлоқига қарши норозилик белгиси сифатида таркидунёчилик ғоясини тарғиб этиб, ижтимоий фаоллиятдан бутунлай четлашганлар, сурункали тоат-ибодат билан шуғулланганлар.

Куфа, Бағдод, Басра шаҳарларида таркидунё қил-

ган зоҳидлар кўп эди, айтиш керакки, уларнинг обрў-эътибори ҳам халқ орасида катта бўлган. Чунончи, Увайс Қараний, Ҳасан Басрий каби йирик сўфийлар аслида зоҳид кишилар эдилар, шунинг учун бу зотларнинг номи шайхлар ва сўфийлар ҳақидаги тазкираларда зоҳид сифатида тилга олинади, баъзи муаллифлар эса уларни сўфийлар қаторига қўшмаганлар ҳам.

Бунинг боиси шуки, зоҳидлар узлат ва тақвони пеша этган бўлишларига қарамай, ишқ ва ирфон (илоҳий маърифат)дан беҳабар кишилар эдилар. Улар фалсафий мушоҳадакорлик, ажзу иродат билан маънавий-ахлоқий камолот саринтилиши, валилик, каромат-мўъжизалар кўрсатиш каби хислатларга эга эмасдилар. Зоҳидларнинг нияти ибодат билан охират мағфиратини қозониш, Қуръонда ваъда қилинган жаннатнинг ҳузур-ҳаловатига етишиш эди. Сўфийлар назарида эса жаннат умидида тоат-ибодат қилиш ҳам тамаънинг бир кўринишидир. Ҳолбуки, сўфий учун на дунёдан ва на охиратдан тамаъ бўлмаслиги керак. Ягона истак бу — Худонинг дийдоридир, холос.

Машҳур сўфий эъл Робиъ Адвий (714—801) Таърига муножотларида нола қилиб айтар экан: «Эй Парвардигорим, эй Ери азиз, агар жаннатнинг тамаъида тоат қиладиган бўлсам, жаннатнингдан бенасиб эт, агар дўзахнингдан кўрқиб ибодат қиладиган бўлсам, мени дўзах ўтида куйдир — минг-минг розиман! Аммо агар Сенинг жамолиниги деб тушларни бедор ўтказар эканман, ёлвораман, мени жамолинигдан маҳрум этма!»

Таъгри таолога қуруқ, кўр-кўрона мутеълиқнинг ҳожати йўқ. Худо ғазабидан кўрқибгина амри маъруфни бажариш садоқат белгиси эмас, балки ривидир. Шунинг учун сўфийлар: Аллоҳни жон-дилдан севиш, Унинг зоти ва сифатларини таниш ва билиш, кўнгилни нафсу ҳирс ғуборидан поклаб, ботиний мусаффо бир ҳолатда Илоҳ васлига етишиш ва бундан лаззатланиш ғоясини кенг тарғиб қилдилар. Инсон руҳи илоҳийдир ва демак, асосий мақсад — илоҳий оламга бориб қўшилмоқдир, дедилар.

Шу тариқа, дунёдан кўнгил узган, аммо зоҳидларга ўхшамайдиган, «бир назар билан тупроқни кимё этадиган» (Ҳофиз Шерозий) зеҳну заковат, ақлу фаросатда тенгсиз, аммо ўзга мутафаккирлар, файласуфлардан ажралаб турадиган, шарият илминин сув қилиб ичган, тоату ибодатда мустаҳкам, лекин оддий диндор-

лардан фарқланадиган ажойиб хислатли одамлар тонфаси пайдо бўлган эдики, уларни руҳ кишилари деб атардилар. Бундай одамларнинг феъл-атвори, юриштириши, хориқулодда (одатдан ташқари) сўзлари ва ишлари атрофдагиларни ҳайратга солар, баъзиларнинг ғайбдан башорат берувчи кароматлари, сирли мўъжизалари ақллари лол қолдирарди. Уларни аҳлуллоҳ, авлиё, аҳли ҳол, аҳли ботин, арбоби тариқат, дарвеш, қаландар, фақир деган номлар билан тилга олардилар. Аммо бу тонфага нисбатан кўпроқ «сўфий» номи қўлланилган, чунки ушбу сўзнинг маъноси анча кенг бўлиб, бошқа тушунча ва атамаларни ўз ичига сиғдирарди.

Хўш, сўфий сўзи қадардан пайдо бўлган? Бу ҳақда бир неча хил қарашлар бор. Баъзилар бу сўз «саф» сўзидан келиб чиққан дейдилар, чунки сўфий Илоҳ йўлига кирганларнинг биринчи сафида турувчидир. Баъзи олимлар уни «суффа» сўзидан ҳосил бўлган деб айтадилар: асҳоби суффа ҳазрати Пайғамбар тириклигидаёқ тарки дунё қилган тақводор кишилар бўлиб, сўфийлар шуларга тақлид қиладилар, деб тушутирадилар. Яна бир гуруҳ олимлар сўфий сўзи «сафо» сўзидан келиб чиққан, чунки бу тонфанинг қалби сидқу сафо офтобидай порлаб туради, деганлар. Яна баъзилар сўфий «суфуҳ» сўзидан ясалган, суфуҳ — бирор бир нарсанинг хулосасидир, бу жамоа халқнинг хулосаси бўлганлиги сабабли уларни сўфий деганлар, деб ёзадилар. Сўфий сўзи «соф» сўзидан чиққан дегувчилар ҳам бор. Абу Райҳон Беруний бўлса «Осорул боқия...» асарида ушбу сўзни юнонча «суф», яъни файласуф сўзининг охириги қисмидан ясалган деб кўрсатади. Аммо кўпчилик сўфий сўзи арабча «сўф» сўзидан ҳосил бўлган, деган фикрни билдирдилар. «Сўф» сўзининг луғавий маъноси жун ва жундан тўқилган матодир. Сўфийлар кўп ҳолларда жун чакмон ёки қўй терисидан тикилган пўстин кийиб юришни одат қилганлари учун уларни жун кийимчилар (форсчаси пашминапўш), яъни сўфий деб юритганлар. Бизнингча, шу кейинги этимологик маъно ҳақиқатга яқинроқдир, зеро, сўфий сўзининг «сўф» сўзидан ясалishi араб тили қонун-қондаларига мос келади.

Агар «сўф» сўзидан сўфий ясалган бўлса, ўз навбатида, «сўфий»дан, «тасаввуф», «мустасуф», «мутасуф», «мутасаввуф» сўзлари ҳосил бўлган. Мустасуф

Ўзини сўфийларга ўхшатиб, тақлид қилиб юрадиган, аммо асл мақсади амал-мансаб, молу мулкка интилишдан иборат бўлган кишиларга нисбатан ишлатилган сўз бўлса, мутассуф тариқат ва ҳақиқатда муайян манзилларни эгаллаган, бироқ сўфий даражасига кўтарилмаган кишилардир. Қалбан сўфиёна ғояларга мойил, тасаввуфий эътиқод — маслак қилиб олган, лекин тариқат амалиётини ўтамаган, расман сўфий бўлмаган одамлар эса мутасаввуф бўлиб ҳисобланганлар. Сўфийларнинг ўзини ҳам Ҳусайн Вонз Кошифий «Футувватномаи султоний» номли асаринда уч гуруҳга ажратган: муоширлар, мутарасмлар, муҳаққиқлар. Муоширлар — тариқат аҳлининг мухлислари. Улар дарвешларга муҳаббат билан қарайдилар, дарвешлар суҳбатидан иштирок этадилар, уларнинг хизматларини бажарадилар ва савобга ўзларини шерик деб биладилар. «Мутарасм» сўзининг маъноси расму русумга эргашувчи демак, аммо мутарасмлар дарвешларнинг одатларига зоҳиран тақлид қилсалар-да, ботинан ҳол талабгоридирлар ва шу тонфага ихлослари туфайли илоҳий фойдан баҳраманландирлар.

Муҳаққиқлар — Ҳаққа етганлар, уларни олий мартабали сўфийлар деб таърифлаш мумкин. Ҳақиқий авлиёлар, шайх муршидлар шулар ичидан етишиб чиққан. Бу ўрнида муҳаққиқ сўфийларнинг нажиб сифатлари хусусида тўхтаб ўтиш жонз деб ҳисоблаймиз.

Аввало шунини таъкидлаш керакки, чин сўфий ўзликдан ва фойдани дунёдан кечган ва Ҳақ бақосида ўзлигини қайта топган зот бўлиб, суратда бандая, маънида озод кишидир. Сурат — ташқи кўринишда банд бўлиш — жисм-танани Илоҳ тоатига бағишлаш бўлса, маънида озодлик-ботинини барча алоқалардан тозалаб, руҳни ҳур ва пок сақлаш демак. Сўфийга ҳеч бир нарса ва ҳеч бир киши қарам бўлмаслиги; унинг ўзи ҳам ҳеч бир нарсанинг ва ҳеч бир одамнинг қарамини бўлмаслиги керак. Баҳоуддин Нақшбанд айтганларидай:

Ҳечин мо нею ҳечин мо кам не,
 Аз пайи ҳеч-ҳечин мо ғам не,
 Жанда бар пушту пушт-гўристон,
 Рўзе, ки мирем мо, ҳеч мотам не.

Маъноси: Ҳеч нарсамиз бўлмаганлиги учун ҳеч камимиз йўқ, ўша «ҳеч», яъни нарса кетидан қувиб, ҳам ҳам чекмаймиз. Эғнимизда — жанда, орқамизда — гўристон, биз вафот этган кун ҳеч бир мотамнинг ҳам кераги йўқ.

Сўфийнинг озодлиги деганда тасаввуф аҳли солиқнинг башарий сифатлардан мутлақ қутулиши ва илоҳий фикр сифати бўлмиш пок руҳ кўринишида истиғно олами — Тангри таоло оламининг заруратлари бепоёнлигини куллан идрок этишини англаганлар. Сўфий яна «сирри соф, ақли етук, муҳаббат аҳлига дил боғлаган» (Қошифий) бўлмиш, нафасидан бедардлар қалби бедор бўлмоғи керак. Сўфийлар руҳоният билан суҳбат қурадиган, кайҳону фалак асроридан мужда келтирадиган, фақрни ихтиёрий равишда бўйинга олиб, табиий ахлоқни тарк эта бориб, илоҳий ахлоқни касб этувчи, эзгулик йўлида жонини фидо қилувчидирлар, улар борлиқ ва йўқлик, замон ва макондан хориж, азалу абадни бирлаштирган мукаррам зотдирлар. Бу ўринда ҳазрат Абдураҳмон Жомийнинг «Суҳбатул аброр» дostonида сўфийга берган таърифини келтирмоқчимиз, ўйлаймизки, бу қуйма ҳикматлар сўфийлар хислатини ёрқинроқ очишга ёрдам беражак:

Завқи сўфигари ар ҳаст туро,
Бояд аз ҳеш назар баст туро.
Сўфий он аст, ки аз худ растаст,
Аз наку частау аз бад растаст.
Зодан кавну зи кавн озода,
Банди хастиву эн хастӣ сода.
Бо изофат зи изофат берун,
В-аз масофат зи масофат берун.
Дар макон неву макон аз вай пур,
Дар замон неву замон аз вай пур.
Азалашро ба абад чанге не,
Абадашро зи азал нанге не.

Не зи адвор дар у таъсире,
Не дар атвор аз у тағйире.

Маъноси: (Агар сенда сўфийлик завқи бўлса, сен ўзингни унутининг керак; ўзингга боқма, ўзгага боқ. Сўфий ўзидан қутулган, яхшиликдан сакраб ўтиб, ёмонликдан озод бўлган одамдир. У дунёнинг фарзанди,

аммо дунёдан озоддир, борлиқнинг тузоғидаю, лекин борлиқдан халосдир. Ортиқчаликлар (моддийлик) билан бирга, бироқ ортиқчаликлардан ташқарида; масофада туриб, масофалардан ташқаридир. У маконда эмас, (макондан ташқарида), аммо макон, яъни дунё ундан тўла, у замондан ташқарида, лекин замон — вақт у билан бирга. Унинг азали ва абадияти орасида зиддият йўқ, абадияти азалидан ор қилмайди. Даврларнинг айланиши, ўтиши унга таъсир этмайди, унинг сийрати замонлар айланишидан ўзгармайди).

Ана шундай, даврларнинг алмашиниши, шоҳларнинг ўзгариши, сиёсату раёсат дарвеш сўфийнинг эътиқодига, хулқига таъсир қилмаслиги керак, сўфий майда манфаатлар, одамларнинг кундалик ташвишларигина эмас, умуман фоний дунёнинг гаму муаммоларидан устун турадиган, тафаккурининг сатҳи фалаклар қадар қамровли, қалбида маънолар булогин қайнаб турган комил инсон ҳисобланган.

Бундай кароматли инсонларни халқ азиз-авлиё, қудсий нафасли кишилар сифатида алоҳида эътиборлаган. Бу эътибор сўфийларнинг ва шууринга қарши таъсир ўтказганлар ва маънавият сўлтонлари бўлиб майдонга чиққанлар. Уларнинг сўзи ва ҳаракати, хислати ва ахлоқи ҳаммага ибрат қилиб кўрсатилган. Жаҳоннинг бутунлиги, ободонлик ва осойишталик Парвардигор фазинини етказувчи шу табарруқ эътиборларнинг дуоси, хайрли ишларига вобаста деб қаралган. Шу аснода авлиё-анбиёнинг меросхўри — давомчиси деган ақида шаклланган. Яъни гарчи Пайғамбарни охири замон Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламдан кейин пайғамбар келмаса-да, аммо қутби киром валилар ҳар замонда пайдо бўлиб, халқни ислом ҳақиқатларига ҳидоят этадилар, тўғри йўлга бошлайдилар. Чунинчи, улуғ шоир Хусрав Деҳлавий ўз пири Низомиддин Авлиёни шундай кишилардан деб таъриф этади ва «Матлаъул анвор» дostonида бундай ёзади:

Нурн жаҳон аз қадами авлиёт,
Жонн назар дар жасади тўғиёт.

(Кўзини равшанлиги тўғиё вужудида бўлганидай, жаҳоннинг нури авлиё қадамидандир).

Демак, авлиё — жаҳоннинг нури, инсонлар кўзининг гавҳари. Авлиё Мустафонинг изидан борган ва унинг нафасидан баҳраманд одам:

Роҳраве, к-ў ба тариқи сафо,
Рафта қадам бар қадами Мустафо.
Сирати маймун-ш бад-ин парварий-
Нусхаи дебочаи пайгамбарий.

Низомиддин Авлиё сафо йўлида юрувчи шундай бир зотки, Мустафо орқасидан қадам-бақадам борадди. Унинг бундай парварииш топган саодатли сийрати пайгамбар дебочасининг нусхасидир).

Алишер Навоий ҳам Баҳоуддин Нақшбанд ва Абдурахмон Жомийни гарчи Хусрав Деҳлавий каби пайгамбар давомчиси деб атамаса-да, лекин уларни «муршиди офоқ», «кошифи асрори илоҳ», барча ишлардан хабардор кароматли ва пок ниятли зотлар сифатида таъриф-тавсиф этади. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанд:

Мулки жаҳон мазран деҳқони ул,
Балки жаҳон мулки ниғаҳбони ул.

Пўқ мамоликка ниғаҳбон бўлиб,
Борча салотин уза султон бўлиб...

Ҳақ сўзин элга қилурда адо,
Тенг кўрунуб олдида шоҳу гадо.

(«Ҳайратул аброр»дан)

Бу фақат шоирларнинг ҳаяжонли таъриф-тавсифи эмас, албатта. Бунга ўрта асрлар кишисининг тафаккур тарзи ва дунёқараши ифодаси деб билмоқ керак. Сўфий ва дарвешлар ҳақиқатан ҳам катта нуфуз ва обрўйга эга эдилар. Муқтадир шайхларгина эмас, қаландарлар, эшонлар, мажзуб, «девоналар», оддий дарвешларни ҳам одамлар ҳурмат қилганлар. Шунинг натижаси ўлароқ, дарвешлик ҳаракати кенг қулоч ёйган, дарвешлик удумлари шаклланиб, дарвешлар алоҳида бир тоифа — табақа сифатида жамиятда муҳим ўрин эгаллаган.

Бироқ бу бирданига юзага келган ҳаракат эмас, айтиб ўтганимиздай, тасаввуф ва дарвешлик ҳаракати узоқ тадрижий тарихга эга. Олимлар тасаввуф тарихини дастлаб икки даврга ажратадилар: биринчиси — зоҳидлик даври, иккинчиси — орифлик ва ошиқлик даври, Сўфийларнинг ўзини ҳам ориф сўфийлар, зоҳид

сўфийлар, ринд сўфийлар, фақир сўфийлар, файласуф сўфийларга ажратиш мумкин.

Зоҳидлик даври сўфийлари (чунончи: Иброҳим Адҳам, Ҳасан Басрий, Абуҳошим Куфий ва бошқалар) тақво ва парҳезкорликни бош мақсад деб билган бўлсалар, кейинги давр сўфийлари тафаккуррий-шууррий ривожланиш — яъни дунёни ва Илоҳни билиш, таништин асосий мақсад деб ҳисоблаганлар. Биринчи даврни тасаввуфнинг ибтидоий даври («аввалги давр») сифатида тилга оладилар. Орифлик даври деб атаганимиз иккинчи давр ҳам (бу IX аср ўрталаридан бошланади) бир неча босқичларга эга. Чунончи, IX—X асрлар — хонақоҳларнинг пайдо бўлиши, тариқат русумларининг шаклланиш даври. XI—XII асрлар — тасаввуф мактаблари, силсилаларнинг таркиб топиш даври. Бунда Миср, Бағдод, Басра, Бухоро, Нишопур, Термиз, Балх шаҳарлари тасаввуф ва тариқат марказлари сифатида муҳим рол ўйнаган. Натижада Миср, Хуросон, Мовароуннаҳр, Ироқ ва Туркистон мактаблари шуҳрат топган.

XIII аср — XIV аср бошлари тасаввуф тарихида алоҳида бир маҳсулдор даврдир. Бу даврга келиб, тасаввуф ҳам назарий-илмий нуқтан назардан, ҳам амалий ҳаракатчилик нуқтан назаридан ўзининг юксак чўққисига кўтарилган эди. Тасаввуф адабиётининг гулдаши ҳам шу даврга тўғри келади. Айниқса Муҳийиддин Ибнал Арабий, Яхъё Сухравардий, Нажмиддин Кубро сингарини мутафаккир шайхлар, Фаридиддин Аттор, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий каби улғў сўфий шеърлар тасаввуф илмининг доирасини кенгайтирдилар, уни фалсафа ва ҳикмат билан бойитдилар. Агар IX—XI асрларда тавҳид асосларини чуқурлаштиришга катта эътибор берилиб, тасаввуфнинг фано ва бақо каби тушунчалари, Ҳаққа восил бўлиш майли шиддат билан тарғиб қилинган бўлса, XIII аср ўрталаридан бошлаб, тафаккуррий-ақлий йўналиш етакчилик қила бошлади. Бу фалсафий оқим тасаввуф тарихида «ваҳдатул вужуд» номи билан шуҳрат топди. Сўфийлар энди қонот тузилиши, одамларнинг хусусиятлари, олам ва одам муносабатлари, қонил нисон англамлари билан бош қотирадиган бўлдилар. Натижада Ибн Арабий ва Жалолиддин Румий каби зотларнинг асарларида бутун бир фалсафий тизим ўз ифодасини топди, улар илоҳий кашфу каромат, руҳий-психологик ҳолатлар, ботиний

латифликлар билан бирга реал инсоний ҳаёт ҳақида ҳам жуда кўп ажойиб фикрларни баён этдилар. Шундай қилиб, тасаввуф Шарқ фикрий тараққиётидаги кўп асрлик тажрибаларни ўз ичига қамраб олиб, уни ривожлантирди, дин ва фалсафа, ҳикмат ва ваҳдат, калом ва ҳадис илмларини бирлаштирди, илоҳий илмлар билан дунёвий илмларни ўзаро боғлашга ҳаракат қилди. Натижада тасаввуф Шарқ кишисининг тафаккур тарзи ва ахлоқ нормасини белгилайдиган ҳодисага айланаб қолди.

Тасаввуф тарихига назар ташлар эканмиз, ислом динидаги мазҳаблар, қарашлар хилма хиллиги сўфийлар ҳаёти ва дунёқарошига ҳам инчунун таъсир этиб турганини кўрамиз. Хусусан, сунний ва шиа мазҳаблари орасидаги кураш сезиларли из қолдирган. Эрон олимлари, жумладан, «Тасаввуф истилоҳлари шарҳи» (Техрон, 1347 ҳижрий йили) номли қомус муаллифи Сайид Содиқ Гуҳарин тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва қарор топишида шиа мазҳаби қарашларининг таъсири борлигини таъкидлайди. Бошқа бир қатор олимлар юнён фалсафаси, қадимги зардуштийлар, ҳинд фалсафий-асотирий қарашларининг ролини кўрсатадилар. Тасаввуф амалиёти ва фалсафасида бу булоқларнинг самарали таъсири бўлиши мумкинлигини юқорида қайд этиб ўтгандик. Бу ерда эса, биз бошқа нарсани таъкидламоқчимиз: биринчидан, исломий тасаввуф ўзи ўзлаштирган жамик нарсаларини ислом руҳида қайта ишлаб, шариятга мувофиқлаштирган. Иккинчидан, биз айтмоқчи фикр шуки, шиа ва сунний мазҳаблари орасидаги кураш тасаввуф силсилаларининг йўналишларини белгилаган. Чунончи, тайфурия, суҳравардия, ҳулулия, фирдавсия каби силсилалар кўпроқ шиачиликка мойил бўлсалар, яссавия, нақшбандия сулуклари сунний мазҳабида мустаҳкам турган тариқатлар эди. Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг асосий жидду жаҳди ҳам тасаввуф ва тариқатни сунний мазҳабига мослаштириш, уни шиачиликка хос жаҳру самоълардан тозалашдан иборат бўлган. Натижада нақшбандия сунний мазҳабли аҳоли орасида чуқур ёйилган.

Аммо Нажмиддин Кубро асослаган кубравия силсиласида шиа ва сунний мазҳабидаги кишилар бирга таълим олардилар. Чунки улуғ шайхнинг ўзлари мазҳаб ва маслақларга эътибор қилмаган. Нажмиддин Кубро вафотидан кейин эса шогирдларнинг бир қисми

сунний тариқатига (Сайфиддин Бохарзӣи каби), бир қисми эса шиа асосидаги тариқатларга (Саъиддин Ҳамавий каби) қўшилиб кетганлар.

Шу каби Жалолиддин Румий асос солган мавлавия мазҳаби ҳам сунний йўналишдаги тариқат бўлса-да, лекин диний ва мазҳабий айирмалар уларда у қадар аҳамиятли бўлмаган. Бугина эмас, Румий умуман динларнинг ўзини ҳам бир-биридан устун қўймай, уларни Тангри сари олиб борадиган турли йўллар деб қараган. Бу ҳақда ҳали батафсилроқ тўхтаб ўтамиз.

Тасаввуф тарихи ҳақида гапирар эканмиз, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанддан кейинги даврни ҳам баҳолашимиз лозим бўлади. XV—XVI асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда нақшбандия тўла тантана қилиб, гуллаган давр бўлади. Айниқса, Хожа Аҳрори Валининг амалий ва Маҳдуми Аъзам-Аҳмади Хожагонинг илмий фаолиятлари туфайли нақшбандия мустаҳкамланди, нуфузи ошди ва Ҳиндистон, Арабистон ерларига етиб борди, Туркияга тарқалди.

Нақшбандиядан кейин тасаввуф тарихида Санаъиддин Сиддиқ рақиқнинг келган эмас. Эрон ва Ҳиндистонда айрим янги тариқатлар шаклланган, лекин улар шохобчалар бўлиб, тасаввуф учун янги назарий ва амалий йўналиш бермади. Умуман XV асрдан кейин тасаввуфнинг назарий-фалсафий жиҳати сўна бошлади. Маҳдуми Аъзам рисолалари нақшбандия ақидаларини шарҳлаш ва чуқурлаштиришдан иборатдир. Ҳиндистонда бир қадар тафаккурӣи силжини бўлган. Жумладан, «ваҳдатуш шуҳуд», «ваҳдати мавжуд» оқимларини янги фалсафий оқимлар деб қараш мумкин. Мирзо Бедил ижодига бу қарашларнинг таъсири бор. Яъни унда барча илмларни инсон шахси билан боғлаш, инсон ва унинг руҳини тадқиқ этишга уриниш бўлган. Бироқ, барибир XV асрдан кейинги даврда илгари тўпланган тажрибани ўзлаштириш, шарҳу тафсир қилиш ва тарғиб этиш билан шуғулланилди. Шунинг учун энг тоза ва журъатли фикрларни биз IX—XIII асрларда яшаган сўфийларда учратамиз. Тасаввуфнинг классик даври ҳам шу даврдир.

Тасаввуф ғояларининг сарчашмалари устида баҳс бўлганидай, биринчи сўфийлар ким эди, деган саволга ҳам турли хил жавоблар мавжуд. Ҳусайн Вонз Қошифий «Футувватномаи султоний» асарида («Мерос наш-

риёти, 1994) келтириладиким, биринчи сўфий Одам алайҳиссаломнинг фарзандларидан бири Шиш деган киши эди. У оқ пўстин кийиб юрган учун шу номни олганди. Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарида биринчи сўфий сифатида ҳазрати Пайғамбаримизнинг замондоши ва муҳиб Увайс Қараний тилга олинади. Лекин Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳотул унс» асарида биринчи марта эл орасида сўфий лақаби билан шуҳрат қозонган киши Абуҳошим Куфий эканлиги айтилган. Уни Абулҳошим Ас сўфий Ал Куфий ҳам дейдилар. Жомийнинг ёзишича, Абуҳошим Сўфиёни Саврий деган бошқа бир атоқли дарвеш билан замондош бўлган экан. Сўфиёна Саврий ҳижрий 191 (милодий 807) йилда оламдан ўтган. Абуҳошим эса Гуҳарининг маълумотига қараганда 788 йилда вафот этган. («Шарҳи истилоҳоти тасаввуф», I жилд. Муқаддима, 55-бет). Сўфиёна Саврий дейди: «Мен Абуҳошимни кўрганамга қадар сўфий нима эканини билмас эдим ва унгача ҳам зуҳд ва муомала ва вараъда, таваккул тариқи ва муҳаббат тариқида собит бузургворлар бор эдилар, лекин аввал кишиким уни сўфий деб атадилар ул эди ва унгача бирор кишини бу ном билан атамаган эдилар. («Нафаҳотул унс», Тошканд, 1913, 27-бет).

Рамла шаҳрида бино этилган биринчи хонақоҳни ҳам Абуҳошим қурдирган дейдилар. Аммо Жомий шу муносабат билан бошқа бир ривоятни келтиради, чунончи: насроний амирлардан бири овга чиқади, саҳрода иккита одам икки томондан рўбарў келиб, бир-бирлари билан қучоқлашиб кўришадилар ва егуликларини ўртага қўйиб овқатланадилар. Сўнгра хайрлашиб, иккиси икки томонга йўлида давом этади. Бунинг кузатиб турган амир уларнинг ҳаракатларига қизиқиб қолиб, бирини тўхтатиб сўрайди: «Сен қучоқлашиб кўришган одам ким эди?» Дарвеш жавоб беради: «Билмадим». Амир яна сўради: «Сенинг кимнинг бўларди?» Дарвеш деди: «У менга ҳеч ким эмас». Амир яна сўрадики: «У қаердан?» Дарвеш деди: «Билмадим». Шундан кейин насроний амир деди: «Бас, сизларни бир-бирларингизга боғлаган бу улфатчилик қаердан пайдо бўлди?» Дарвеш деди: «Бу — бизнинг тарикатимиз».

Насроний амир дарвешга қараб, сизларнинг ўтириб суҳбатлашадиган жой-манзилларнинг йўқ экан, мен сиз-

ларга бир жой қуриб берай, деди ва Рамла шаҳрида хонақоҳ бино қилди.

Ушбу ривоятни Абдурахмон Жомий Абуҳожим Кувий муносабати билан келтиради. Шунга асосланиб, Абуҳожимни биринчи хонақоҳ кўрган сўфий сифатида тилга оладилар.

«Абуҳожим насроний роҳиблар каби узун жун кийим кийиб юрар ва ҳамшиша тақво билан кун ўтказарди». (Гуҳарни, кўрсатилган асар, 53-бет). Сайид Содиқ Гуҳарни бундан ташқари Жобир бин Ҳаён (822 йилда вафот этган) ва Абдак Сўфий (821 йилда вафот этган)ларни ҳам дастлабки сўфийлар сифатида тилга олади. Шунинг ҳам қайд этиш керакки, тасаввуф аҳли чор ёри узом ва Расулulloҳнинг яқин саҳобаларидан Салмон Форсий билан Имом Жаъфарни Содиқни сўфийлик ва валлийлик хислати кўринган улуг инсонлар сифатида эҳтиром билан тилга оладилар. Мазкур зотлар инчунин жавонмардларнинг пирлари сифатида ҳам эйик этилади. Бежиз эмаски, кўп сўфийлар ўз шажараларини шу уч зотга ёхуд буларнинг бирови воситасида Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламга олиб бориш боғлайдилар. Чунинки, «Назмию силсила» асарни муаллифи Васлий Самарқандий (XIX аср охири XX аср бошларида яшаб ижод этган) ургутлик Эшон Валихон силсиласини ёзар экан, ул кишининг сўфийлик нисбатини қуйидагича белгилаб чиқади: ҳазрати Муҳаммад Расулulloҳдан Абубакри Сиддиқ разияллоҳу анҳуға, ул кишидан Салмон Форсийға, ул жанобдан Имом Қосим разияллоҳу таолоға, ул жанобдан Имом Жаъфар Содиққа, ул жанобдан Султон Абуязид Бистомийға, ул жанобдан Абулҳасан Харақонийға, ул жанобдан Хожа Али Формадийға, ул жанобдан Хожа Юсуф Ҳамдонийға, ул жанобдан Хожа Абдуҳолиқ Гиждувонийға, ул жанобдан Хожа Ориф Ревгарийға, ул жанобдан Хожа Маҳмуд Анчир Фағнавийға, ул жанобдан Хожа Али Рометанийға, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Бобойн Самосийға, ул жанобдан Сайид Амир Куллог, ул жанобдан Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларига, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Алоуддин Атторга, ул жанобдан Хожа Яъқуби Чархийға, ул жанобдан Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Валига, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Зоҳидга, ул жанобдан Хожа Дарвешга, ул жанобдан Хожа Амкангийға, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Боқийбиллоҳга, ул жанобдан Хожа Аҳмад

Форуқ-Имоми Раббонийга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Сандга, ул жанобдан Хожа Абдулахадга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Обидга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Мусохонга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Сиддиқга, ул жанобдан Мавлоно Ҳусайнга, ул жанобдан Мавлоно Мирмуҳаммад Иброҳимга, ул жанобдан ҳазрати Эшон Хожа Валихонга сўфийлик илмисини ўтиб келган. Демак, нақшбандия силсиласи Салмони Форсий ва Абубакри Сиддиқ орқали Пайғамбаримизга олиб бориб уланган.

Шу зайдда, тасаввуф тарихи ислом тарихи билан бирга ривожланиб, ислом маданияти ва маърифатига улкан ҳисса бўлиб қўшилди. Агар дастлабки пайтларда Куфа, Басра ва Бағдод шаҳарларида саноқли даражада зоҳид ва сўфийлар яшаган бўлса, бора-бора мусулмон оламида шайху машойихлар, сўфий-дарвешлар қаландарларнинг сони кўпайди, юқорида айтганимиздай, бу ўзига хос бир ҳаракатга айланди. Биргина Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳотул унс минал ҳазоратул қулс» номли китобида 664 та шайху сўфийнинг номи зикр этилади. Бу XV асргача яшаб ўтган атоқли сўфийлар тазкираси, ваҳоланки кўпларнинг номи Жомий китобида зикр этилмаган, Навоий уларнинг бир қисмини «Насойимул муҳаббат» асарига киритган. Шуллардан юздан ортиқроғи Туронзаминда етишиб чиққан бузургворлар ҳисобланади. XV асрдан кейин ҳам яна қанча азизу авлиё яшаб ўтгандир.

Тасаввуф тарихи ҳақидаги қисқача нигоришимиз (обзор) ниҳоясига етар экан, яна бир нуқтани таъкидламоқчимиз: тасаввуфда турли йўналишлар, яъни зоҳидона тасаввуф, орифона тасаввуф, ошиқона тасаввуф ва риндона тасаввуф оқимлари бўлган каби сўфийлар ҳам турли қарашларга эга бўлган ҳар хил табиатли кишилар эдилар. Улар орасида зоҳидлар, мўътадил орифлар, исёнкор ошиқлар, мажзуб девоналар, дарбадар қаландарлар, донишманд файласуфларни кўра-миз.

«Мавлоно Жалолиддин, унинг ҳаёти, фалсафаси, асарлари» номли китоб муаллифи, туркиялик олим Абдулбоқий Гўпёнарли сўфийларнинг саккиз тоифасини ажратиб кўрсатади. Чунончи:

1. Ҳаёт ва дунё лаззатларига қаттиқ боғланган сўфийлар. Улар гуноҳу савоб, исён ва ахборни арзимас, ортиқча деб биладилар. Шаръий амрлар жамият ин-

тизомни учундир, бизга у тааллуқли эмас, биз завқу ҳол кишиларимиз, тақводан халосмиз деб ўйлайдилар.

2. Коннотни Парвардигор зоти олами тажаллисининг сурати деб биладиган сўфийлар. Улар дунёни нақш ва ранглардан иборат деб билиб, бутун оламини эса Парвардигорнинг зотидан иборат деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, Мутлақ илоҳ дунё суратида тажаллий этибдур ва моҳият Унинг Узидир. Ошиқ ва Маъшуқ ҳам Удир, демак ҳақиқий қибла ҳам Унинг Узидир.

3. Ҳамма нарсани Мутлақ илоҳ тажаллиси деб билиб, Исога ўхшаб фикр юритадиган ва ўнг юзингга шапатиласалар, чап юзингни ҳам тут, деган ақидали олға сурадиганлар. Улар зулмга эътироз билдирмайдилар, аммо мазлумларга иложли борича илтифот кўрсатадилар. Улар учун дунё ва унинг ишлари маънисиз, арзимас, нисон бурчини Илоҳни танишдан иборат деб биладилар.

4. Фалсафани, ақлни рад этувчи сўфийлар. Улар хаёл оламга ғарқ бўлиб, лоҳут оламидан сўз айтадилар. Ўтмишдан ва келажакдан қаромат қиладилар. «Ер юзидан хабарлари йўқ, аммо осмонни қадамлаб кезиб чиққандай гапирадилар. Оёқлари остидаги қудуқни билмайдилар, лекин сайёралар сайрию самовий ажойиботлардан сўзлайдилар». (Тўпёнarli, ўша китоб, 292-б.).

5. Ўз тасаввурларида фалсафа ва ҳикматни рад этмоқчи бўлган, лекин, аслида сўфиёна ақидаларни фалсафий мушоҳадалар билан синовдан ўтказган, омухта этган сўфийлар. Булар орада қолганликлари учун шарнат аҳли томонидан ҳам, тариқат аҳли томонидан ҳам маломатга учраганлар.

6. Тасаввуфнинг нозик ҳақиқатлари, фалсафа ва ҳикмат билан можароларини сезган ҳолда, аммо шарнатдан кўнгил узолмайдиган сўфийлар. Улар тариқат одобини шарнат аҳкомига сиғдириб юборишга интиладилар ва тавҳид илмида мутаассиблар билан бир хил эътиқодда бўлишга уринадилар.

7. Шундай сўфийлар ҳам бўлганки, ўзларини замон пайгамбари, кўкдан тушган Маҳди деб эълон қилганлар. Замона охир бўлгани, охират ва дунё бирлашгани ҳақида хабар берадилар, ўзларини Тангри зотининг ердаги кўриниши, Буюк адолат даврининг асос-

чиси деб таништирадилар. Бундай уринишлар тарихда қонли фожиалар билан тугаган.

8. Аросатда, зиддиятлар ичида қолган сўфийнамо кишилар ҳам бўлган. Улар на тоза мусулмон, на бутунлай ғайри иймондирлар. Дардлари ичларида, ёниб қийналиб юрадилар. Бирор динга ёки мазҳабга боғланмайдилар. Аммо уларнинг ботиний олами ниҳоятда бой. Улар зоҳирларини беркитиб сир сақлаб юрадилар. Уларнинг аъмоли ва сўзларига диққат қилсангиз, зиддиятни кўрасиз. Барча ҳолларда Тангрига бандаликни бажо келтирадилар ва айни ҳолда сурату сийратлар, расму русумларни писанд қилмайдилар, ахлоқу илмлари билан барчадан устунликларини намоён этадилар, заковат ва қобилиятлари ҳайратланарлидир...

Кўринадики, тасаввуф бир йўналишдаги таълимот бўлмаган, унинг шох ва шохчалари кўп. Аммо бизни қизиқтираётган нарсани унинг моҳияти ва ҳақиқати, халқ қалбидан жой олган инсонпарварлик ғоялари, улуғ адибларга илҳом берган Софлик, Ҳақиқат, Гўзаллик Қамолот идеали, шу идеалларга бўлган чексиз муҳаббатдир. Ҳазрат Навоий таърифлагандай, тасаввуф хилофу ихтилофи бўлмаган, риё ва манманлик, даъвою тамаъни инкор этадиган бир улуғ таълимотким, у инсон зийнати, тийнати пукловчи обиҳаётдир:

Бировга мусаллам тариқи тасаввуф,
Ки зотида мавжуд эмасдур таҳаллуф.

Тасаввуф ризо ақлидин яхши ахлоқ,
Эрур истилоҳоти зебу тақаллуф.

Тасаввуф эмас зуҳду тақвою тоат,
Ки анда риё йўл топар бе таваққуф.

Эрур маҳз тақвою, лекин риёсиз,
Ўбудияти сирфу айни талаттуф.

Не эл қавлу феълнга андин таадди,
Не Ҳақ амру нақйнга андин тасарруф.

Ўзин ўйла беихтиёр айлабонким,
Не қолиб тараддуд анга, не таассуф.

Қилиб Ҳақ вужудда маҳв ўз вужудин,
Навоий мун бил тариқи тасаввуф.

IX аср бошларига келиб тасаввуфнинг назарий асослари ишлаб чиқилди, сўфийларнинг амалий, руҳий-психологик машқлари, ўз-ўзини тарбиялаш ва чинқиштириш тадбир-усуллари шаклланди, ТАРИҚАТ, МАЪРИФАТ, ҲАҚИҚАТ деган тушунчалар юзага келиб, тасаввуфнинг ушбу уч қисмига онд қарашлар мажмуи тузилди — тасаввуф алоҳида илм сифатида қарор топди. Сўфийлар дастлабки пайтларда тасаввуфни нуқул сиру асрор, тушунтириб бўлмайдиган ҳолатлар «нборага келмайдиган ишоратлар» деб ҳисоблаган бўлсалар, бора-бора бу ҳолатлар ҳақида фикр-мулоҳазалар баён қилина бошланди, сўфийни тарбиялаш вазифаси, пир-муридлик қондалари, одобини яратиш зарурати туғилди. Натижада тариқат ва шарият орасидаги муносабатлар, сўфийларнинг одам ва олам моҳияти алоқа-муомаласи, тавҳид — ваҳдат масалалари мунозараларга сабаб бўлди. Дин арбоблари билан сўфий шайхлари, айниқса фалсафийлашган тасаввуф тарафдорлари жиддий мафкуравий тортишувларгача бордилар. Тасаввуф бутун Ислам оламида сабаб этиб, барча қишлоқ шаҳарларда хонақоҳлар қурилди, йўлларда рабоблар, зозиялар қад кўтарди. Хонақоҳ ва рабоблар, азиз-авлиёларнинг мазоротида шайхлар маскан тутиб, кўплаб шогирдларни тарбияга олдилар.

Тасаввуфнинг илк даврида мақомот ва тариқат асосларини ишлаб чиқиш, сўфийлик йўриқларини, вазифаларини белгилаш ва илоҳий ҳақиқатларни эл орасига ёйишида Зуннун Мисрий (796—861), Боязид Бистомий (вафоти 875), Жунайд Бағдодий (вафоти 910), Ҳаким Термизий (вафоти IX аср охири) ва Мансур Ҳаллож (858—922)ларнинг хизмати катта бўлган. Кейинчалик Абусаид Абулхайр (967—1049), Абдуллоҳ Ансорий (1006—1089), Аҳмад Яссавий (вафоти 1166 йил), Яхъё Сухравардий (1155—1191), Ибнал Арабий (1165—1240), Нажмиддин Кубро (1145—1221), Баҳоддин Нақшбанд (1318—1389) каби шайхул машоӣхлар тасаввуф илминини янги фикрлар, қарашлар билан бойитдилар, янги оқим, силсилаларини вужудга келтирдилар. Тасаввуф ҳақида бир қанча рисола ва китоблар ёзилди, тасаввуф ғояларини қизғин тарғиб этувчи улкан шеърят вужудга келди. Тасаввуфга онд назарий китоб ва қўлланмалардан Абунаср Саррож

(вафоти 988 йил)нинг «Қитобал лумаъ», Ал Қалабозий (вафоти 990 йил)нинг «Қитобат таъарруф», Абу Толиб Маккий (вафоти 998 йил)нинг «Қутал қулуб», Сулабий (вафоти 1021 йил)нинг «Рисолатал маломатия», Қушайрий (вафоти 1072 йил)нинг «Рисола фит тасаввуф», Ал Ҳужвирӣ (вафоти 1076 йил)нинг «Қашфал маҳжуб», Абдуллоҳ Ансорийнинг «Манозил ас соврин», Фаридиддин Аттор (1119—1222 йил)нинг «Тазкиратул авлиё» номли асарларини кўрсатиш мумкин. Булардан ташқари, Румий, Ҳофиз Шерозий, Шабистарий асарларига ёзилган шарҳлар ҳам сўфиёна ишора ва тамсилларни англашда муҳим рол ўйнаган.

Тасаввуфга онд илмий китоблар ва дастурларда тариқат атамалари, мақомот манзилларини тушунтиришга кўп эътибор берилади. «Тариқат» сўзининг маъноси йўл демак. Яъни илоҳий маърифатни эгаллашга бел боғлаган кишининг руҳий-ахлоқий камолот йўли. Тариқатни тасавуфнинг амалий қисми деб таърифлайдилар. Дарҳақиқат ҳам шундай, чунки пир-муридлик қондалари, одобига риоя этиш, солиқ (яъни тариқатга қадам қўйган йўловчи) бажариши керак бўлган барча йўриқлар, иродат ва ишорат усуллари шу тариқат ичига киради. Тариқат ва унинг мақомотлари, маълумотларга қараганда, биринчи марта Зуннун Мисрий томонидан баён этилган экан. Абдуллоҳ Ансорий ёздиким, Зуннун Мисрийни фақат «каромат билан ситойиш» қилиш кифоя эмас, чунки унинг «илмида мақом ва ҳол сухра эрди» (Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асаридан олинди). Яъни мақом ва ҳол илми Зуннун қўлида ўйинчоқдай гап эди, дейди Ансорий. Навоий ёзади: «Ул кишиким ишоратни иборатқа келтурди ва бу тариқдин сўз айтди ул эрди».

Демак, Зуннун биринчилардан бўлиб, сўфиёна ҳолатлар, кароматларни сўз билан ифодалаган. Зуннуннинг ўзи ҳикоя қилиб дейдики, уч сафар қилдим ва уч илм келтирдим: аввалги сафарда бир илм келтирдим, хос ҳам, авом ҳам қабул қилдилар, иккинчи сафарда яна бир илм келтирдим, хос қабул қилди, аммо авом қабул қилмади, учинчи сафарда яна бир илм ҳосил қилиб келтирдим, на хос қабул қилди ва на авом. Тасаввуф аҳли хос деганда илми ҳолдан хабардор сўфийларни, авом деганда эса, тасаввуфга ошно бўлмаган кишиларни назарда тутганлар. Зуннун айтган биринчи илм шарият илмидир, чунки шарият хосга ҳам авомга ҳам

Бирдай тегишлидир. Иккинчи илм-тарикат ёхуд муомалат ва муҳаббат илми, учинчиси эса — ҳақиқат, яъни Илоҳ ҳақидаги илмдир.

Агар Зуннуи тасаввуфдан биринчи бўлиб «сўз айтган» бўлса, Жунайд Бағдодий «бу илмга тартиб бериб, баст қилиб (жамлаб), кутуб битиди» («Насойимул муҳаббат»). Сўнгра Жунайднинг кичик замондоши Шайх Абубакр Шиблий бу илмини минбар устига олиб чиқиб, элга ошкор қилди. Биринчи бўлиб муридларга раҳнамолик қилган ҳам юқорида номлари тилга олинган шайхлар бўлган.

Мурид-мурод, яъни мақсадга интилувчи одам; мурод эса — Аллоҳ таолонинг васли. Муриднинг асосий хислати инеъмадлик, яъни талабгор бўлиш, муршиди комил этагини тутиб, айтганларига сўзсиз роя қилишдир. Пирсиз солиқ манзилга етолмайди. Чунки одам ўзини ўзи назорат қилиши қийин, токи биров раҳнамолик қилиб, йўл кўрсатмаса, мушкули осон бўлмайди. (Буни Алишер Навоий «Лисонут тайр» дostonида худ-худ ва талабгор қушлар мисолида яхши кўрсатиб берган). Ҳатто энг яхши ниятлар ҳам раҳнамо бўлмаса, самара бермай, қалбдаги завқу шавқ нотўғри йўлда сарф бўлиши, муҳаббат исёнга айланиши ҳеч гап эмас.

Пўлини топгайму киши то раҳнамо кўрсатмагай.

(Бобур)

Шуни эътиборга олиб тажрибада пирга қўл бериб, ирода-ихтиёрни унга топширганлар. Шу маънода тарикатни иродат ҳам дейдилар. Яъни иродани шайх иродасига мувофиқлаштириш, шайх иродасини ўз иродаси деб билиш.

Иккинчи тарафдан, бу муриднинг иродаси, мардлиги ҳимматини синашни ҳам билдиради, (мурид, мурод, ирода сўзлари ўзакдош), зеро дунёдан кечиб, Илоҳ йўлига ўзини бағишлаш улуғ мардликдир. Муридга раҳбарлик қилувчи пирнинг ўзи ажзу изтироб йўли — тарикат мақомларини эсон-омон босиб ўтган, қалби Илоҳ маърифатига лиммо-лим ориф инсон бўлиши керак. Пир ҳар жиҳатдан муридга ўртак бўлмоғи даркор: ҳам билимнинг чуқурлиги, ҳам тарикат усулларини яхши билиши, ҳам кўнглининг поклиги, нафсини маҳв этганлиги ва ҳоказолар билан ажралиб

туриши, салобати, сўзи ва ҳаракати билан, суҳбати ва назари, тadbири ва ҳимояси билан муридга таъсир ўтказмоғи лозим.

«Агар шайхлик рукилари нечта, деб сўрасалар, еттига деб айтгил, — деб уқтиради Кошифий «Футовватноман султоний» асариди.— Биринчидан, шайх компл маърифат эгаси бўлсин. Иккинчидан, ўткир фаросатли, одамшунос киши бўлиб, бир нигоҳ ташлаш билан муриднинг қобилиятини илғай олсин. Учинчидан, етуқ руҳий-маънавий қуввати бўлсин, токи агар мурид тариқат йўлидан адашса, унга маънавий мадад бериб, мушкулини осон қилолсин, тўғри йўлга солсин. Тўртинчидан, етарли даражада эркин одам бўлсин, яъни ҳеч нарсага муҳтожлиги бўлмасин. Бешинчидан, ихлоси мустаҳкам бўлиб, риё ва тамани тарк этсин, мол ва мансаб деб бировга сарғаймасин, эгилмасин. Олтинчидан, ростлик ва беғараз дўстликини шпор қилсин — ҳақ сўзни ҳар ерда, ҳар қандай шаронда айта олсин, гапирганда иккинюзламачилик қилмасин. Еттинчидан, қалбида шафқат нури порлаб турсин, мурид манфаатини ва умум манфаатини ўз манфаатидан устун қўйсин» (24- бет).

Пир муриднинг шодлигини ҳам, ғамини ҳам баҳам кўрган, уни насиҳат, танбеҳ ва илҳомбахш сўзлар, ҳаракатлар билан руҳлантириб, қуйидан юқорига қараб тарбиялаб борган. Муриднинг қобилиятига қараб вазибалар ҳам мураккаблашиб бораверган. Кошифий давом эттириб, ёзади: «Агар ҳақиқат пирлари ким деб сўрасалар, бунинг аломатлари қуйидагилар деб жавоб бергил: тунларни бедор ўтказиш, ёмонлар билан ўтирмаслик, илм ўрганиш, ғийбат ва ёлғондан сақланиш, одамлар хурсандчилигини исташ ва шу хислатларни ўз муридларига етказиш».

Бизнинг тарихимизда бундай мунаввар қалбли нажиб инсонлар кам бўлмаган. Улар ўз муридларини фарзандларидай яхши кўрганлар.

Пир ҳеч қачон мурид молига кўз олайтирмаслиги, бирон-бир йўсинда тамага ишора қилмаслиги, аксинча, мурид қошида бирор мушкул туғилганда дарров ёрдам бериши, мушкулини ҳал қилиши керак. Муриднинг мушкулни фақат моддий қийинчилик эмас, солиқлар бунинг ҳеч қачон эътиборга олмаганлар. Мушкул деганда тасаввуф аҳли маънавий муаммолар, юз берадиган ҳолатлар, туғилажак саволларни англайдилар. Пир ана

шуларга жавоб топиб, муридни қаноатлантириши шарт. Агар қаноатлантиришга кўзи етмаса, муридни бошқа ўздан кучлироқ шайхга тавсия этади.

Шуни ҳам айтиш керакки, соликларининг истеъдоди хилма-хил бўлгандай, пирларининг мураббийлик қобилияти ҳам турлича бўлган. Баъзи шайхлар муридга тариқат одобини ўргатганлар, яъни уни хоксорлик, таслим ва итоатга келтириш, манманлик, ҳирсу ҳаво каби туйғулардан халос этиш билан шуғулланганлар. Баъзи шайхлар муридга руҳий каромати, мўъжизалари билан таъсир этганлар. Яна бир қисм шайхлар шогирдларига тасаввуф асосларини ўргатиш, назарий билимлар билан қуроллантиришга эътибор қилганлар.

Масалан, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг бир нечта пирлари бўлган. Навоийнинг ёзишича, Хожа Баҳоуддинга «қабул назари» Бобойи Самосийдандир. Яъни Бобойи Самосий ёш Муҳаммад Баҳоуддиннинг келажакда истеъдодли шайх бўлишини каромат қилган. Ривоят қилишларича, Баҳоуддин ҳали туғилмасдан, Бобойи Самосий унинг олмаси яшайдиган Қасри Ҳиндувон кўрғони олдида ўтаётиб, «бу ерда бир эр туғилур», дея башират этган экан ва Баҳоуддин туғилган кунин яна шу қаср олдида ўтиб, «ул эр туғилди» деб айтибдилар ва ичкарига кириб, чақалоқни бағриларига босиб, нафас қилган эканлар. Навоий дейдиким, ҳазрати Баҳоуддинга суҳбат инсбати ва тариқат одоби таълими ва зикр талқини Бобойи Самосийдандир. Бобойи Самосий ёш Баҳоуддинни Амир Саййид Кулолга топширади. Амир Саййид Кулол тариқат одоби таълимини давом эттирган. Бироқ, ҳазрати Нақшбанд анча илгари вафот этган Хожа Абдухолиқ Фиждувонийни ва Қусам шайхни ҳам ўз пирлари қаторига қўшади. Нега? Чунки, Амир Саййид Кулол зоҳир юзасида пир бўлсалар, «ҳақиқат юздан» руҳий тарбиятни ҳазрати Баҳоуддин Абдухолиқ Фиждувонийдан олган. Бундай гойибона руҳий-маънавий тарбия олишни тасаввуфда «увайсийлик» дейдилар. Сабаби Увайс Қараний гойибона Ҳазрати Расулуллоҳ руҳидан мадад олганлар, бу шунга ишора.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд шундай қилиб, тариқатнинг амалий йўриқларини Бобойи Самосий, Амир Саййид Кулолдан ўрганган бўлса, ботиний-маънавий таълимин Абдухолиқ Фиждувонийдан қабул қилган. Шундай ҳолни бошқа шайхлар ҳаётида ҳам кузатиш

мумкин. Ҳозир айтганлардан пир ва муридлик муомаласида қуйидаги уч нарсага диққат қилинганини кўрамиз: биринчиси — суҳбат таълими, иккинчиси — хирқа кийгизиш, учинчиси — зикр талқини.

Шайх Саидиддин Фарғонийнинг айтишича, хирқа (дарवेशларнинг махсус кийими) икки хил бўлади:

1) иродат хирқаси ва 2) табаррук хирқа. Иродат хирқаси, яъни сулук хирқаси битта пирдан олинади. Иродат хирқаси — муайян шайх сулукига тааллуқликни билдиради. Табаррук хирқани эса кўп шайхлардан олиш мумкин экан. Шу каби бўрк, кулоҳ, кўйлақлар ҳам табаррук тўхфа сифатида қабул қилинган. Талқини зикр ҳам битта шайхдан олинади, ammo суҳбат таълимини киши истаган шайхдан олиши мумкин. Хирқа кийдириш ва зикр талқинининг ўзинга хос маросимлари, талаблари бўлган. Булар ҳақида батафсил тўхталишга бу ўринда имконимиз йўқ.

Тариқатда мақомот ва ҳол тушунчалари муҳим ўрин тутadi. «Мақомот» — мақом (манзил, бекат) сўзининг кўплиги бўлиб, солиқнинг руҳий-маънавий камолоти босқичларини англатади. Абунасер Саррож тариқатнинг қуйидаги мақомларини қайд этган:

1. Тавба.
2. Вараъ,
3. Зухд.
4. Фақр.
5. Сабр.
6. Хавф.
7. Ражо.
8. Таваккул.
9. Ризо.

Тавба — қайтиш демак, яъни камолотга, олий ахлоқий сифатларга қайтиш. Тавбани бобул аввоб — эшикларнинг эшиги ҳам дейдилар, чунки тариқатга қаддам қўйган одамнинг нияти ва моҳияти аввало шу тавбасида аёнлашади. Тавбанинг ҳақиқати шуки, солиқ Худоба етишиш йўлига ғов бўладиган жамикки нарсалардан қайтишга қасамёд этади, бутун интилиши, таважжуҳини Аллоҳга қаратади, аввалги ҳаёт тарзидан бутунлай воз кечади. Тавба; куфрдан қайтиш, шарият манъ этган наҳъин ва ёмон ишлардан қайтиш, замима ахлоқдан ҳамида ахлоққа қайтиш, ҳақнинг ғайри бўл-

ган нарсалардан қайтиш кабиларни ўз ичига олади. Тавбанинг моҳияти ўз нуқсонларини кўра билнш, ўзининг аҳволни англаш, қабих ишлар, қабих феъл ва қабих фикрдан қайтиш, дунёнинг маъносизлиги, арзишмаслигини англаб, зулму адолатсизликдан қайтишни ҳам билдиради. Қўрқув тавбаси, гуноҳга иқроп бўлиш — оддий одамларга хос. Сўфийлар тавбаси эса қалб истижоби, яъни истижобат — узилнш, ўзгарнш тавбасидир.

Вараъ сўзининг маъноси парҳез, тақво бўлиб, булғанишлардан, маънавий зарар келтирадиган шубҳалардан сақланиш демакдир. Шиблийнинг кўрсатишича, вараънинг уч кўриниши бор: тил вараъи, яъни тилни бемаъни гаплар учун ишлатмаслик, ғийбат-туҳматга берилмаслик; кўз вараъи — шубҳали нарсалардан сақланиш, гализ шаклларга боқмаслик; қалб вараъи, яъни, наст ҳимматни тарк этиш ва нохуш қилиқларни қилмаслик. Қўнгил ман этган жамки нарсалардан парҳез қилиш, тамадан сақланиш, маҳрумликдан қўрқншдан ҳазар қилиш. Хуллас, тилга, кўзга, қулоқда ва обда банд солиш.

Зухд — вараънинг даражаси ҳисобланади. бу ҳам парҳез, ҳазар қилиш демакдир. Аммо буида таом ва инимликдан сақланиш, ҳалол ва ҳаромни ажратишга алоҳида аҳамият берилади. Зухд сўфий учун дунё ва охират тарки, дунё молига эга бўламан деб интилмасликдир. (Ҳадис: Қимки дунёдан парҳез этса, унинг қалби тажаллиёт нури кирадиган жойга айланади). Жунейд Бағдодий сўзи: «Зухд — қўлни мулкдан холи тутнш, дилни эса Ҳақдан ўзга ҳар нарсадан пок сақлаш демак». Газзолий дейди: «Зухд дунёдан ихтиёрнй равишда воз кечнш ва буининг учун қайғурмасликдир».

Фақр — маъноси қанишоқлик, бенаволик. Сўфийлар наздида улугвор илоҳий моҳият касб этиш бўлиб, Худога бандаликни сидқидилдан олий даражада бажо келтириш, бандалиқдан шараф топнш, ниёзмандлик ва талабгорликда йўлдаги тунроқ мисол ному нишонсиз бўлиш, Илоҳ наздида ўзин зарра, балки заррадан ҳам кам деб ҳисоблаш. Ва шу мартабада комиллик рутбасини қозониш ҳам. Барча нарсалар, оламу одам Аллоҳга тегишли, инсоннинг вужуди ҳам ўзиники эмас, чунки у ҳам Яратганининг мулкидир. Фақрни ана шундай мазмунда англаган одам тасаввуф моҳиятига ҳам етиб боради.

Сабр — тоқат, чидам. Сўфийлар тилида қийинчи-чиликлардан шикоят қилмаслик, айниқса, Худодан бошқага нола илтижо қилмаслик. Сабр этувчи (собир) ўзини бало гирдобига солиб, балолардан қўрқмайдиган одамлар. Сабр кушойиш учун интизорликлар (Саҳл), яъни руҳий-маънавий мушкулликлар юз берганда, сабр қилган солик кушойиш топади, янги манзилларни кашф этади. Сабр — иймоннинг ярми дейдилар, чунки сўфийнинг душмани бўлган нафс сабр орқали жиловланади, тоатдан ҳалокат топиш ҳам сабр билан бўлади.

Хавф — қалбнинг ишончдан, иймон аминидан чиқиши, иккиланиш, тақлика. Вақтинчалик шайтон найранги ҳам кўнгилга хавф-қўрқув солади. Солик азобдан эмас, балки макрдан, нафс макридан қўрқади. Ваҳоланки, шайтон иймони мустаҳкам одамдан қўрқини керак.

Ражо — умидворлик. Қалбнинг келажакда маҳбуб васлига етишидан умидворлиги, хавфдан қутулиш умиди. Дилнинг соғинчи, интиқликлари ҳам шунга кирради.

Таваккул — барча яхши-ёмон ҳодисалар, ишларни Худодан деб билиш, куллан Парвардигорга суяниш. Таваккул илоҳий файзга эътимодли кишининг иймонидир. Бу маърифат камолидан келадиган олий мақомдаги иймондир. Барча ҳолларда ва амалларда Аллоҳга суяниш, ўзини бир фаолият асбоби ҳисоблаш, барчани Худого топшириб, Худодан ўзга нарсалар ҳам Худодан эканига чуқур ишонини. Инсон жуда кўп нарсаларни қила олади, аммо бу ҳаракатларнинг бари Улуғ тангри қудрати туфайли, қудратининг намоён бўлиши эканини англаш шарт. Худонинг иродаси бизнинг иродамызга ҳоким. «Таваккул — иймон ҳақиқатидир» (Қошоний).

Ризо — қалбдан қабоҳат — кирларнинг кетиши, қазову қадар ҳукмига бўйсунини, нафс розилигидан чиқиб, Ҳақ розилигига киришидир. Қазо амрига таслим бўлган қалбнинг сурури. Лоҳижий: Ризо — банданинг ўз ризосидан чиқиб, маҳбуб ризосига кириши, илоҳий қисматга зарра эътироз қилмаслигидир. Соликда ушбу мақомда ҳеч нарсадан ғазаб, ҳаяжон, гина-қудрат ва хафаланиш бўлмайди...

Айрим тадқиқотчилар тилга олинган мақомлар ёнига яна қаноат, сидқ, итминон (тўла ишонч), шукрни ҳам қўшганлар. Бироқ кўриб ўтганимыз тўққизга ма-

қом қаноат, шукр ва итминонни ўз ичига олади. Дикқат билан фикр қилиб қарасак, мақомотнинг ушбу тартибда муайян мантиқий узвийлик борлиги маълум бўлади; аввал қатъий парҳез, кам ейиш, кам ухлаш, кам гапириш, барча номаъқул ва номақбул ишлардан сақланиш, пок тийнат, пок бадан ва пок аъмол учун курашиш. Сўнгра шу асосда руҳни чиниқтириш, маҳрумликларга кўниш ва кўниқиш, чилла ўгиришлар, сурункали зикр орқали Аллоҳнинг муборак исмларини қалбга нақшлаш, хотира ва ҳофизани кучайтириш ва шу асосда иймонни мустаҳкамлаш, жамки мавжудот ва ҳодисотда Аллоҳ қудратини кўриш, идрок этиш ва қалбан иқрор бўлиш, таниш. Шу тариқа, маърифатга йўл очилади ва солиқнинг аҳволи руҳияси ўзгариб боради. Плоҳий маърифатга эришиш йўли ана шундай оғир ва машаққатли бўлган. Тариқатга талабгор одам дунё лаззатлари, ҳирсу ҳавасдан воз кечиб, жисму жонини руҳий қийноқлар гирдобига солиши, бутун иродаси, фикру зикрини Аллоҳ ёдига йўналтириши лозим эди. Солиқнинг иштиқликлари бир томонидан вазолат килтирар, элликнинг руҳий ўзгаришларини билганлиги бунга бирлар уларни илги-инги ноёнатларга ривожтирардилар. Бир турли военталар билан муриднинг тарбиялаб, унинг ички ботиний оламини бойитиш, ҳам эҳриий ва ҳам сўфиёна илмларни ўргатиш баробарида, ҳис ва руҳини чархлаб, нозиклаштириб, қўл тегса, жаранглаб кетадиган чолғу асбобидай ҳолга келтирар эди. Бундай тўхтовсиз изланиш, руҳий изтироблар замирида кучли муҳаббат, мақсадга етишни йўлидаги бемисл инсоний сиّدқу вафо, фидойилик ётарди. Шундай пайтда истеъдодли солиқларнинг қалб кўзлари очилар, бешта ташқи ва бешта ички (хотира, ҳофиза, ақл, таҳаййўл, тасаввур) ҳислардан бошқа, яна ҳайратга солувчи зеҳний ва важдий (интутив) қобилиятлар пайдо бўларди.

ҲОЛ

Мақомат даражаларини бир-бир эгаллаб, муваффақиятга эришган солиқ ҳол мартабасига етади ва тасаввур-таҳаййўлда илоҳий жамолини мушоҳада қила бошлайди, қалбини завқу шавқ қамраб олади. У шундай

бир ҳолатга кўтариладиким, бутун аъзолари гўё Аллоҳ дейдиган, ҳар нафаси буюк Тангрининг борлигидан хабар берадиган бўлади. Алишер Навоийнинг ёзишича, «Боязид намоз қилса эрди, кўксининг сўнгакларидан қаъқаа (Аллоҳ деган қичқирик) чиқор эрди» (Алишер Навоий. 15-жилд 78—79-бетлар). Боязид Бистомийнинг шогирди машҳур шайх Абулҳасан Харақонийдан Илоҳга мушарраф бўлган дилнинг аломати надур, деб сўраганларида ул киши дебдурлар: «Бошидан то оёғигача Худонинг борлигини иқдор этса ва оёқ-қўли, юриш-туриши, нигоҳи ва ҳатто бурунларидан кириб-чиқаётган ҳавоси (нафаси) ҳам «Аллоҳ!» деб турса — аломати шудир».

«Бамисоли Мажнунким, кимга қарамасин, кўзига у Лайли бўлиб кўринди. Дарахтлар, ўт-ўлан, қўй-қўзилар, деворлар ёнидан ўтаётганда ҳам «Лайли» деди, охири кўксидан: «Мен — Лайли, Лайли — мен!» деган садо чиқди» («Нур ул-улум» рисоласининг қўлёзмаси 4-бет).

Аммо баъзиларнинг фикрича, ҳол мартабаси мақомдодан кейин келадиган руҳий хусусият бўлмасдан балки мақомларни бир-бир эгаллай бориш жараёнида юз беради. Бошқача айтганда, мақом қатъий амалий назорат босқинчи, ажзу изтиробнинг чуқурлашиб, кучайиб боришини англатса, ҳол — руҳий тараққиётнинг натижа — ҳосиласини билдиради; солиқда ўзга ҳолатнинг, ўзга руҳий кайфиятнинг юзланишидан хабар бериб туради. Ҳол (кўплиги аҳвол) — ўзига хос қисқа муддатли кайфият, қалбнинг порлаши, чақмоқ чақилгандай ярқираган чароғон нуриш туйиш лаззати. У бир лаҳзада пайдо бўлиб, яна ғойиб бўлиши мумкин. Ҳол — илоҳий раҳмат ва баракатнинг нузул бўлиши, қўйилиб келишидир. Сайинд Жаъфар Сажжодийнинг «Фарҳанги мусталаҳоти урафо» номли лугатида ҳол тушунчасига қуйидагича таъриф берилади: «Ҳақ тарафидан солиқнинг пок дилига нузул бўладиган ва унинг руҳини такомилга олиб борадиган файзнинг даражасини ҳол дейдилар. Ҳол бир лаҳзалик, ўткинчи ва доимий бўлиши мумкин. Доимий ҳол — ҳолнинг юксак даражасидир». (Теҳрон, 1941, 79-бет). Ҳол ўзи билан бирга қувонч, тараб, сурур, завқ ёки аксинча, маҳзунлик, ториқши, соғинч кайфиятини юзага келтиради. Яъни қисқа муддатли руҳланиш, порлаш қувонч ва сурурга сабаб бўлса, порлаш ўтиб кетгандан кейин маҳзунлик пайдо бўлади. Ҳолда орқага қайтиш йўқ, ўзгартириш фақат олдинга қараб содир бўлади. Ҳолга кирган солиқнинг тили эмас, дили сўзлай

бошлайди, у кечинмалари, ҳолатини ҳаракат-ишоралар, феъл-атвор орқали изҳор этади. Жунайд Бағдодий таърифи: «Ҳол афъол жумласидандир, мақом эса аъмол жумласидандир. Ҳол — бу яшин, у доим ўзгариб, тараққий этиб туради». Ҳол руҳият билан боғлиқ бўлгани учун у тасаввуфда махсус илм — илми ҳол орқали ўрганилган. Тасаввуф аҳли орасида «илми қол» ва «илми ҳол» деган тушунчалар бўлган. «Илми қол» тил билан ифодаласа бўладиган илмлар, яъни зоҳирий илмлар, чунончи шарият илми ҳам шунга кирган. «Илми ҳол» эса инсондаги сўз билан тушунтириб бўлмайдиган ғаройиб руҳий кечинмалар, фавқулодда феъл-атвор, хислатларнинг намоён бўлишидир. Ҳол шу боис **тараб**, **сурур**, **ҳазинлик**, **шодлик**, **гам**, **завқ шавқ**, **яйраш** ва **хумор** тушунчалари билан алоқадордир.

Сўфийлар яна дейдиларким, ҳолни тиришиш, таълим-таҳсил билан қўлга киритиб бўлмайди, чунки ҳол — атоий Худодир, ғайбдан келган туҳфа-неъматдир. Мақомни эса таълим-таҳсил, жаҳду жиҳод билан касб этса бўлади. Шундай қилиб, ҳол — Аллоҳ инояти, мақом этилган мартаба.

Худди мақомнинг босқичлари бўлганидай, ҳолнинг ҳам тасниф-таърифга келтирилган босқичлари мавжуд. Чунончи:

1. Қурб
2. Муҳаббат
3. Шавқ
4. Унс
5. Мужоҳида
6. Мушоҳида
7. Мукошифа

Қурб (яқинлик) — солиқнинг ўзини Тангри таолога яқинлашганини ҳис этиш ҳолати, Худонинг ҳузурини бевосита сезиш, Худо нигоҳининг тушишини ҳам англатади. Қурбни сўфийлар кўпинча Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалламнинг Меърож туни Аллоҳ ҳузурига етганлари билан қиёслайдилар. Расули Акрам Меърож кечаси турфат ул-айн (бир кўз очиб юмгунча) вақт ичида етти қават осмондан ошиб, Тангри оламга яқинлашдилар, юзлари фақат Тангри томонида бўлди, бошқа ҳеч нарсага қарамадилар («Мо зоғал басару ва тағо» — унинг ўзи адашгани ҳам йўқ ва саркашлик ҳам қилма-

ди), неча ўнлаб пардалар очилди, Ҳабибуллоҳ билан Тангри орасида икки қош ораси (ёки икки камон ораси) балки ундан ҳам камроқ масофа қолди. («Қоба қавсай-ав адно»). Шунчалик яқин масофада висол юз берди, Расули Акрам Тангри билан суҳбатлашиб, иноятлар кўриб, қайтиб Ерга тушди.

Муҳаббат мақоми қалбда кучли туғённинг кўтариллиши, бетоқат ва безовта бўлиб, барча гўзалликлар манбан, қудрату нусрат, неъмату роҳат эгаси Тангри томон талпинишдир. **Шавқ** — муҳаббатнинг зўрайиши. **Унс** — (дўғолашув) эса кўнникиш, Худо меҳрига, шафқатига одатланишни англатади.

Мушоҳида — нафсни маҳв этишга қатъий интилиш, танга машаққатни раво кўриб, маънавият учун жиҳод, яъни жангга кириш ва галаба қилиш, демак. Мана шундай жидду жаҳд, шиддатли руҳий изтироблардан кейин солиқ Ҳақ жамолини мушоҳида эта бошлайди, мушоҳида (кўриш) эса ўз навбатида ғайб пардаларининг очилиб, илоҳий сирларнинг кашф этилишига йўл очди — мукошифа мартабаси ҳосил бўлади.

Албатта, бу мартаба — манзилларнинг кетма-кетлик тартибини шартли, деб билмоқ керак. Чунки бу ҳолатлар солиқда навбатма-навбат юз бериши ҳам ённки бирданига бир неча хислат соҳибига айланиши ҳам мумкин. Тариқат мақомотлари билан ҳол мартабалари орасидаги алоқалар хусусида шу гапни айтиш мумкин. Воқеан, баъзи олимлар, жумладан, Е. Э. Бертельс хавф, ражо каби биз мақомот манзиллари сифатида кўрсатиб ўтган мақомларни ҳол мартабаси деб қайд этади. Умуман, бу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш жонз. Яъни сўфийлик истезодини назарда тутаяпман. Чунки ҳар бир соҳада бўлганидай, сўфийликнинг ҳам ўзига хос истезодди бор. Бунини тасаввуфда жазба деб юритганлар (баъзилар бунини ишқ, жунун сўзлари билан ҳам ифодалаганлар). **Жазба** — бу инсондаги алоҳида илоҳсеварлик майли, руҳий ва тафаккурний-шуурний бир таважжуҳдир. Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанддан бу мартабага қандай қилиб эришдингиз, деб сўраганларида, ул зот мана бу арабча жумла билан жавоб берган эканлар: «Жазбатун мин жазаботил ҳаққи ювазил амалис сақлатайин», яъни: «Одамзод ва жин — парининг амали учун Ҳақнинг жазбалари — тортишишларидан бир тортиш кифоя».

Демак, жазба — тортиш, Ҳақнинг бандаларига ва бандаларнинг Ҳаққа интилиши, иродани Илоҳга боғлай-

диган дард. У кўнгилни бетоқат этиб, фақру фано йўлига етаклайверади. Жазба қанча кучли бўлса, солиқ шунча тез тариқат одобини ўзлаштириб, қалб кўзи очилади, ҳолга киради. Лекин агар жазба етарли бўлмаса, хоҳиш бўлгани билан кўзланган мақсадга эришолмасдан, ярим йўлда қолиш мумкин. Кўп кишилар сулуқнинг қуйи босқичларида қолиб, ҳодим, хонақо хизматкори сифатида ўзларини овутганлари, савоб талаб кишилар сифатида юрганларини юқорида қайд этган эдик. Шуниси ҳам маълумки, жазба туғма бўлиши ёхуд сулуқ жараёнида солиқ қалбига нузул этиши мумкин экан. Алишер Навоий, масалан, Сайид Ҳасан Ардашер ҳақида ёзганда, уни аҳли дардларнинг пешвоси, «фақирини зотий ва фонийин жибилий» (туғма дарвеш, илоҳиёт фонийси) деб таърифлайди. Навоий «Ҳамса»сининг икки қаҳрамони Фарҳод билан Мажнун ҳам ана шундай туғма жазба теккан кишилардир. Туғма фақирлиги кўринган солиқни «мажзуби солиқ», сулуқ давомида жазба пайдо қилган солиқни «солиқни мажзуб» деб номлаганлар. Яна бир ҳолатни қайд этмоқ керак: мажзуб кишиларнинг, афтидан, сулуқ мақомотини босиб ўтиши қатъий шарт ҳисобланмаган. Чунки қасрати Абдураҳмон Жамийнинг «Тадқиқот ул-унс мин ҳазарат ул-қудс» асарида бир қанча мажзублар хусусида гап боради, бироқ уларнинг пирлари ҳақида маълумот берилмайди. Чунинчи Шайх Муфарраж деган киши аввал ҳабаший қул эрди, жазба тегиб, олти ой таом емади, ичмади. Девона деб занжирга солдилар, занжир бўшади. Зиндонга солдилар, зиндон эшикларини очилиб кетди. Унинг кароматига маҳлиё бўлган одамлар қуш қовуриб олдиға қўядилар, аммо у бир нафас қилганда қушлар қайта тирилиб, учиб кетдилар («Нафаҳотул унс». Тошканд, 1913 йил, 427-бет). Шайх Муфарражнинг сулуқни адо этганлиги айтилмаса-да, лекин шогирдлари борлиги айтилган.

Мажзуб дарвешлар эл орасида алоҳида ҳурматга сазовор бўлганлар, каромат ва мўъжизаларнинг кўпи ана шу мажзублар тарафидан содир этилган. Аммо бир қисм шайхлар мажзуб солиқларнинг ҳам пир қўлида тарбияланиши шарт, деган фикрни олға сурадилар. Негаки, жазба ҳам тарбия ва раҳнамоликка муҳтождир, агар жазбали киши, ҳатто ошиқлар ҳам пири муршид тарбиясини олмаса, уларнинг қобилияти потўғри йўлга йўналиши ва ҳатто шайтоний ишларга сарф бўлиши мумкин экан. (Ҳолбуки, ошиқнинг пири Ҳақнинг ўзи

деган ибора ҳам бор). Шу боне тариқат йўлини босиб ўтиш сўфий истеъдодини юксалтириб, унга қувват ва қудрат бериши мумкин. Яъни Алишер Навоий айтганидек: «Пиру истеъдоду тавфиқ ўлмаса, бўлмас, бу иш». Навоийнинг мана бу байти ҳам ибратли:

Кишига бўлмаса ҳоди, падид эмас мақсад,
Ҳидоят ўлмай анинг қатъий этмагил тасдиқ.

Мақомот хусусида гап кетганда, шуни ҳам таъкид-ламоқчимизки, айрим назарпётчилар мақомлар билан ҳол мартабаларини қўшиб, тилга оладилар, яъни тариқатни «мақомот» ва «ҳол» деб икки қисмга бўлмасдан, иккаласини бирга олиб қараганлар. Чунончи, «Пири Ҳирот» лақабини олган атоқли шайх Абдуллоҳ Ансорий «Манозил ус-соирин» (Сайр этувчиларнинг манзиллари) номли китобида ёздики, «Ҳақ йўлига кирган солиқлар турфа ҳолатларда бўладилар ва ҳар бир ҳолатнинг ўз сайри, бу сайрнинг бошланиш (ибтидо) жараёни ва (интиҳоси) бўлади». Муаллиф бу ҳолатларни «абвоб», яъни «эшиқлар» деб атайдн; чунки ҳар бир ҳолатнинг кирадиган эшиги бўлиши муқаррар, эшиқдан кирган одам эса ўз ҳолига мувофиқ муомала-муносабат, феълу атвор кўрсатади. Шундай қилиб, тариқат манзиллари Абдуллоҳ Ансорий наздида ўнта ҳолатдан иборат бўлиб, улар қуйидагича номланади: 1. Ибтидо (бошланиш). 2. Боб (эшиқ). 3. Муомала. 4. Ҳамида (мақталган) ахлоқ. 5. Усул. 6. Авдия (водийлар). 7. Аҳвол. 8. Валоят (валилик) 9. Ҳақойиқ (ҳақиқатлар). 10. Интиҳо (якун) ёки васл.

Абдуллоҳ Ансорийнинг ушбу «мақомоти» асосан кишини руҳий ҳолатларидаги ўзгаришларни акс эттиради, шунингдек унга солиқ бажариши керак бўлган юмушлар, тариқат усуллари ҳам унга қўшиб олинган. Масалан, ибтидо манзили яқзо (уйғоқлик), тавба, маҳосиб (ҳисобга олиш), инобат (тазарруъ), тафаккур, тазаккур (зиқр тушириш), эътисом (гуноҳдан сақланиш), фирор (халқдан қочиш), риёзат, самоъ кабиларни ўз ичига олса, боб манзили ҳузн (ҳазинлик), хавф, шафқат, хушуъ (таслим), ихбот (сирлилик), зуҳд, вараъ, табаттал (гўшанишинлик), умид, рағбат ҳолатларини қамрайди. Муомалат манзили эса рпоят, муроқабат (фикр, мушоҳада), ҳурмат, ихлос, таҳзиб (покланиш), истиқомат (устуворлик), таваккул, тафваз (уҳдага олмоқ), сақт

(вазминлик), итоатни; ахлоқ манзили сабр, ризо, шукр, ҳаё, сидқ, эйсор (бағишлаш), хулқ, тавозуъ, футувват, инбисот (очилиш, тақаллуфсизлик) каби хислат ва ҳолатларни жамлаган. Шу тахлит, ҳар бир манзил ўнта ҳолат ва хислатни ўз ичига олиб, жами юзта сифат санаб чиқилган. Булар орасида олдин кўриб ўтганимиз мақомлар, ҳол мартабаларни ҳам, ахлоқий сифатлар ҳам, тарикат усул-усуллари ҳам руҳий ҳолатлар ҳам тилга олинган. Муаллиф назарида бу солиқнинг камолот даражаларини ифодалаб келади, яъни: тавба қилган одам йўл бошида бўлиб, ўз Тағриби билан аҳду паймон қилади, муомалага киришади, муайян ҳолатдан, шубҳасиз, иккинчи ҳолат оstonасига қадам қўяди. Ўз Мавло-илоҳи билан муомаласи тўғри ва бутун бўлган одамнинг ахлоқи нажиб ва эзгу сифатлар билан безалгандир. Ана шу манзилда муайян усуллар воситасида солиқ ўз ишининг асосларини мустаҳкам қилиб қуради, ҳалокатли руҳий «водийлар»дан омон ўтади. Бора-бора солиқ руҳи алоҳидаликка ружуъ этиб, фарқдан жамъга қараб интилади ва нефсини унутиб, буткул Рабб билан манғуз бўлади. Охири-оқибати ўзи ҳақиқатларни кашф этиши мартабасига кўтарилади ва васл мақомига етади.

Маълуум бўладикки, Ансорийнинг «манозил»ларида руҳ диалектикаси чуқурроқ акс этган; мақомларга нисбатан бунда тадрижий тараққиёт, жараёни, турли жиҳатларнинг ўзаро вобасталиги кучлироқ. Воқеан, мақом-бекаат, яъни йўлдаги тўхталиш бўлса, манзил сайру томоша қиладиган жой ҳам, руҳнинг ҳордиғи, ўзини англаши ва яна олга интилишига имкон бор. Шайхи кабири Ибнал Арабийнинг «Футухоти Маккия» асариди ҳам мақом ва манзил, шу каби «тарикат работлари» бирга олиб қаралади. Ибнал Арабий кўрсатишича, тарикатда 19 та мақом, 360 та манзил ва работ («карвонсарой») бор. Манзиллар жумласига ниймон, ишонч, сабр, тоат, шукр кирди. Унингча, илми ҳолининг ҳам даражалари бор, чунончи:

1. Аллоҳ йўлидан бормоқ.
2. Аллоҳ назарида бўлмоқ.
3. Аллоҳга воситачи бўлмоқ.
4. Аллоҳ хизматида бўлмоқ.
5. Аллоҳга ёр бўлмоқ.
6. Аллоҳ учун яшамоқ.
7. Аллоҳга жон фидо қилмоқ.

Солникнинг руҳий-маънавий камолотини «сайр» ёки «сафар» сўзлари билан тушунтирганлар. Сайр ва сафар тўғри маънода ҳам қўлланилган. Чунки сафар қилиш ажзу риёзат турларидан бири ҳисобланган. Кўп сўфийлар мусулмон мамлакатларини пиёда кезиб чиққанлар, атоқли шайхларнинг суҳбатига етишганлар. Айниқса, пиёда ҳаж сафарига бориш сўфий учун катта шараф деб қаралган. Лекин тариқат сафари деганда аксар руҳий сафар тушунилади. Сафар — кўнгилнинг Ҳақ сари таважжуҳи, бу тўрт хил бўлади: 1. Сайр илаллоҳ (Аллоҳ томонга сайр). Бу нафс манзилларидан равшан уфқларга етгунча бўлиб, қалб мақомидир ва илоҳий исмлар тажаллиётининг чиқадиган жойидир. 2. Сайр фиғлоҳ (Аллоҳ оламида сайр). Унинг сифатлари билан сифатланиш ва исмларига етишиш орқали олий даражаларни топиш, руҳ мақоми ва Воҳидият ҳузурининг ниҳоятини таниш. 3. Жамъ маркази ва Аҳадият ҳузурига тараққий этиб бориш. Бу «қоба қавсайн» мақомидир. Иккилик бартараф оўлгач эса, «ав адно» мақомига эришилади. 4. Сайр биллоҳ аналлоҳ (Аллоҳдан яна ўзига қайтиш).

Жамъдан кейинги фарқ ёки фанодан сўнг келадиган бақо мақоми шудир. Сайр ва сафар тушунчаларини соддароҳ қилиб изоҳлайдиган бўлсак, қуйидаги маъно ҳосил бўлади: биринчи сафар — касрат (дунё) пардаларининг ваҳдат (Илоҳ) юзидан кўтарилиши; иккинчи сафар — ваҳдат пардасини касрат вужудидан кетказиш ва ботин орасидаги қайдларни бартараф этиш, айнул дунённинг ўзида Уни кўриш; учинчи сафар — зоҳир жамъ сари тараққий этиш ва тўртинчи сафар — Ҳақдан яна халққа қайтишдир. Ҳақдан халққа қайтиш деганда Сўфийлар орасида: «расти-расиди» (узилдинг-етдинг) деган ибора бор. Бунинг маъноси халқдан узилсанг — Ҳаққа етасан, демакдир. Аммо бу ибтидодаги ният, бунга эришгандан кейин эса, энди сўфий халққа Ҳақ номидан гапира олиши мумкин бўлади, шу боис халққа қайтиш яна дунё машғулотига қайтиш эмас, балки дунёга Аллоҳ нурини таратишдир.

МАЪРИФАТ ВА ҲАҚИҚАТ

Ҳақ йўлига кирган дарвешнинг ана шундай руҳий изтироблар сафаридан сўнг қўлга киритган маънавий маърифатини Сари Сақатий «тавҳид» (бирлашиш),

Маъруф Кархий ва Абусанд Харроз «фано» (йўқолиш) деб атадилар. Зероки солик ўзи билан Илоҳ орасидаги масофани қисқартира бориб, вужуд тўсиқлари (моадо, мосиво, парда) ни енгиб ўтиб, шахсий «Мен» дан қутулади ва тўлалигича Мутлақиятга қўшилиб, у билан қоришиб, эриб кетади. Сўфийлар буни қатра-нинг денгизга қўшилиши ёхуд қизитилган темирнинг олов билан бир хил тус олиши билан қиёслаб тушунтирганлар. Дарҳақиқат, қатра-денгиздан нишона, денгизнинг моҳияти қатрада ифодаланган. Шу сизгари инсон руҳида ҳам Илоҳ сифатлари мужжасам. Бироқ моддийлик уни Илоҳдан ажратиб туради. Аслидан ажралган, вақтинча ғарибликда, мусофирлик (сафар)да бўлган инсон руҳи ҳижрон доғида қийналиб азоб чекади. Аммо руҳ моддийликдан покланса, мусаффо шабнамдай бўлиб, Денгизга — ўз аслига бориб қўшилиши мумкин. Бу васл фақат илоҳий маърифат орқали, яъни ўз-ўзини англаш, таниш ва шу асосда ўз Раббини таниш орқали қўлга киритилади.

Шундай қилиб, илоҳшукоелик илми бўлган ирфон ёки маърифат («маърифат» сўзи арабча «сафар» билмоқ сўзидан ясалган) тариқатнинг ҳосиласи ва бевосита давомидир. Бошқача айтганда, тариқатдан мақсад маърифатдир. Хўш, маърифатнинг нишонаси нима, қандай киши маърифатга ноил бўла олади? Бу саволларга юқорида қисман жавоб берилгандай бўлди. Аммо, шунга қарамай, буни кенгроқ шарҳлашга мажбурмиз, чунки тасаввуфда маърифат гушунчаси махсус ўрни эгаллайди ва унинг ўз таърифи, ҳақиқатлари бор. Сўфийлар назарида маърифат фикрдан олдин кетадиган ва шубҳага заррача асос қолдирмайдиган илмдир. Маърифат илми ботиний илм деб ҳам юритилган. Чунки тасаввуф аҳли дунёвий ва диний илмларни бирга қўшиб, «зоҳирий илмлар» деб атаганлар. Уларнинг уқтиришича, зоҳирий илмлар билан Худони билиш қийин. Бироқ бошқа бир нуқтаи назар ҳам бор: гарчи зоҳирий билимлар Ҳақ таоло асрорини англашга яроқсиз бўлса-да, лекин дунёни билиш Аллоҳни билишнинг биринчи босқичи, яъни Аллоҳни билиш дунёни билишдан бошланиши керак, чунки дунё — касрат олами, Аллоҳнинг ижоди. Унинг сифатлари, қудратини намоён этиб турадиган кўзгу. Тасаввуф назариётчиларидан бири Абдураззоқ Қошоний Ибн ал Арабий қарашларига суяниб, маърифатга бундай таъриф берган:

«Маърифат мухтасар илмларни тафсилотлар суратида танимоқдир, илоҳий маърифат илоҳий зот ва сифатларни аҳвол ва ҳодисалар тафсилли ва нузул бўлган амрлар суратида таниш демак». Бунинг маъноси шунки, Мухтасар мавжудлик ва мутлақ фонл (иш эгаси) Тангрининг ўзи бўлиб, Унинг илми касрат оламида тафсиллик топади, муайянлашади. Бундан яна қуйидаги фикр келиб чиқади: моддий дунёдаги жамик илм, инсонларнинг тўплаган ҳикмат-донишлари, ҳали очилмаган барча сирлар асрорлар Аллоҳга тегишли, Аллоҳ ҳикматларининг жамулжамии, бизнинг билимлар эса — унинг тафсири, шарҳи. Демак, биз Раббимизни билиш учун тафсирдан Буюк аслга қараб боришимиз керак.

Илоҳий маърифатни эгаллаш мартабалари эса қуйидагича: 1. Солик ҳар бир нарсани кўрганда, уни Мутлақ фонлнинг асари деб билсин, яъни дунё ва бошқа оламлар ўз-ўзидан мавжуд эмас, балки улар азалий ва абдий, қодир улоқ, аҳаду самад Парвардигорнинг сунъидан яралган ва Парвардигор туфайли мавжуд эканига биру бор ишонсин, имон келтирсин. 2. Мутлақ фонлдан бўлган ҳар бир асарни кўрганда тасаввур ва тахаййўл билан уни Мутлақ фонл сифатларидан қайси сифати зуҳури эканлигини англаб етсин. Чунки Парвардигорнинг беҳисоб сифатлари бўлиб, олам ўзгаришлари, воқеа-ҳодисалар, нарсалар хусусияти Унинг муайян сифатининг натижасидир. 3. Ҳақ муроди-мақсадини ҳар бир сифат тажаллиснда (порлашида) англаб етсин (танисин). 4. Солик илоҳий илм суратини ўзининг маърифати суратида танисин ва ўзини илму маърифат, балки вужуддан ҳам соқит этсин. Кейинги, тўртинчи мартаба тавҳид ва фанога ишорадирким, бу ҳақда алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Демак, бундан маълум бўладикки, гарчи Аллоҳни кўриш мумкин бўлмаса-да, (ҳатто ҳазрати Пайғамбар ҳам меърож кечаси Парвардигор ҳузурига етишганда, Уни бевосита кўрганлари йўқ, балки парда орқасидан суҳбатлашиб, жамолидан баҳраманд бўлганлар), илоҳиёт олами «гайб олами» дейилса-да, шунга қарамай. Уни таниш, сифатлари орқали зотини англаш, идрок этиш мумкин. Ҳужжатул ислом Муҳаммад Ғаззолий дейдики, руҳни кўриб бўлмайди, лекин руҳ бор, у — «ҳастии нестнамой», яъни йўқдай бўлиб туюладиган борлиқдир. Масалан, тўзон қўзғолганда, тупроқ ўз-ўзи-

дан ҳавога кўтарилди деб айтолмаймиз. Тупроқни шамол кўтариб, тўзонга айлантиради, лекин шамол ва ҳаво кўзга кўринмайди. Шу каби руҳ ҳам кўзга кўринмайди, аммо жисм ҳаракатлари руҳдандир, биз буни жисмнинг хусусияти, ҳаракати орқали билиб оламиз.

Тасаввуф аҳли билишнинг фалсафий йўллари-тасаввур, ҳис, маинқий тафаккур ва ҳоказоларни ҳам эслаб ўтадилар. Бироқ уларнинг фикрича, ақлий-ҳиссий билиш зоҳирий — дунёвий билимга кифоя қилади холос. Илоҳиётни англаш учун эса ақл ожиздир. Илоҳиёт илми ақлга сиғмайдиган, ақл ўлчовларидан баланд турадиган илмдир. Ибн ал-Арабий айтдики, Худо ҳақида ҳам ақл тили билан гапириш мумкин, лекин ақл кучи билан Уни билиш мумкин эмас. Ақл исботни талаб қилади, далил—тажриба билан иш кўради. Ваҳоланки, Худонинг борлиги, зоту сифатларини далил орқали исботлаш мушкул. «Маърифат Ҳақ томонидан юборилади. Бу менинг фикрим эмас, балки илоҳий илҳомдир», деб ёзади Ибн ал Арабий. Аллоҳ билан хилватда қолган мард инсонда шундай ҳолат юз берадики, унда илмлардан илҳом пайдо бўлиб, менинг раҳмати билан юксалади. Дарвишдаги бу ҳолат оддий одамлар ва исбот-далил аҳли учун қоронғидир. Бу авлиёларга юбориладиган ладуний билим. Абу Язид Бистомий калом аҳлига қараб деган экан: «Сиз ўз илмларингизни жонсиз нарсалардан оласиз, биз эса абадий тирик Зотдан оламиз». Абу Язид жонсиз нарсалар деб моддалар-ашееларни назарда тутди. Ладуний-раббоний билим Хўжа Хизрнинг билимига қиёс этгулик. Хўжа Хизр ҳаёт суви — абадий тириклик сувини ичган, у ҳамма воқеадан, ҳамма аҳволдан, ҳамма кечинмалардан хабардор; нарсалар хосияти ва қонуниятини олдиндан билди, Худо унга ўз билимини туҳфа этган.

Ибн ал Арабий инсон билимларини учга бўлган: биринчиси — ақлий-ҳиссий билимлар, иккинчиси — ҳол илми (ҳолат, маҳол илми ҳам дейди у). Учинчиси — сир-ру асрор илми. Биринчи илм зоҳирий фанлар билан шуғулланадиган кишилар илми бўлса, иккинчи илм ҳол мартабасига кўтарилган сўфийлар илми ҳисобланади, яъни важд ҳолатида кашф этилган илм. Учинчи илм — авлиёлар илми. Бу илм муқаддас руҳлар орқали келади, шуъла — нур кўринишида қалбга киради.

Шу ўрнида тасаввуф аҳли тез-тез мурожаат қилади-

ган уч хил билим босқичлари — илмул яқин, айнул яқин ва ҳаққул яқин тушунчалари устида тўхталмоқчимиз. Арабча «яқин» сўзи ишонч, бирон нарсага қатъий ишонинини англатади. Бу сўз Қуръони каримда ҳам кўп қўлланилади. Илмул яқин, айнул яқин, ҳаққул яқин — билишнинг уч босқичи. Биринчи босқич китобий, таҳсиллий билимга ишора бўлса, иккинчи босқич ўз иштирокидаги тажрибавий билимни англатади, учинчи босқич эса ўзи тажриба воситасига айланиб, ҳақиқатни англаш билимидир. **Илмул яқин** — билим орқали ишониш. Масалан, дейлик, менга тушунтириб айтдиларки, олов иссиқдир ва у куйдиради, мен бунга ишондим. **Айнул яқин** — тўлиқ илм тажриба қилиб кўриб ишониш. Мен ўзим синаб кўрдим: олов ҳақиқатдан ҳам иссиқдир ва у куйдиради. **Ҳаққул яқин** — ҳақиқий ишонч, яъни: мен ўзим оловда ёндим ва оловнинг ёндириш кучи, хусусиятига батамом ишондим. Бу — Ҳаққа етпи илми. Кўринадики, юқорида Ибн ал Арабий тасниф этган илм даражалари билан ҳозир таъриф этганимиз уч босқич орасида яқинлик бор.

Алишер Навоийнинг «Лисонут тайр» асаринда «Парвоналар мажмуъи шамъ ҳақиқати шарҳида» («Фақру фано водийсининг адоси» боби) деган ҳикоят бор. Унда келтирилишича, парвоналар бир кеча йнғилишиб, шамъга толиб бўладилар; келишиб олиб, шамънинг маҳиятини англамоқчи бўладилар. Шунда улардан бири шамъга яқинлашади, унинг мунаввар нурини кўриб, қайтиб келиб бошқаларга ҳикоя қилмоқчи бўлади. Аммо парвоналар унинг сўзидан ҳеч нарса англамайдилар, чунки у шамъ нима эканини тушунтириб бера олмайди. Шу заълда яна бир неча парвона шамъ атрофини айланиб келиб, кўрганларини сўзлайди. Лекин «топмади мушкул кушод андин доғи», мақсад амалга ошмайди.

Шамъ даврида қанот кўп урдилар,
Ҳар бири ўз болу парин куйдурдилар.

Ҳар бири куйганча ондин топди кам,
Шарҳи душвор эрдию нақли ҳаром.

Ҳар бир парвона шамъ нуридан лаззатланди, аммо уни шарҳлаб бераолмади, чунки шуълани тил билан

шарҳлаб, тушунтириб бўлмайди, киши то кўймаса олов ҳароратини англамайди. Навоий бундан иккита хулоса чиқарган: бири — Ҳақ нурига фарқ бўлиб, унинг жамоли ҳароратида ёнмагунча Ҳақни англаб бўлмайди. Иккинчиси — Ҳаққа етган одам (куйган парвона каби) бу сирни баён қилиб бера олмайди. Бу — ҳаққул яқинининг худди ўзидир. Яъни фоний бўлиш, субъектнинг объектга айланиши, солиқ вужудининг батамом йўқолиб, плоҳий оламга қўшилиб кетиши. Мансур Ҳаллож ана шундай мартабани эгаллаган зот эди — Ҳақ оламга қўшилиб «мен Ҳақман» («Анал ҳақ») деди. Мансурнинг устозларидан Боязид Бистомий эса айни ҳол илҳоми пайтларидан бирида «Субҳонни, субҳонни, мо аъзам шояни» деб юборди, яъни «Шарафланганман, шарафланганман мен, менинг мартабашаъним улуглигига қаранг». Қуръон бўйича бандаси бундай дейишга ҳақли эмас, чунки бу Парвардигорнинг сифатларидир. Аммо Боязид ўзини Ҳақ билан бирга ҳис этиб, Унинг сифатларини ўз сифати деб ҳисоблайди. Боязид Бистомийнинг мана бу изҳори ҳам қинди. Бир кун Бистомий Ҳалложнинг оқибатига келиб олди ва олдига қўйди ва менга деди: «Эй Абу Язид, ҳақиқатан ҳам менинг махлуқим юз кўришни севади, майли, сенинг юзингни кўрсин». Ва мен жавобда дедим: «Мени ўз ваҳдатинг ила безагин, ўз сифатларинг ила сифатлагин, тавҳидинг мартабасен-ла шарафлагин, токи махлуқларинг мени кўрганда: «Биз Сени кўрдик» ва «бу Сен бўлибди» десинлар ва мен бу ерда бўлмайин».

Бу сўзларда инсонни илоҳийлаштириш, киши инсон сифатлари билан Илоҳ сифатлари орасида тенглик аломатини қўйиш бор. Дарвоқе Боязид Бистомий ва Мансур Ҳаллож ҳам шу фикрни олға сурганлар. Бу худолликка даъво эмас, ҳулул ҳам (ҳулул — Илоҳнинг одамда сингиши ҳақидаги назария) эмас, балки инсонни улуглаш ва тавҳид билан ваҳдат — куллиятни ниҳоятда чуқур англашдир. Диққат қилинг: Боязид сўзининг охирида «ва мен бу ерда бўлмайин» дейди. Нима демоқчи у? У айтмоқчики, менинг башарий қиёфам буткул йўқолсин, илоҳий моҳият касб этайин, бутун вужудим Илоҳ маърифатига айлансин. Шунда одамлар менинг суратимда Худони кўрсинлар.

Бу маъини улуг шоир ва сўфий Жалолиддин Румий шеър билан қуйидагича ифодалаган:

1 . Онҳо, ки талабгори худоед, худоед!
Берун зи шумо нест, шумоед, шумоед!
Чизе, ки накардед гум, аз баҳри чи чуед,
В-андар талаби гумшуда аз баҳри чароед?
Исмеду ҳуруфеду каломеду китобед,
Жибрили аминнеду расулон шумоед.

(Эй Худонинг талабида юрганлар, ўзингиз худосиз. У сиздан ташқарида эмас, балки сиз билан биргандир — сиздир. Йўқотмаган нарсангизни нега излаб юрасиз, агар йўқолган бўлса, йўқ нарсани нега излайсиз? Исмлар ҳам, калому китоблар ҳам, Сўз ва Маъни ҳам сизсиз, Жабранлу Пайғамбарлар ҳам ўзингизсиз).

Зоту сифот, аршу курси, лавҳу қалам — ҳаммаси Инсондандир. Шунинг учун Худо излаб ҳар қаёқларга Боришнинг ҳожати йўқ, жумладан, Маккатуллоҳга боришнинг ҳам. Чунки ҳар бир инсон Худони ўзидан тизласин. Унинг қудрати ва шавкатини ўзида кўрсин. Мазкур ақида «Қимки ўзини таниса, Раббинни танийди», деган ҳадис мазмунидан келиб чиқади. Барча ҳикматлар, ҳодисот ва мўъжизалар инсон ҳилқатида жойлашган. Зеро, Аллоҳ таолонинг сўзи бор: «Мен яширин хазина эдим ва сизни севиб қолдим, токи Менни билиб олинглар ва жинлар (малаклар), одамларни яратдим, токи Менни билинглар». Инсон маҳлуқотнинг, оламларнинг гултожи, Аллоҳнинг Ердаги халифаси экан, демак, унда Аллоҳ сифатлари бўлиши мантиқий ҳол. Бундан ташқари, «яширин хазина» бўлган Аллоҳ таоло илму ҳикматнинг бир қисмини инсон қалбига жойлаган. Яъни инсон «яширин хазина»ни сақловчи хазинадордир. Шу бонс инсон кўнгли «ирфон маҳзани». Аллоҳ яширинган тилсимотдир:

Кўнглини оми маҳзани ирфон қилиб,
Ул тилсим ичра ўзин пинҳон қилиб.
Рози маҳфий ганж ўлуб бу турфа жисм,
Сунъидин ул ганж ҳифзига тилсим.

(Алишер Навоий)

Тасаввуф фалсафасига кўра, инсон қарама-қаршиликки асос-модда ва руҳдан иборат. Шунинг учун унда шу икки асоснинг хусусиятлари жамдир. Агар моддий

лик ғалаба қилса, инсонда ҳайвонийлик ва агар руҳ томони устуи келса, плоҳийлик ривожланади. Руҳ жисм қулига айланиб қолмаслиги керак, аксинча жисм руҳ учун бир асбоб-улов, восита бўлиб хизмат қилсини. Руҳларни тараққий этган инсонлар ақлу заковати, илҳом-ижодкорлиги, илоҳий табу фаросати билан ажвалиб турадилар. Руҳ тараққий этган сарп у жисмга сиғмай қолади, коннот билан алоқа боғлаб, олам асроридан хабар бериб, мўъжизалар кўрсата бошлайди. Руҳ ва жисмдан иборат инсонни илоҳий олам билан жисм олами орасидаги чегара деб атайдилар ва тонгга ўхшатадилар. Чунки тонг ҳам тун билан куннинг чегарасидир. Тонгдан кейин қоронғилик кетиб, қуёш порлаб чиққанидай, инсон руҳи ҳам аста-секин жисм қоронғилиги— зулматини тарк этиб, мусаффо руҳ олами, нурлар оламига талпинмоғи даркор.

Модомки, ган оламлар ҳақида борар экан, тасаввуфнинг кайҳоний тушунчалари, яъни олам тузилиши ҳақидаги тасавурларини қисқача шарҳлашга тўғри келади. Тасаввуф фалсафасига биноан, Аллоҳ таоло (уни Жавҳари ил. Муҳаммад руҳ. Анди нури сано даъ — лар) аввал Муҳаммад алайҳис саломнинг нурини яратди. Сўнгра шу нур туфайли оламларни ва одамларни яратди. Шундай қилиб, олам асосида **Муҳаммад нури** ёки **Муҳаммад ҳақиқати** ётади. Агар Ҳақ деганда — Унинг илмини ва Ҳабибуллоҳ нурини англаймиз. (Ҳақиқат Аллоҳнинг ўзи бўлгач, у яратган жами нарса мажоз, образдир). Оламлар бошида Муҳаммад нури мавжуд бўлганлиги сабабли биринчи инсон ҳазрати Одам Сафиуллоҳни Муҳаммаднинг ўғли, бошқача айтганда, Муҳаммад алайҳиссаломни Одам Атога инс-Сатан ҳам ота, ҳам ўғил дейиши мумкин.

Муҳаммад алайҳиссалом нуридан сўнг **лоҳут олами** вужудга келган. Лоҳут олами илоҳиёт олами демак, ундан кейин жабарут, яъни буюклик олами ва унинг кетидан малакут олами — фаришталар олами яратилди. Лоҳут Ҳақ зотини ифодаласа, жабарут нурлардан иборат оламдир, малакут эса латиф руҳлардан тузилган олам. Аммо айтиб ўтилган оламларда шакл-аъроз йўқ. Бу ҳусусият жисмлар олами бўлмиш **мулк олами**га хос. Мулк оламинини **шаҳодат олами** ёки **олами** несут ҳам дейдилар. Булардан ташқари, айрим назариётчилар **бадан олами**, яъни инсон оламинини ҳам алоҳида олам сифатида қайд этганлар. Чунки инсон олами ола-

ми сағир (кичик олам) сифатида **олами кабир** (катта олам) деб номланадиган юқори оламларнинг хусусиятларини ўзида акс эттиради. Мазкур қараш инсоннинг зикки асосдан иборатлигини яна бир қарра тасдиқлайди. Парвардигори олам инсон руҳини ўз раҳмоний нафасидан ато этган экан, демак, биз Мутлақ руҳнинг бир қисминиз ва шу сабабли ўз аслимизга қараб интиҳосиз соғинч ва муҳаббат билан интиламиз. Бу интилиш аслимизни англаш билан амалга ошади. Шу маънода илоҳий ишқ билан илоҳий маърифат маънодош тушунчалардир. Ёки соддароқ қилиб айтганда, Ишқ инсонни маърифатга олиб борадиган қудрат, инсонни моддий асосдан покловчи, холи этувчи муқаддас олов. Ишқ бизнинг вужудимизни куйдириб, руҳимизни мусаффо этади, бизда тажрид ва тафрид (покланш, яккаланиш) юз беради. Шу бонс ошиқлар халқдан чекинадилар, чунки уларнинг руҳи дунёвийликни ёқтирмайди, хилватни қўмсайди, ҳамма вақт ўз мавлиси — Аллоҳи билан бирга бўлишни истайди. Ишқ — камолот калити ва иксирни аъзам, ишқ нис вужудимизни олтинга айлантирувчи кимё. Ишқ одамни ҳайвонликдан ҳалос этади, одамзод наслини бадбахтлик, фалокатлардан қутқаради, барча иллатларимизнинг давоси ҳам шу:

Шод бош, эй ишқи хуш савдойи мо,
Эй табиби чумла иллатҳон мо.

Эй давои нахвату номуси мо,
Эй ту Афлогуну Чолинуси мо!

(Жалолиддин Румий)

Мазмуни: Эй ажойиб ғавво ва савдоларни бошловчи ишқимиз, шод бўлгин; сен ҳамма дарду иллатлар, нуқсону камчиликларимизнинг табибисан. Манманлигимиз, кибру обрўпарастлик касалининг давоси ҳам сен; Афлотундай муаллимимиз, Жолинуздай халоскор мураббийимиз ҳам сенсан!

Шу тариқа, тасаввуфдаги асосий талаб-руқналар: Риёзат, Иродат, Узлат, Маърифат (Ирфон), Ишорат ва Муҳаббат ишқ тушунчасида бир тугунда бирлашадди. Чунки солиқни ихтиёрый ажзу азобга солгувчи ҳам, роҳат-фароғат, руҳий лаззат бергувчи ҳам, молу мулк,

ахли байтдан кечишга ундовчи ҳам, маънавий камолотга олиб борувчи куч ҳам ишқдир. Илоҳий ишқ бўлмаса, буларнинг бари бекор.

Ишқ солиқни фанога ва ундан кейин бақога олиб боради. Аммо буида икки хил йўл, тўғриси — икки хил майл бор: бири — ҳаяжонли, сершовқин, руҳий кечинмаларни галаёнлар ичра изҳор этиб бориш майли бўлса, иккинчиси — осойишта, тамкинли, чуқур дарёнинг тубига ўшшаган ҳайбатли вазмин, ички дарди қудратини яшириш майли. Биринчи майлнинг йирик намояндалари Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Абдусанд Абулхайр, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шамс Табризий, Бобораҳим Машраб. Иккинчи майл тарафдорлари қаторига Жунайд Бағдодий, Нажмиддин Кубро (бутунлай бўлмаса ҳам), Саъдий Шерозий, Баҳоуддин Нақшбанд кабиларни киритиш мумкин. Боязид Бистомийдан олдин ҳам муҳаббат ҳақида гапирган сўфийлар бўлган. Айниқса, Робиа Адвиянинг ўтли муножотлари юракларни пора қилар, илоҳий муҳаббат бу авлиё аёлининг номини афсонага айлантирган эди. Аммо Боязиднинг мизмати шунки, у бу нуқтан назарни сўфий руҳияти билан боғлади. Унинг уқтиришича, ваҳдат ва фано шундай бир руҳий ҳолатда юз берадикки, солиқ худди шароб ичган одамдай маст бўлиб ўзини унутади. Бу ҳолатни у «сукра» — «мастлик» (девоналик) деб атади. Унингча, маст бўлмаган одам ошиқ эмас, ошиқ илоҳий шароб — «шароби антаҳуртан» масту мустағриқ кишидир, у ўз вужуди — ўзини буткул унутади ва шунда аллақандай тушунтириб бўлмас бир қобилият пайдо бўлиб, солиқ Илоҳ маърифатини ҳис қила бошлайди. Шайх Тустарий бунни ҳайрат тушунчаси орқали қуйидагича баён этган: «Қурб мартабалари ошган сари Аллоҳ улуғворлигининг асарлари зиёдроқ бўлади ва подонликка қарама-қарши: ўлароқ илм кўпаяверади ва тасаввуфий маърифат орта боради ва ҳайрат устига ҳайрат қўшилаверади ва: «Эй Раббий, ҳайрат оғушидаман», деган нидо кўтарилади».

Дарҳақиқат, маърифат ҳайратнинг натижасидир. Маърифат буюк Илоҳ оламлари бепоёнлиги, истиғноси — муҳтожсизлигини, Зоти жавҳарини қалб билан ҳис этиш ва қўнгил билан таниш демак. Шундай қилиб, маърифат — руҳ ҳодисасидир, фақру фано ҳам руҳнинг камолидан нишонадир.

Аммо Жунайд Бағдодий Боязидни танқид қилиб, «сукра» йўли фақат солиқнинг ўзига нажот келтиради. Сукрага кирган одамнинг ўзгаларга нафъи тегмайди. Ҳолбуки, мақсад фақат ўзинини маърифатга етказиш эмас, балки бу маърифатдан бошқаларни ҳам баҳраманд этишдир, дейди. Шундай экан, беҳудлик даражасидан кейин, илоҳий маърифатга қалби тўлишиб, қайта хушёр тортган ориф улуғроқдир. Негаки, энди у ўз билимини халққа етказиб, юзлаб дилларни маърифат нури билан ёритади. Бу қараш «саҳв», яъни хушёрлик концепцияси номи билан шуҳрат топди. «Тасаввуф нима?» — деган саволга Жунайд Бағдодий: «Тасаввуф бир дам беғам бўлишдир», — дея жавоб берган. Бу гапнинг тагида маъно кўп. Бир дам беғамлик — бу қалб осойишталиги, инсоннинг аслига етгандан кейинги тамкинли саодати, дунё ташвишлари, нафс қутқусидан озодлиги ва ҳоказоларни англашдир. Шу билан бирга, бир дам беғам бўлиш ҳаддан зиёд тўполон-ғалва қилмаслик, ҳаяжонланмасликни ҳам билдиради. Чунки Боязид сулукидагилар, айниқса, Мансур Ҳаллож бетоқат бўлиб, ўз кашфларидан маст ўлароқ жони ичига сиғмай, фикрларини ошкора элга айтди. Бу эса яхши оқибатларга олиб келмасди, албатта. Тасаввуф моҳияти, ҳикматларини оммалаштириш хавфи деб ҳисоблайди Жунайд. Зеро, авом нозик маъноларни англашдан ожиз, нотўғри талқинлар пайдо бўлади ва ниймон-эътиқодга путур етади. Шунинг учун бўлса керак, Жунайд Мансурни осий тўғрисида тайёрланган фатвога ўзи ҳам қўл қўйди. Жунайд Бағдодий айтишича, ҳақиқий баҳо «саҳв» — хушёрликка қайтишдан кейин бошланади. «Сукра»даги одам бамисоли денгизга шўнғиб, фарқ бўлган киши бўлса, «саҳв»га қайтган денгизга шўнғиб, гавҳар доналарини олиб чиққан ғаввосдир.

Агар тасаввуф тарихини кўздан кечирсак, бу икки концепция кўп асрлар давом этганини ва тасаввуфнинг хилма-хил оқимлари, силсилаларининг вужудга келишига сабаб бўлганини кўрамиз. Яна шуниси ҳам маълумки, ҳар икки оқимни бирлаштиришга уринганлар ҳам бўлиб турган. Шу муносабат билан айрим шайхларнинг ҳаёти билан боғлиқ қуйидаги воқеа-ривоятларга диққатингизни тортмоқчиман.

Биринчи воқеа: Ривоят қиладиларки, Шамс Табризий Жалолиддин Румий билан учрашганда унинг қў-

лидаги китобини олиб ҳовуздаги сувга отиб юборадн. Жалолиддиннинг кўнгли ачишганини кўриб, китобни яна қайтиб сувдан олади. Аммо сув китобга ҳеч ҳам таъсир қилмаган бўлади. (Бу ривоят бошқа шайхлар ҳаёти билан ҳам боғлаб келтирилган).

Иккинчи воқеа: Нажмиддин Кубро Табризда Бобо Фараж деган сўфий билан учрашади. Бобо Фараж қабулига борганда, сўфий уларга кийимларини ечиб ташлаб, сўнгра уйга киришларини буюради. Нажмиддин ва ҳамроҳлари Бобонинг айтганини қилиб, ичкари кириб ўтирадилар. Бир муддатдан кейин Бобода кучли ўзгарш юз беради — унинг вужуди «хулди офтобдай порлаб» кетади. Бобо Фараж ўзига келгач, хирқасини ечиб Нажмиддинга туҳфа этади ва: «сен энди таҳсилни йиғиштир, китоб билан ишнинг битди», деб айтади. Нажмиддин бу вақтларда бир уламо қўлида тафсир ўқимоқда эди, китоб охирланиб қолганди. Устоди Нажмиддинга: икки кунлик сабоқ қолди, шуни эгалласанг, кейин ихтиёринг ўзингда, деб айтади. Нажмиддин эртасига яна сабоқ олгани устоди олдига борганда Бобо Фараж пайдо бўлиб, «Мен китоб мутолааси энти сенга зарарли деб айтдим-ку, яна китобнинг», дея Нажмиддинга ақлий-далилий илмлар билан шуғулланишни буткул ман этади.

Учинчи воқеа: Фаридиддин Атторнинг «Мантқиқут тайр» асарида тарсо қизига ошиқ бўлган Шайх Санъон ҳикояти бор. Шайх Санъон қизга шунчалик ошиқ бўладики, унинг ўқиган барча китоблари, эгаллаган билимлари ва ҳатто Қуръон ҳам ёдидан батамом кўтарилади. У ишқ йўлида беҳуд-девона бўлади, Мажнунга айланади. Лекин Пайгамбар алайҳиссаломни тушида кўриб, ўзига қайтади ва барча илми хотирасида яна тикланади, аммо энди у бошқа одам, маърифатни эгаллаган комил шайх эди.

Бу ривоятлар нимага ишора қилади?

Мухлис-муридни китобдан қайтариш — зоҳирий билимдан ботиний билимга йўллаш бўлса, китобнинг ҳўл бўлмаслиги ботиний билим зоҳирий билимни ўз ичига қамраб олиши мумкинлигини, аммо зоҳирий билим ботиний билим ўрнини босолмаслигига ишорадир. Ҳақиқий сўфий одам ботиний-завқий билим эгаси бўлиши лозим, бусиз каромат ва маърифатга эришолмайди. Нажмиддин Кубро билан боғлиқ ҳикояда эса сал бош-

қача бир маъно ифодаланган, яъни Нажмиддин ботиний-ладуний илмга ташна, шу боис у мажзуб Бобо Фаражга қараб интилади, унинг ўтирган жойида «офтобдай порлаб», мўъжизалар кўрсатишидан ҳайратга тушади. Лекин Нажмиддин ақлий билимлардан ҳам кўнгил узмоқчи эмас. Шунинг учун Ҳадис ва тафсириларни мутолаа қилишни канда этмайди. Бу ўринда Нажмиддин сиймосида икки хил билиш усули — ақлий ва ботиний-завқий билишнинг қўшилганини кўрамиз. Дарҳақиқат, Нажмиддин Кубро ҳар жиҳатдан билимдон ва айни вақтда «валитарош» (валиларни тарбияловчи) кароматли инсон бўлган.

Шайх Санъонининг (Навоий. «Лисонут тайр» достони қаҳрамони) илмлари ва Қуръоннинг хотирасидан кўтарилиши — бу Илоҳга етиш учун барча дунёвийликдан, жумладан, дунёвий илмлардан холи бўлиш, ақлдан ва ақлий нарсалардан қутулиш, ўзлигини унутишга ишорадир. Унинг хотирасининг қайтиши бўлса — «сукра» дан «саҳв»га қайтишидир. («Сукра», яъни Мажнун бўлиб Илоҳин севиш ва беҳудлик, девоналик ҳолатда ирфон қозониш ҳозирги пайтда Ғарбда ўрганилаётган «онгсизлик онги» муаммосига ўхшаш. Инсонда ақл билан тушунтириб бўлмайдиган ҳолатлар бўлишини фан исботламоқда, улуғ кашфиётлар айнан ана шу «беҳудлик» ҳолатида қўлга киради). Шу икки оқимнинг қайси бирига мансублигига қараб сўфийлар бир нечта гуруҳга бўлинадилар. Чунончи: ориф сўфийлар, ошиқ сўфийлар, обид сўфийлар, файласуф сўфийлар, мажзуб сўфийлар. Шунга мувофиқ равишда тасаввуф ҳам ошиқона орифона қисмларга ажралади. Орифона тасаввуф барча илмларни қамраб оладиган, ҳикмат ва фалсафани ҳам қўшадиган тасаввуфдир. Ошиқона тасаввуф ишқий кечинмалар, ишқий-завқий ирфонни биринчи ўринга қўйиб, муҳокама юритадиган, тўғрироғи муҳокама-тафаккурдан кўра ҳис-ҳаяжон, муҳаббат шавқ-завқи тошқинини афзал кўрадиган тасаввуфдир. Маломатия ва қаландария оқимлари ҳам моҳиятан ошиқона тасаввуфнинг шохобчасидир. Маломатийлар хокисорлик ва ўз-ўзини маломат қилиш билан Тағрига ихлосин ҳаддан ошириб, яъни ифротий тарзда ифодалайдилар. Улар ўзларини халқдан ажратмайдилар, авом ва хос тушунчаларини тан олмайдилар. (Қайд этамизки, сўфийлар одатда ўзларини «хос» кишилар, қолган барча халойиқни «авом» деб номлаган-

лар). Аммо маломатийларнинг бу халқсеварлигини гўшанишилик ва узлатга зид ҳаракат деб тушунмаслик керак. Буларнинг ўзларини оддий одамлар билан тенг кўриши камтаринлик, шикасталик белгисидир. Маломатийлар диний расм-русумни тан олмаганларидек, тариқатнинг ҳам одобу қондалари, расм-одатларига унёнроя қилмаганлар, чунки улар ҳар қандай қонда-русумни суратпарастлик, зоҳирийлик деб билганлар. Шунинг учун маломатия назарда таркидунё қилган қуруқ зоҳид ҳам, расм-русумга берилган хонақоҳ шайх ҳам бирдай калтабин ва ҳақиқатдан узоқ кишилардир. Ошиқона ашъорда зоҳидлар, риёкор шайхлар қаторида умуман хирқапўшлик ва шайхликни мазаммат этган сатрларга дуч келамиз. Ҳофиз эса: «Хирқамни гаров кўйгум, бир коса шароб аъло», деб ёзади. Яъни Хонақоҳдаги шайх хирқасидан кўра, харобот (майхона, дайр)даги маю маъшуқ афзалдир, дейди шоир. Шароб деганда у илоҳий файзни, харобот, майхона деганда, комил инсон ҳузурни ёки илоҳий файзни етказувчи маъшуқа — «мазҳар»ни назарда тутди.

МУҲАББАТ

Шундай қилиб, ошиқлик — ҳақсеварликнинг, маърифатга шайдоликнинг олий кўриниши. Қолган барча ҳолларда сохтакорлик, риё бўлиши мумкин, аммо ишқда, ошиқликда бу иллат бўлмайди. Фақат ишқ кишини абадиятга — бақо оламига олиб боради:

Ҳаргиз намирад он, ки дилаш зинда шуд ба ишқ,
Сабт аст дар чаридан олам давоми мо.

(*Хожа Ҳофиз*)

Маъносн: Кўнгли ишқ билан тирилган одам ҳеч қачон ўлмайди, чунки олам жараёнида биз ошиқларнинг давомимиз уланган.

Маърифат ва Ҳақиқат тасаввуфда ана шундай англашилган.

Умуман олганда эса Муҳаббат — тасаввуфнинг асосий руқиларидан бири. Жуда кўп ирфоний тушунчанистилоҳларнинг шарҳи муҳаббатга келиб боғланади. Тасаввуфни лўнда қилиб илоҳий муҳаббат ҳақидаги илм

дейиш мумкин. Чунки тасаввуф плоҳий маърифатни эгаллаш, Аллоҳнинг сифат ва исмлари орқали Унинг зотини билнш ва танишни талаб қилар экан, буни ақл ва назарий-тафаккурнй билимлар билан эмас, балки яширин бир ички туйғу, ботиний басират, яъни муҳаббат воситасида амалга ошириш мумкин деб таълим беради. Воқеан, сўфийнинг бутун интилишлари, аҳвол-руҳияси, ҳаётининг маъноси, эътиқод-иймони поклик ҳам эзгулик тимсолн бўлмиш олий Ҳақиқатга фидойн муҳаббатдан иборат. Бу айни вақтда билнм ва дониш ҳикмат ва санъат манбаига, ҳали кашф этилмаган, ғайб ҳисобланган сирлар оламига кучли иштиёқ ҳам. Шу ишқ қудратким солик (тариқат йўлига кирган киши) қалбини бир зум бўлса-да тинч қўймай, унда нурлар порлатиб, изтироб ва қийноқлар гирдобига солади; ҳиссий жисмннй ҳаловатлардан кечиб, хилватхоналарда бедор тунларни тоат-ибодат, шуур-тахаййўл оғушида ўтказиш; важд-илҳом қиёмида одам ва олам моҳиятини, илоҳий мўъжизаларни идрок этишга йўл очади; муттасил руҳий-маънавий юксалишга ҳидоят қилади.

Шундай қилиб, чиннакам солик — бу ошиқ солиқдир, ишқ (тасаввуф адабиётида «муҳаббат» ва «ишқ» сўзлари барабар ишлатилади, бу арабча сўзлар англатган маънолар деярли бир хил, яъни: кўнгилнинг маҳбуб томон кучли иштиёқ билан интилиши) илоҳий маърифатни кашф этувчи қудрат, солик вужудини ёндириб, маҳбуб висолига яқинлаштирадиган покловчи муқаддас олов. Қалбада ишқ қанчалик кучли бўлса, солик маърифат зиналаридан шунча бардам кўтарила боради, нафсий сифатларни тарк этиб, камолот чўққиларини забт этаверади. Тасаввуф назариётчиларидан бири Абулқосим Қушайрий ёзади: «Муҳаббат муҳиб (севгувчи)нинг сифатларида маҳв бўлиши ва маҳбуб (севикли) зотида исботланишидир». (Қушайрий. «Қашфул маҳжуб», 339-б.). Қушайрийнинг мазкур таърифини англатиш учун айтмоқчимизки, «зот» деганда тасаввуф аҳли Мутлақ руҳнинг ўзини, илоҳиёт оламининг жавҳари, яъни абадий ва азалий Ваҳдатнинг моҳиятини тушунганлар. «Сифот» (сифатлар) эса илоҳий Зотнинг аёнлашуви. Унинг қудрат ва хусусиятларидир. Барча руҳий ва моддий оламлар, жумладан инсон ҳам шу сифатлардан иборат. Бундан ташқари, инсонда илоҳийлик билан моддийлик биргалликда яшайди. Шундай бўлгач, инсон руҳи ўз асли Мутлақ руҳга қараб тинимсиз равишда ҳаракатда:

Бўлади, моддий вужуд билан кураш олиб боради. Инсоннинг Илоҳга бўлган сифиниши, муҳаббатининг боиси шу. Шу сабабга кўра, муҳаббат ўзликдан воз келиб, дунёвий орзу-ниятларни йўқотиш — махв этишни талаб қилади. Бошқача айтганда, дунё муҳаббатидан кўнгил узмасдан Илоҳ муҳаббатини қозониш мумкин эмас. Дунё муҳаббати ва Илоҳ муҳаббати — бир-бирига зид икки қутб: дунёни деган киши Илоҳ муҳаббатидан, Илоҳни деган киши эса дунё муҳаббатидан юз ўгирishi керак. Ана шундай дунё муҳаббатидан юз ўгириб, илоҳий маърифатни эгаллаган одам, дунёвий-нафсоний сифатларини барҳам этиб, илоҳий сифатларни ўзлаштириб, Зотининг ўзига қўшилади, яъни Зотда фоний бўлади (муҳаббатининг хотимаси фано). Шу билан сўфий ўз инсоний жавҳари, яъни илоҳий Зотининг бир қисми эканини неботлайди. Ана шу маънода Қушайрий муҳаббатни инсоннинг илоҳий эканлигини неботлаш воситаси деб таърифлаган. Шу билан бирга, банда ўз муҳаббати орқали Мутлақ Зотининг мавжудлигини ҳам неботлайди — бу Қушайрий фикрининг яна бир қирра-сидир. Zero, инсон руҳининг некариб, Мутлақ руҳга қўшилиши — парварданга эътиборини қўйишнинг ҳаққули яқин мартабасида қозонишган шаймондир.

Тасаввуфда банданинг Илоҳга муҳаббати билан бирга, Илоҳнинг ўз бандаларига муҳаббати ҳам эътиборга олинади. Аслини олганда, олам, унинг анжёлари, тирик мавжудотлар, инсон — ҳамма-ҳаммаси Мутлақ руҳнинг муҳаббати туфайли вужудга келган. Аҳли ирфон тасаввурга кўра бошида Мутлақ руҳ жавҳаридан бошқа нарса йўқ эди. Мутлақ руҳ ўз ҳусну жамоли, қудратига маҳлиё бўлади, яъни Ўзи Ўзини севиб қолади ва ҳусну жамолини намоиши этиш учун дунёни яратади. Демак, дунё Мутлақ руҳнинг кўзгуси, Инсон Унинг муҳаббатининг меваси. Инсон ўз хилқати, тузилиши билан илоҳий ҳусуниятларини аке эттирган тимсолдир, унинг қалби бўлса нури Раҳмон маскани. Шунинг учун тасаввуфий муҳаббат икки ёқламадир, бир томондан, ўз яратувчисига муҳаббати, иккинчи тарафдан, Тағриининг бандасига марҳамати, хайру эҳсони. «Ҳақнинг бандага муҳаббати, деб ёзади Хужвирий, хайрโปรดасидир. Бу хайр раҳмати туфайли банда парварниш топади, гуноҳлардан қутулади, мақом ва кароматга эга бўлади». Демак, Аллоҳнинг марҳамати Унинг чексиз карамининг севган бандаси устига ёғилиши, бандани саршор ва сероб қи-

лишидир. Бу илоҳий эҳсон Худога ошиқ мажзуб солиқлар қалбига юксак бир даражада нузул этади, уларнинг ишқини алангалатади. Хулласи калом, илоҳий муҳаббат хос хислатларга молик алоҳида шахсларнинг руҳий-психологик ҳолатини англаганидан фазилат, уларнинг шавқу завқи, мушоҳада-мукошифасини тезлаштирувчи куч.

Аммо ҳужжатул ислом имом Абуҳомид Ғаззолийнинг фикрига кўра, Аллоҳни севиш фақат жунуни бор алоҳида шахслар — ошиқ солиқларнинг фазилати эмас. Аллоҳ ҳамма учун севиладир, чунки Унда инсон тасавуридаги барча эзгуликлар, инсонни ўзига тортувчи, муҳаббатига сабаб бўлгувчи жамки сифат ва хислатлар мавжуд. Олим буни қуйидаги омиллар орқали тушунтирган: 1) инсон ўзини, ўз камолоти ва ҳаётига асос бўладиган нарсаларни севади; 2) ўзига яхшилик қилган, ёрдам берганларни севади; 3) умуман ҳаммага яхшилик қиладиган саховатли одамларни севади, жумладан адолатли шоҳлар ҳам севилади; 4) шунингдек, барча гўзал нарсалар, нафосат олами, хушбўй, хушсурат нарсалар ҳам севилади; 5) маслак ва мазҳаб юзасидан ҳам одамлар бир-бирларини яхши кўрадилар. Аммо бунда конкрет шахснинг жисми, вужудини эмас, балки мазҳаби, руҳий-маънавий қариндошлиги муҳаббатга сабабдир. Шу каби сахийлар сиймосида саховатни, одиллар сиймосида адолатни, қаҳрамонлар сиймосида қаҳрамонликни севади. Бу сифатларнинг ҳар бири алоҳида олинганда муҳаббатга сабаб бўлади, аммо улар бир ерга йиғилса-чи? Унда муҳаббат ҳам йиғилиб, кучаяди ва у Худога бўлган қайноқ муҳаббат даражасига кўтарилади! Чунки фақат Аллоҳгина барча яхши, эзгу сифатларни жамлаган Зотдир. Аллоҳни севиш орқали биз абадиятни, абадий Адолат ва Ҳақиқатни севади. Инсон ана шу идеал етуклик ва камолни қўмсайди, ўзининг барча ниятлари, орзуларини шу билан боғлайди.

Ғаззолийнинг уқтиришича, инсоннинг ўзини севиши ҳам Аллоҳга бўлган муҳаббатдан нишона, негаки ўзини севиш — ўз камолоти учун курашиш демак. Бизни яратган Парвардигор камолотимизга раҳнамо, ҳаётимизга посбон. Шу билан биз ўз камолотимиз ва ҳаётимизни севиш билан Парвардигорни севади бўламиз. Бу фикрни олим «Ўзини таниган киши ўз Раббини танийди» деган ҳадис билан тушунтириб айтадики, ўзини се-

зиш — ўзини таниш демак. Шунинг учун муҳаббат ва маърифат ўзаро алоқадор тушунчалар бўлиб, «маърифатсиз муҳаббат, муҳаббатсиз маърифат бўлмайди» (Ғаззолий, «Эҳъёул улум ад дин», русча нашри). Машҳур сўфий Ҳасан Басрий айтган экан: «Қимки ўз Раббини таниса, уни севади, қимки дунёни таниса, ундан воз кечади». Яъни Аллоҳни танишимиз кучайган сари унга нисбатан муҳаббатимизни ошираверади, лекин дунёнинг моҳиятига чуқурроқ кириб борганимиз сари (унинг бебақолигини англаб) унга нафратимиз орта боради.

Кўришиб турибдики, Ғаззолий инсоннинг табиатидан келиб чиқиб фикр юритган. Аллоҳга бўлган муҳаббатнинг зарурий ва қонуний эканини илмий-маантиқий йўнида исботламоқчи бўлган. Бирок, қизиги шундаки, у ўзининг фикрларини тасаввуфий муҳаббатга олиб бориб боғлайди ва тасаввуфий муҳаббатнинг (илоҳий ишқнинг) ҳам табиий асослари борлиги, зарурий ҳодиса эканини кўрсатиб беради. Шу заминда улғу олим инсоннинг инсонга муҳаббати, илоҳий муҳаббат билан заминий, ҳаётий муҳаббат орасидаги муносабат ҳамда орифлар, дарвешларнинг муҳаббати ҳақида муҳим фикрларни баён этади. Ғаззолий талқинига кўра илоҳий муҳаббат билан инсоний муҳаббат орасида зиддият йўқ. Аксинча, илоҳий муҳаббат инсоний муҳаббатнинг ривожланиб, камол топган кўришини. Ҳамма ган қандай инсонларни севишда. Биз нима учун оқил, ориф ва заковатли одамларни севамиз? Ғаззолий бунга жавоб қайтариб дейдики, маънавий камолотга интилган, эзгу қалбли ҳар қандай одам севилидир, чунки у Аллоҳни севади ва Аллоҳ ҳам уни севади. Пайғамбарлар, ориф дарвешлар, солиҳ кишилар шунинг учун муҳаббатга сазовордирлар. «Пайғамбарни севиш таҳсинга лойиқ, деб ёзади Ғаззолий чунки у Парвардигорнинг севган кишиси, Парвардигор ҳабиби! Яъни севганимизнинг севгани ҳам севилидир». Шунга биноан, вали ва ориф дарвешларни эъзозлаймиз, севамиз, уларни севиш орқали Парвардигорга бўлган муҳаббатимизни изҳор этамиз. Халифан рошидин Али разияллоҳу анҳу дарвешлар хусусида шундай деганлар: «Бу одамлар ишқ билан ҳаққол яқин мартабасига эришган, ҳақиқат моҳиятини англаган зотлардирлар... Улар бу дунёда вужудлари билан борлар, аммо руҳлари баландларда учиб юради.

Улар Аллоҳнинг ердаги халифалари ва Унинг динининг жарчиларидир».

«Аллоҳнинг ердаги халифалари» бўлган Илоҳсевар дарвешлар ўз пирлари ёки тасаввуфнинг бошқа бир намояндасини гойибона ҳурмат қилганлар, кўпинча бу ҳурмат чинакам муҳаббатга айланган. Масалан, Шамс Табризий билан Жалолиддин Румий, Алишер Навоий билан Абдураҳмон Жомий, Мирзо Бедил билан мажзуб Шоҳ Кобулий орасидаги муносабатлар шундай пок, фог позик ва ибратли эди. Жалолиддин Румий Шамс Табризийни учратгандан кейин, шунчалик унга маҳлиё бўлганки, уч ой давомида иккаласи бир уйда хилватнишини бўлиб суҳбатлашганлар. Ривоят қиладиларки, Мавлоно Румийнинг муридлари бундан хафа бўлиб, рашклари келиб, ғавго кўтардилар ва Шамсиддин қайтиб Табризга кетишга мажбур бўлади. «Аmmo Мавлоно учун бу жудалик оғир бўлди, деб ёзади Ҳожи Зайнобиддин: Ширвоний «Шарҳи ҳоли Мавлоно» рисоласида, Шамсиддиннинг ишқи олови унинг ичини ёндира бошлади ва Шамсиддин фироқида ўтли-аламли шеърлар айта бошлади». Румий илоҳий ишқни тараннум этган барча ғазалларини устозига бағишлаб, унинг номини тахаллус сифатида қабул қилади. Лекин сўфий шоирнинг бу билан ҳам кўнгли таскин топмайди, у тоқати тоқ бўлиб, охири Табризга қараб отланади, кўп қийинчиликлардан сўнг Шамсиддинни топиб, Румга қайтариб олиб келади. Улар узоқ муддатлар ағёрдан холи ҳолда суҳбатлар ўткадилар, икки кўнгил бир-бирдан баҳра олиб яйрайди. Муридлар ҳасади яна жўш уриб, Шамсиддинга таҳдид қиладилар. Натижада у яна Куняни тарк этади, икки йил Шомда қолиб кетади. Зайнобиддин Ширвоний ёзади: «Мавлоно бу муддат ичида Шамсиддин фироқида орому қарорини йўқотди, бутунлай девснага ўхшаб қолди». Оқибатда у ўғли Султон Валадга минг динор пул бериб, Шом сафарига жўнатади. Султон Валад Шамсиддинни топиб, олтинларни унинг оёқлари остига тўкади (Шамсиддин шу пайт бир фланганг муриди билан шоҳмот ўйнаб ўтирган бўлади) ва отаси тайинлаган қуйидаги байтларни ўқийди:

Биравед, эй ҳарифон, бикашед ёри моро,
Ба ман оваред ҳоло санами гурезпоро.
Агар у ба ваъда гўяд, ки дами дигар биёед,
Махўред макри ўро, бифиребад ў шуморо.

(Боринг, эй дўстлар, келтиринг ёрмни мани, қочоқ санамимни олдимга келтиринг. Агар у бошқа пайт келинг, деб, ваъда берса, унинг макрига учманг — алдайди у сизни).

Султон Валад шу зайлда Шамсиддин Табризийни кўндириб, унинг оти жиловда бир ой пиёда йўл босиб, Румга олиб келади. Аммо Жалолиддиннинг васлдан шодлиги узоққа чўзилмайди, рақиблар Шамсиддинни қатл этиб қутуладилар. Бу алам Жалолиддин Румий қалбидан ўла-ўлгунча кетмайди. Шамсиддинга бўлган муҳаббат шарофати билан Румий жаҳоннинг буюк шоирларидан бирига айланади ва илоҳий маънолар тўла подир асарлар яратади. Жалолиддин Румий Шамсиддин руҳида маънавият етуқлигини, камолотни кўрган эди. Шамсиддин сўзлари унинг илҳомига илҳом қўшар, кўнгил дардларига ҳамдардлик қилар, илоҳиёт сирү асrorини кашф этишга кўмаклашарди. Шамсиддинга муҳаббат Румий учун Илоҳга муҳаббатнинг инсон қиёфасидаги ифодаси эди. У Шамсиддин қалбида илоҳий файз майшининг лиммо-лим қадаҳини топиб, ушдан тўйиб-тўйиб сиймиларди.

Худди шундай ҳолатни Навоий ва Жомий муносабатларида ҳам кўрамиз: агар биз Навоийнинг Жомийга бағишланган «Хамсатул мутаҳаййирин» асарини мутолаа қилсак, улар бир-бирларининг суҳбатига ҳамниша литиқ бўлганлари, икки-уч кун кўришмасалар, соғиниб қолишлари, бир-бирларини нафақат фарзанду-ота муҳаббати, балки ихлосманд пир — мурид муҳаббати, ёру биродарлик муҳаббати билан йўқлаб, кўмсаб турганларини кўриш мумкин. Жомий «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг хотимасида Навоийни тенги топилмас садоқатли дўст, ёри азиз деб таърифлайди. Уларнинг бир-бирларига юборган мактублари ҳам муҳаббат сўзлари билан тўлиқ. Бунда ҳам ўша ҳодиса, яъни маънавият камоли, орзудаги илоҳий сифатларни реал инсонда кўриб, уни севиш ҳодисаси мавжуд. Аммо Фаридиддин Атторнинг Мансур Ҳалложга муҳаббати реал инсонга эмас, балки унинг руҳига, эътиқодига муҳаббатдир. Румийнинг айтиши бўйича, Мансур руҳи юз эллик йилдан кейин Атторга нузул қилган ва уни тарбиялаган. Аттор — Мансур ҳақиқатининг шайдоси. Унинг назарида Мансур Ҳаллож илоҳиётнинг инсон суратидаги тинсолидир. Шу сабаб Шайх Фаридиддин Аттор достонларида куйлаган илоҳий ишқ қайноқ бир тарзда Мансурга бўлган

муҳаббат билан қўшилиб намоён бўлади. Шоир гўё Мансурни таърифлаш билан Илоҳни, Илоҳни алқаш орқали эса Мансурни севиб тасвирлайверади.

Буларнинг ҳаммаси ҳар қандай илоҳий муҳаббат замирида пок инсоний муҳаббат ётганлигидан далолат беради. Биринчидан, илоҳий муҳаббат ҳам инсон муҳаббати, унинг идеал Файзга, Ҳаққа мажнунларча иштиёқи эканини унутмайлик. Бу — олий ҳақиқатларни излаш ва шунга шайдолик шавқи. Иккинчидан, илоҳий ишқ куйланган асарларда ҳам нажиб инсоний кечималар, бокира, нозик туйғулар тараннуми бор. Ва учинчидан, кўриб ўтганимиз каби, ишқ кўп ҳолларда етук сриф инсонларга муҳаббат туфайли туғилиб, шу заминда камол топиб, ривожланган. Хўш, шундай бўлгач, плоҳий дийдорга толиб кишилар оддий одамларни ҳам сева олганми, уларнинг онлага, фарзанд ва қариндош-уруғларга муносабати қанақа бўлган?

Ушбу саволларга жавоб беришдан олдин Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асаридан Шайх Рўзбехон Бақлий ҳақидаги бир ҳикоятни келтирмоқчимиз. Шайх Рўзбехон Маккада истиқомат қиларди, ногоҳ «бир муғанния (хонанда аёл) муҳаббатига мубтало бўлди». Аммо унинг бу ҳолидан кишилар огоҳ эмас эди, яширин равишда оҳ-юла чекарди. Лекин ишқини узоқ яшира олмасдан, Макка машойихи ҳузурига бориб, хирқасини ечиб улар қошига ташлайди ва «мен ўз ҳолим тўғрисида ёлғончи бўлишни хоҳламайман», деб муғанния қошига боради. Муғанния ҳам шайхнинг «ишқу холи муҳаббатини» сезиб, унинг авлиё акобирлардан эканлигини билиб, олдига келиб тавба қилади, муғаннийликни тарк этиб, шайх хизматида бўлади. Навоий ёзади: «Ва шайхнинг ул тугёни муҳаббати таскин тонди ва машойих мажлисига бориб, хирқасини олиб яна эгнига солди ва ғариб холоти шайхнинг кўпдир» (Алишер Навоий, Асарлар, 15-жилд, 100-бет).

Мазкур ҳикоят шунинг учун муҳимки, унда мажозий ишқ билан илоҳий ишқнинг бир-бирига боғлиқлиги, бири иккинчисини инкор этмаслиги кўрсатилган. Навоий ҳикоятни нақл қилар экан, шунини таъкидлайдики, шайх Рўзбехоннинг «важду сайҳалари» (бўзлашлари) «Тенгри ишқиди эрди», муғаннияни кўргандан кейин эса бу ишқ кучайди, муайян бир ҳақиқатга айланди, яъни конкретлик касб этди. Муғанния васлига муяссар бўлгандан кейин эса, кўнгли таскин топиб, яна Илоҳ ишқи

•Билан шуғуллана бошлайди. Демак, мажозий ишқ илохий ишқни кучайтирувчи, тезлаштирувчи восита. Рўзбехон Бақлийнинг муғаннияга муҳаббати билан «Лисонут тайр»даги Шайх Санъоннинг тарсо қизига муҳаббати мазмунан ўхшаш. Шайх Санъон илоҳиёт ҳикматида ғоят хабардор ориф инсон, аммо у тарсо қизини кўргач, шайдою мубтало бўлиб қолади, не-не маломатларга кўниб, энг паст юмушларни бажариб, ёри васлини қозонади ва охири тарсо қизи шайхнинг муҳаббати соф ва самимий эканини билиб, унинг олдига тавба қилади, исломга кириб, шайх муридига айланади. Бу саргузашт орқали Шайх Санъоннинг илоҳиётга бўлган муҳаббати синовлардан ўтади, шайх бу йўлда ўзлиги, билим ва мансабдан ҳосил бўлган ғурурни ташлаб, чин ошиққа айланади, комиллик даражаси ортади. Демак, Аттор ва Навоий наздида чиннакам камолот ишқ орқали амалга ошади.

Шу тариқа, ориф дарвешлар ҳам оддий кишиларни, жумладан, гўзал аёлларни севганлар, аммо бу севги ҳирсий-жинсий иштилошлар билан хотима топадиган севги бўлмай, балки Навоий айтгандай, «пок кўзини пок кўзини билан пок юзга селтиш ва шундан баҳра олиши» эди. Бу пок юз ошиқ учун илоҳиёт файзи аке этган мазҳар ўрнида бўлган. Муғанния ҳам, тарсо қизи ҳам, шу каби Лайли ва Ширин ҳам илоҳий ҳусну жамол зухур этган «мазҳар»дирлар. Умуман, шайхларнинг бир қисми дунёвий гўзалликдан баҳраманд бўлишга иштиёқманд бўлганлар. Бундай шайхларни «шоҳидбоз» деб атаганлар. Яъни гўзал инсонларда илоҳий Ҳусни мушоҳада этиш, ундан лаззатланиш. Шайх Рўзбехон ҳақида Навоий яна бир ҳикоятни келтиради: Шайх бир кун Шероз кўчаларидан ўтиб борарди. Бир аёл қизига қараб: «Эй фарзанд, ҳуснингни элга кўп кўргузмаки, хору беъътибор бўлур», деб насиҳат қиларди. Рўзбехон бу гапни эшитиб, аёлга қараб дейди: «Эй, занфа, ҳусн хилватда яширини туришга рози эмас, у ишқ билан дўст бўлиши керак». «Ҳусн ва ишқ азалдан аҳду паймон боғлабдирларки, бир-биридан айру бўлмағайлар», деб айтади. Шайх Рўзбехон айтмоқچики, илоҳий жамол барчага баробар, нега энди инсон ҳусни яшириниши керак? Ҳусн ишқ учундир, шу бонс гўзал юзларни севиниш раво.

Шайх Фаридиддин Иброҳим Ироқий Ҳамадонга келган қалаандарлар ичида бир соҳибжамол йигитни кўриб.

уни севиб қоладн ва қаландарларга қўшилиб олади. Қаландарлар сафарга чиққанда эса «фироқ суубатидин (азобидин) бетоқат бўлуб, аларга эргаша бориб, аларга етти ва ишқ иқтисоси билаки, маъшукқа ҳамранглик тақозоси қилур, қаландарлик либосини ихтиёр қилиб, алар била Хиндистонга кетди» (Навойи. Асарлар, 15-жилд, 173-бет). Иброҳим Ироқий истеъдодли шайхлардан бўлган, у «Ламаот» номли китобининг муаллифидир. Унинг шоҳидбозлиги ҳам худди Рўзбехон Бақлий каби «мазҳар»га муҳаббат тарзида кечган, яъни покбозлик бўлган. Юқорида айтганимиздай илоҳий ишқ ана шу покбозлик заминнда кўкариб вояга етади. Бунда «Афлотуний муҳаббат» деб ном олган муҳаббатнинг таъсири ҳам йўқ эмас. Мазкур тушунича қадимги юнон олим Платон номи билан боғлиқ. Платон назариясига кўра, олам севиғи асосида вужудга келиб, шу қонуният билан ҳаракатдадир. Бутун олам ашъёлари ўзаро «симпатия» (майл, муҳаббат) билан боғланган. Гўзал вужуддан ҳайрагалиниш ва завқланиш қуйидан юқорига қараб борадиган руҳий тараққиётга заминдир. Бу кишини идеал Муҳаббат оламга олиб боради. Слий муҳаббат объекти — Мутлақ жамол баракотидир.

Бу қараш Ибн Сино, Ибн Рушд, Ал Киндийлар томонидан ривожлантирилган. Дантенинг «Илоҳий комедия»сида қуйланган. Афлотун — Ибн Сино таълимотининг сўфиёна муҳаббатга яқинлиги шундаки, ҳар икки оқим тарафдорлари ҳам муҳаббатнинг қуйидан юқорига қараб ривожланиб боришини тан олади ва Олий даргоҳ ҳузурини ҳаёти покликда кечган бузургвор шахсларга насиб бўлишини таъкидлайдилар. Аммо тасаввуф ҳирсий (эротик) ишқни батамом рад этади. Буни шундан ҳам билиш мумкинки, шайхларнинг кўпи уйланган, бола-чақали бўлишларига қарамай, бирон ерда онлавий муҳаббат ҳақида фикр-мулоҳазани учратмаймиз. Кўп шайхларнинг хотинлари солиҳа ва содиқа аёллар бўлган, бир нечтаси ўзлари ориф шайх сифатида ном қозонганлар. Лекин шунда ҳам эр-хотинлик муҳаббати зикр этилмайди. Эр-хотинлик, онла ҳаётининг зарурий нарсаси деб қаралган, бироқ юксак плоҳий муҳаббат хусусида сўз бorganда, хотин, фарзанд, қариндош-уруғ, дўсту ошнолар меҳрин арзимас бўлиб туюлган. Нега шундай? Чунки, эр-хотинлик, фарзандли бўлиш ва ҳоказолар — барчаси дунёга тегишли, дунё билан маш-

ғулликдир. Илоҳий муҳаббат эса, дунёвий ишларини, дунёвий муҳаббатни рад этади. Буни юқорида кўриб ўтдик. Оила муҳаббати, ота-она, фарзанд муҳаббати ҳам дунё муҳаббатининг бир кўриниши.

Ривоят қиладиларки, Иброҳим Адҳам Балх шаҳрида тожу тахтини ташлаб, дарвеш кийимини кийиб сафарга чиққандан кейин, кўп йиллар ўтади. Бир куни ўғли билан хотини уни излаб-излаб Маккадан топдилар. Иброҳим Адҳам ўғлини кўргандан кейин меҳри жўшиб, уни бағрига босади, аммо шу заҳоти хато қилганини англаб, «Эй Парвардигор, шу топда ё менниг жонимни ол, ё бу боланинг, чунки сенга бўлган меҳрим бўлиди» деб дуо қилган ва дуоси ижобат бўлиб, ўғли қучоғида жон берган экан. Бу балки муболаға тарзида тўқилган ривоятдир, чунки бундай ривоятлар дарвешлар ҳақида кўп учрайди. Лекин ривоят тагида ҳақиқат ҳам йўқ эмас: чин ошнқ сўфийлар илоҳий ишқ йўлида барча нарсадан юз ўгирганлар. Шунинг учун ҳам ишқ ҳамма вақт вафо ва фидойи садоқат тушунчалари билан ҳаммаша бирга тасвирланиб келинади. Дейдиларким, Шайх Абубакр Шиблий муридлари билан бир майдондан ўтаётган экан, дорга осилган кишини кўриб қолади ва югуриб бериб унинг оёқларини ўпади. Муридлари: эй тақсир, нима қиляенси, ахир бу бир ўғри-ку, деганларида, шайх: бу ўғри бўлса ҳам, аммо ўз йўлига ўлимдан кўрқмай содиқ қолган, қани мен ҳам Тангрим йўлида шундай садоқат кўрсата олам, деб йинглайди. Яна бир ҳикоят: Баҳоуддин Нақшбанд йўлда кетаётиб, итининг изини кўриб қолади ва чўкка тушиб, ит оёқлари изини ўпиб йинглайди, мана садоқат, вафо рамзи! Сўфий ана шу итдан сабоқ олишни керак, дейди. Баҳоуддин Нақшбанд — Ҳаққа етган мўътабар зотлардан бири. Навоий «Лисонут тайр»да ушбу ҳикоятни келтириб, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд тилидан қуйидаги сатрларни баён этади:

Деди: «Мен ортуқ эканму ё бу из».

Ёна ўзини деди, «ки эй нисофсиз,

Ул вафо аҳли асғидини нишон.

Сен вафосизлик сари доман кашон».

Хатм қилди чу бу маънига сўзини,

Ер ўлуб, ул из уза қилди кўзини.

Нияти фақру фано бўлган киши шундай садоқатли бўлиши, парвона мисол ёр ишқи оташида ёниб кулга айланмоғи даркор. Сўфиёни Саврий Робиа Адвиядан сўради: «Бандани Тангри таолога яқинлаштирадиган энг яхши восита нима?» Робиа деди: «Садоқат. Банда дунё ва охиратда Ундан ўзга нарсаларни севмаслигини биллиши керак». Ва яна Робиа сўзи: «Эй Парвардигор, агар жаннат тамаъида сенга сиғинсам, жаннатингни менга насиб этма, агар дўзахдан кўрқиб, ибодат қилсам, дўзах ўти билан вужудимни ёндир, агар Сенинг жамолингни кўриш учун севиб тоат қилсам, жамолингдан менни бе-насиб қилма!»

Илоҳий муҳаббат ана шундай беғараз ва таъмасиз бўлмоғи лозим. У кишини кўр ва қар қилади, халқдан бегоналаштиради (Халқдан бегона Холиққа ошно). Маҳбубдан бошқа нарсалар унинг хаёлидан буткул кўтарилади, қалби фақат Илоҳ фикру зикри билан банд бўлади. Қошоний илоҳий муҳаббат нишонларини қуйидагича тасниф этган:

1. Ошиқ кўнглида дунё ва охират меҳри бўлмайди, фақат Маҳбуб муҳаббати масканига айланади.
2. Ошиқ ҳар қандай гўзал ҳуснга дуч келганда ҳам унга эътибор қилмайди. Маҳбуб ҳуснидан назари четланмайди.
3. Маҳбуб васлига олиб борадиган воситаларни ҳам севадиган бўлади, ўзини мутеъ ҳисоблайди, иродасини Ёр иродасига сарфлайди.
4. Дилдор васлига монё бўладиган нарсалардан мутлақ ўзини олиб қочади.
5. Ҳар дами, ҳар нафаси Маҳбуб ёди билан ўтади.
6. Барча ишда, амалу фаолиятда Маҳбуб амрига итоат этади, тоату ниёз билан яшайди.
7. Истаган нарсаси Маҳбуб талаби ризоси учун бўлади.
8. Маҳбубнинг озгина лутфини кўз ўрнида кўрадиган, ўзининг кўп хизматини оз деб билладиган бўлади.
9. Маҳбуб жамоли мушоҳадасида ҳайрат ва ҳаяжонга тушади.
10. Шу даражага етадики, Маҳбуб мушоҳадаси ва висоли шавқи камаймасдан, балки борган сари орта боради, ҳар лаҳзада янги шавқу завқ пайдо бўлиб, ақлини зойил этади. Зеро ошиқнинг қалби ўз Маъшуқига тегишлидир ва Маъшуқдан бошқа нарсалардан ҳазарлидир. Ошиқнинг Маҳбубга сиғиниб, фано бўлиши шудир. (Қошоний. Мисбоҳул ҳидоя, 406-бет).

Шу талаблар асосида ошиқлик одоби ҳам шаклланган. Солик ўз пирин олдида камтар, хоксор бўлгани ка-

би ошиқ ҳам хоксор ва камтарин бўлиши, манманлик, нозу нузни ташлаши керак. Ошиқ — ниёманд, яъни талабгор, маъшуқ — ноз эгаси, яъни истиғноли, жафокор, золим. Бу фикр тасаввуфий адабиётларда, хусусан шеърятда кўп тилга олинади. Ниёмандлик бўлмаса, мақсадга етиш мумкин эмас. Савол тугилиши мумкинки, Маҳбубга — Худога нисбатан, жафокор, золим сифатларини ишлатиш мумкинми? Жафо ва зулм деганда ошиқни Маҳбубдан ажратиб турадиган парда — дунё зулми назарда тутилади. Иккинчидан, Маҳбуб ўз ошиқининг ишқини синайди, бу ҳам жафо ва уқубатдир. Аммо Илоҳ ошиғи учун бу уқубатлар ҳеч нарса эмас. Ҳақиқий азоб — Маҳбуб дийдоридан жудолик, яъни ҳижрон азобидир. Шунинг учун ишқ ҳам дард ва ҳам даво, ҳам азият ва ҳам ҳаловат деб таърифланади. Садоқатли ошиқ Ер қошида ўзини хоксор, ожиз ҳисобласа-да, бироқ у жасоратли инсондир. У жонини жонон учун қурбон қилишга тайёр, бундан ортиқ жасорат борми? Ошиқнинг раҳбари Худонинг ўзи, Худодан эътиборини тортувчи нарсаларнинг ҳаммаси куфрга сабабдир. Яъни илоҳий ишқ киниси нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, кофирлик — бу дунёга берилишдир. Чунки дунё меҳри Илоҳ меҳридан узоқлаштиради. Шу тариқа, диний тушунчалар ҳам тасаввуфда бошқача маъно касб этади.

КАРОМАТ

Қашфу каромат кўрсатиш, хоринқулодда ҳислатлар намоён этиш тасаввуф шайхларининг муҳим жиҳати ҳисобланган. Тасаввуфнинг сирлилиги, ғайб олами билан алоқадорлиги ҳам шундандир. Европа олимлари тасаввуфни «мистика» деганларида шунинг назарда тутадилар. Модомки, сўфийлар ўзларини пайғамбарларнинг меросхўри деб билар экан ва ботиний ҳол кечинмалари ичида бўлиш, Илоҳ асрорига ошноликка етиш учун иштиблиб, ақлий билишдан кўра ирфоний-важдий идрокни устун қўяр эканлар, табиий равишда қашфу каромат ҳодисаси келиб чиқади. Руҳий камолотга етган улуғ инсонлар албатта оддий халқдан ажралиб турганлар, уларнинг зеҳну заковати, ақлу шуурни, фазлу фаросати жуда баланд бўлган. Улар руҳ қўмондонлари сифатида атрофдагиларга беҳад кучли таъсир ўтказиш қудратига,

нажиб хислатларга эга бўлганлар. Бу хислатлар эзгулик, эзгу ахлоқ сари йўналтирилган бўлиб, кишилар орасида плохий файзу баракотнинг кенгроқ ёйилишини таъминлаган, исломий ҳақиқатлар, эътиқод рухларини мустаҳкамлаган.

Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарининг дебوحасида жумладан бундай ёзади: «Авлиёларда зоҳир бўладиган ғайри табиий одатлар ва кароматлар баёни ва авлиёларнинг мартабалари кўп бўлганидек булар ҳам кўпдир. Чунончи, бир нечасини санаб ўтайин: мавжудликдан йўқ бўлиш ва йўқликдан мавжуд бўлиш ва яширин амрнинг изҳори ва кўришиб турган амрнинг яшириниши ва дуонинг ижобат бўлиши ва озгина вақт ичида узоқ йўлни босиш ва сезгилар (кўриш, эшитиш каби) сезмайдиган ишлардан хабар топиш ва бир вақтнинг ўзида бир неча хилма-хил жойларда ҳозир бўлмоқ ва ўликни тирилтириш ва тирикни ўлдириш ва жисмлар, ўсимликлар, ҳайвонлар тилини англаш, уларнинг Худога тасбеҳини биллиб туриши ва таом, нчимликка ҳожат пайдо бўлгандай буларнинг сабабсиз пайдо бўлиши ва сув устида юриш ва ҳавода учнишдек ва одамлар емайдиган нарсаларни еб кун ўтказиш ва ҳайвонлар билан дўстлашиш ва баданда ҳаддан зиёд қувват пайдо бўлиб, дарахтни илдизи билан қўприш ва деворни бармоқ ишорати билан тешиш ва мухолифнинг бошини илик ишорати билан учирмоқ ва фарқ бўлаётган кемаларни қутқармоқ. Одам аҳли тилаганидек ишлар, масалан, ёмғир ёғдириш, шамол қўзғатиш, сел келтириш ёки селни дафъ қилиш ва чигиртка офатини дафъ қилиш ва турли суратда кўриниш. Ёибонда сарсон бўлганларга раҳнамолик қилиш ва «ёрдам бериш».

Навоий кароматларнинг бир қанча турини шу тариқа санаб ўтади. Бундан ташқари, яна туш кўриш, бўлажак воқеаларни олдиндан башорат қилиш, узоқ шаҳарлардаги яқин одами билан алоқа боғлаб сўзлашиш, руҳнинг жисмдан ажралиб сайр этиши ва қайтиб келиб жисмга кириши, ўзгалар фикрини уқиб олиш ва фикран ўзгаларга таъсир ўтказиш, нафас қуввати (қувван нафас), назар қуввати (қувван назар), дил қуввати (қувван дил), кўнгилдан ўтказиш, бир фикр ёки ҳодисанинг бир йўла икки-уч киши қалбида пайдо бўлиши, ҳолатга жириб, вужуддан нур таратиш ва бошқалар ҳам каро-

мат ҳисобланган. Шунингдек, солиқларнинг муайян мартабага эришгандан кейин истеъдод чашмалари кўзи очилиб, чуқур маъноли гаплар, илоҳий ҳақиқатларни ифодаловчи ҳикматлар ёхуд рубоий, қитъалар айтиши, турли ҳолатларга кириши ҳам кашф (муқшафа) турига кирган. Шайхлар ҳаётига бағишланган маноқиблиқларда кароматларнинг хилма-хил кўринишига онд ривоят ҳикоятлар анча. Албатта ушбу ривоятларнинг ҳаммаси ҳам ҳақиқатга мувофиқ эмас. Бундан ташқари, китобдан китобга кўчиб юрувчи «сайёр» ривоятлар ҳам маъжуд. Айрим маноқибнавис муридлар ўз шайхларининг обрўсини кўтариш учун ҳар хил ривоятларни келтиришга ҳаракат қилганлари маълум.

Айниқса, туш билан боғлиқ ривоятлар жуда кўп. Тушда шайхлар баъзан Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васалламни, баъзан Қиёмат кунини, баъзан Хиёр алайҳиссаломни, баъзан ўз пирларини ва ҳатто баъзан Парвардигор дийдорини кўрадилар. Тушни тасаввуф аҳли «воқеа» ҳам дейдилар. Туш бирор бир гоёни, эътиқодни тасдиқлаш, ўз йўлининг тўғрилигига ишора этиш ва бунинг учун улуг салафлардан маъна ва шифоат тилани олишга илҳом қилган. Абсаллам, Нажмиддин Кубро Дамашқда Ҳадис илмининг хатм этиб қайтаётганида йўлида бир кеча Муҳаммад Мустафони тушида кўради. Нажмиддин Ҳазрати Мустафодан менга куният бағишланг деб илтимос қилади. «Сенинг куниятинг Абулжанноб бўлади» деб марҳамат қилдилар Ҳазрати Мустафо. Бу билан Нажмиддин Кубро ўзининг тасаввуф ва тариқатга юзланиши Муҳаммад пайғамбар ишораси билан эди, чунки Абулжанноб — парҳез қилувчи демакдир, деган гоёни олға сурган. Ёнги Баҳоуддин Нақшбанднинг Бухоро мазоротидаги тушини эсланг: қибла томон очилиб кўз олдида пирлари, улар орасида Абдухолиқ Ғиждувоний намоён бўладилар. Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний бир неча насиҳат қилдиларки, *ҳазрати* Баҳоуддин уларни бажонидил қабул этадилар. Буни биз олдинги бобда шарҳлаб бердик. Ёнги бу ерда туш кўришдан мақсад янги тариқат башоратиغا ишоратдир.

Шунинг таъкидлаш керакки, туш ҳамманинг ҳам каромати бўла олмайди. Зеро одамларнинг ҳаммаси ҳам туш кўради. Аммо пайғамбарлар ва авлиёлар туши алоҳида маънога эга. Бу тушлар илоҳий олам билан, руҳлар олами билан боғланиш бўлиб, шунинг учун айни ҳақиқат бўладиган тушлардир. Туш қаттиқ уйқуга кет-

ганда ҳам, уйқу ва уйғоқлик орасидаги мудроқ ҳолатда ҳам юз беради. Айниқса, шайхлар уйқу ва уйғоқлик орасидаги тушни қадрлаганлар, чунки бунда киши руҳининг ғайб оламига уланиши муқаррар деб қаралган. Яна дейдиларки, агар шайхлар, сўфийлар бўлажак воқеаларни тушларида кўрсалар, комил инсонлар ўнгла-рида, яъни бедорлик ҳолатларида ҳам илоҳий олам сирларини англаб, халққа башорат бера оладилар. Аммо шуниси борки, комиллар ҳамма кўрган ва бил-ганларини халққа ошкор қилмайдилар. Зеро улар ўз-ларига маълум асрорни ўзлари билан эътибор юриши ёни-ни ўзлари даражасида бўлганларгагина айтишлари мум-кин. Акс ҳолда, ғайб ҳикматлари ошкор этилса, авом халқ нотўғри тасаввурларга бориши, шарият йўлидан эдашиши мумкин. Ҳақ асрорини Ҳақнинг севган гуллари англайди ва кўтара олади. Бу юкни кўтаришга ҳар ким ҳам қобил ва қодир эмас. Хожа Ҳофиз айтганидай:

Осмон бори амнат натасонист кашид,
Куръан фол ба номи мани девона заданд.

(Осмон омонат юкни, яъни ишқ ва ибодат юкни торта олмади, фол куръаси мен девона номига тушди).

Валийлардан каромат зоҳир бўлса-да, лекин улар табиийлик даъво қилмаганлар. Чунки табиийларда ҳам хориқул одот амрлар кўпдир. Табиийлардан зоҳир бўла-диган хориқул одатларни, воқеаларни каромат эмас, балки мўъжиза деб номлаганлар. Аслини олганда каро-мату мукошафа ҳам мўъжизага кирди. Лекин мўъжи-занинг қадри баланд ва маъноси теранроқ. Ҳар бир пайғамбар муайян мўъжиза кўрсата олган. Чунончи, Мусо алайҳиссалом қўлларини қўлтиқларидан чиқар-салар, машъалдай ёниб, нур таратар ёки таёқларини илонга айлантирдилар. Исо алайҳиссалом бўлса, на-фаслари билан ўликни тирилтирганлар, шол бўлиб ётган касалларни тuzатганлар. Жаноби пайғамбаримиз Му-хаммад Расулulloҳнинг мўъжизалари кўп, аммо ул зотнинг энг улуғ мўъжизаси — бу ул зот туфайли ваҳий бўлиб тушган Қаломи шарифдир. Дарҳақиқат, мўъжи-залар мўъжизаси Сўздир, чунки сўз илоҳийдир. Олам-нинг асосида ҳам Сўз ётади. Пайғамбарлар мўъжизаси халқни иймонга келтириш учун юборилган илоҳий қу-ролдир. Инчунин валийлар кароматини ҳам Аллоҳнинг севган кишиларига ато этган илму ҳикмати деб билмоқ керак.

Воқсан, мўъжиза ва кароматларнинг ҳаммаси Аллоҳдан, зеро дунёнинг ўзи, унинг беҳисоб ажойиботлари, илму ҳикмати, сир-асрори — неки бор, барча-барча Холиқи азалнинг яратгани, унинг ижоди, карами, туҳфасидир. Ва бу бепоён карам денгизининг энг ноёб мўъжизаси Инсоннинг ўзи. Қуръони каримда «Валақад карамно бани одама (Одам болаларини мукаррам қилиб яратдик)» деб айтилган-ку!

Шунинг учун пайғамбарларнинг, валийларнинг мўъжиза ва кароматларини Холиқи азал қудратининг инсон орқали намоен бўлиши деб англамоғимиз керак. Арабча «каромат» сўзининг ғаройиб, мўъжизадан ташқари яна саховат, шараф, қадр-қиммат, олийжансблик, олийҳимматлик каби маънолари ҳам бор. Каромат сўзи тасаввуфда кашф, мукошафа сўзлари билан маънодош бўлиб келади. Кашф — беркилган, парда ортидаги нарсанинг қалбда зуҳур этиши, очилиши. Қайсарий деган шайхнинг сўзи: «Кашф-парданинг кўтарилиш, сўфийлар парда орқасидагиларни билиш, хабардор бўлиши кашф дейдилар». Махфийликнинг ошкор бўлиши, гайб воқеаларининг аёнлигини ҳам кашфга кирди. Мукошафа олатда сезгилардан ташқари бир ҳолатда юз беради, қалб тўридаги аллақандай сирли идрок йўлининг очилиши бу.

Кашфу каромат билан саховат ва карам сўзларининг маънодош бўлиб келишига сабаб шуки, пайғамбар мўъжизаси, авлиёнинг каромати ҳам Илоҳ гавжижисаи бўлган кўнгилнинг ажойиботи ва саховатидир. Карамли одам — файзли одам, демак, у саховатли, яратувчи, ижодкор одамдир. Бутун олам карам ва каромат нури билан боқийдир. Холиқиятдан таралган эзгулик нурининг тажаллиси билан мунаввардир. Улуг шайх Жунайд Бағдодий таърифи билан айтсак, тасаввуфнинг ўзи ҳам бутун оламини Карам ичра кўрмоқдир. Жунайд Бағдодийдан тасаввуф нима деб сўраганларида у аввалида «Билмадим» деб жавоб берган. Сўнгра қўшиб қўйган: «Хулқу карим язҳирул карим физ замони карим мин ражли карим байна қавмун киром». (Яъни: шундай бир карим хулқки, у каримдан карим замонда карим қавм аро карим эрдан ҳосил бўлур). Мана сизга тасаввуфнинг таърифи! Демак, бутун моҳият карам ва карамликдадир. Жунайд карам ва кароматни жуда кенг маънода олиб қарайди. Бу тушунча орқали у ғўё орзудаги бир оламни таърифлаган. Яъни: шундай бир замон бўл-

сакн, унда яшайдиган одамлар карамли кишилардан иборат бўлиб, барчасининг хулқу атвори ҳам карамли бўлса. Илоҳий карамдан инсоний карамга ва инсоний карамдан яна илоҳий карамга қараб бориш. Ун саккиз минг оламини Карам вобасталиги ва гармониясидан иборат деб англаш. Қаромат ва кашфнинг сўфиёна маъноси ана шундай кенг. Урни келганда айтайликки, Парвардигорнинг бир неми ҳам Каримдир. Аллоҳга инбатан карими корсоз ҳам дейдилар, яъни барча ишларни яратувчи Карим.

Энди сўфий шайхларнинг кароматидан баъзи мисоллар келтирамиз.

Каромат кўриб тавба қилиш

Иброҳим Адҳам Балхда подшо эди. «Бир кун овга борадур эрди, хотифе (ғайб даракчиси) нидо қилдики, эй Иброҳим сени бу иш учун яратмабдурлар. Бу сўздин анга огоҳлик юзланди ва мулк таркин қилиб бу тоифа (яъни дарвешлар) тариқин ихтиёр қилди» («Насойимул муҳаббат»). Демак, Иброҳим Адҳамнинг подшоликни ташлаб, дарвеш йўлини танлашига ана шу ғайбдан келган овоз сабабчи бўлган, дунё бойлиги, тахту тож унга арзимас бўлиб туюлган. Қалбида пайдо бўлган плоҳий ишқ дунё меҳридан устун келган.

Абу Усмон Мағрибий ҳикоя қиладики, дарвеш бўлишимга сабаб ул эдики, бир итим бор эрди, Жазонрда ов овлаб юрур эрдим. Бир ёғоч косам бор эди, сут олиб ичардим. Бир кун одатимга кўра, косадан сут ичай деб турсам, «ул ит кўп қичқируб изтироб қилди». Косани ерга қўйдим. Яна бир муддатдан сўнг сут ичмоқчи бўлиб, косани қўлимга олдим. Ит баттар хуриб, менга ҳамла қилмоқчи бўлди. Яна ичмай ерга қўйдим. Учинчи марта қўлимни косага узатганимда ул ит яна қаттиқроқ акиллай бошлади ва косани ерга қўйганимда ит бориб, сутни ичди ва шу заҳоти шишиб ўлди. Маълум бўлдики, илон сутдан ичиб, заҳрин анга тўккан ва ит мени бундан огоҳлантирган экан. «Итдан ул вафо кўргачки, ўзин менга фидо қилди, қилодурғонлардан тавба қилиб, бу тариқин ихтиёр қилдим», дейди Абу Усмон Мағрибий.

Машҳур шоир ва шайх Фариддин Атторнинг дунёдан тавбаси ҳам илоҳий бир ишорат билан бўлгандир. Чунончи, Аттор отасидан қолган атторлик дўкони-

да савдо билан машғул эди. Бир кун бир гадо кириб келди ва дўконни айланиб, ўзича бир нарсалар деб Аттормондан ўтаверди. Аттормоннинг гаши келиб, эй гадо, халақит берма, нарёққа ўтиб кет дея танбеҳ беради унга. Гадо эса: менку ўтиб кетаман, чунки юким енгил, ammo сен қандай ўтасан бу мол-дунёнг билан, дейди. Аттормон: сен қандай оламдан ўтсанг, мен ҳам шундай ўтаман дейди аччиғланиб. Шунда гадо: «сен мендай ўлолмайсан, мен мана бундай ўламан», деб качкулнини бошининг остига қўйиб жон беради.

Бу воқеа Аттормонга шундай қаттиқ таъсир этадики, у барча бисоти, мол-мулкнини қариндошларини, мухтожларга бўлиб бериб ўзи бошини олиб кетади, хонақоҳларда сўфиёна риёзатлар билан машғул бўлади.

Булар илоҳий кароматни кўриб, огоҳлик пайдо қилиш, қўнғилга жазба — илоҳий ишқининг кириб келишига мисолдир.

Авлиённинг туғилишидан огоҳлик бериш

Расулни анраи саллаваллоху алайхи васаллам саҳобаларидан бири Арслонбобга тайинладилар: биздан кейин тўрт юз йил ўтгач, Туркистонда бир эр туғилади, оти Аҳмад. У ислом устунларидан бўлур. Мана бу хурмони огзингизда сақланг ва ул эранга етказинг, дедилар ва бир донга хурмони Арслонбобга бердилар. Арслонбоб ушбу насибани тўри юз йил сақлаб, Туркистонга келдилар ва етти яшар Хожа Аҳмад Яссавийни таниб, Пайғамбар улушини унга топширдилар...

Нажмиддин Кубро бир кун халифаларидан Бобо Камол Жуидийни чақириб, дедилар: Туркистонга боргин, мавлоно Шамсиддин муфтнинг Аҳмади мавлоно деган ўгли бор, унга бизнинг хирқамизини топшир ва ўзинг билан бирга олиб кел. Бобо Камол Туркистонга бориб, Шамсиддин муфтнинг уйини қидириб топганда, Аҳмади мавлоно унинг қаринсидини чиқиб, эй Бобо Камол, қачонгача бизнинг тўпини кўтариб ирасан, бизга топшир энди уни дейди. Холбуки, Нажмиддин Кубро бу бөлани кўрмаган, бола ҳам на Кубронини ва на Бобо Камолнинилгарини учратмаганди. Қўнғиллар яқин бўлганлиги учун улар ғойибона бир-бирларини таниб бир-бирларини интилганлар.

Ҳазрати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд туғилган Қасри орифон ул зот туғилгунча Қасри Ҳиндувои номи билан

юритилган. Хожа Муҳаммад Бобойн Самосий ҳар гал Қасри Ҳиндувоннинг олдидан ўтганда, «бу тупроқдан бир улуг эрнинг ҳиди келур ва тез орада Қасри Ҳиндувон Қасри орифонга айланур», деб айтар эканлар. Бир кун Амир Кулол ҳузуридан қайтаётганларида Қасри Ҳиндувон олдидан ўтар эдилар дедилар, ул ҳид кўпайибдур, ул эр туғиллибди, дедилар. Қасрга кирганларида маълум бўладикки, дарҳақиқат ҳам Баҳоуддин туғилганига уч кун бўлган экан. Бобойн Самосий чақалоқни бағирларига босиб, бу бизнинг фарзандимиз, дея эркалайдилар ва суҳбатдошларига қараб дедилар: «Бу биз ҳидини эшитган ўша эрдир».

Воқеаларнинг кўнгилда аён бўлиши

Нажмиддин Кубро шайх Рўзбехон Мисрий ҳузурига борди. Шайхни хонақоҳ ташқарисида учратдики, озгина сув билан таҳорат янгиларди. Нажмиддин кўнгилдан, бунчалик оз сув билан таҳорат олиш жониз эмас, бу шарнат шартига хилоф деган фикр ўтди. Шайх Рўзбехон таҳоратни тугатиб, ўрнidan туради ва қўлидаги сувни Нажмиддин юзига қараб сенади. Нажмиддин шу заҳоти беҳуш бўлади. Шайх хонақоҳга кириб намозни бошлайди. Аммо Нажмиддин ўзини сезмасди, унинг кўз олдида қиёмат куни пайдо бўлади. Гуноҳқорларни дўзахга судрадилар. Қимки мен шайх Рўзбехонга тааллуқлиман деса озод бўларди. Навбат Нажмиддинга келганда у ҳам мен Шайхнинг муридман деб айтади ва уни баландликда қатор турган кишилар сафига олиб бориб қўшадилар. Баландликда шайх Рўзбехон турарди. Нажмиддин унинг олдига бориб, оёқларига йнқиладди ва тавба-тазарруъ этади. Шунда Рўзбехон унинг орқасига бир мушт тушириб, «бундан кейин аҳли Ҳақни инкор этма», дейди.

Бу орада Рўзбехон намозни тугатади ва Нажмиддин ҳушга келиб уйғонади. Шайх Рўзбехон Нажмиддиннинг орқасига бир мушт тушириб, ҳалиги танбеҳни беради, яъни беҳудликда воқеъ бўлган ишлар ҳушёрликда амалга ошади... Нажмиддин кўнгилдан кечган фикрларини шайх Рўзбехон ботинан англаб, унга танбеҳ берган ва саркашлигини синдирган эди.

Баҳоуддин Нақшбанд ҳикоя қиладилар: отам мени Бобойн Самосий ҳузурига олиб борганда биринчи кароматни мушоҳада қилгандим. Бу каромат мана бундай

содир бўлган эди: кечаси менинг уйқум келмади ва кўнглимда тавба-талабгорлик иштиёқи зўрайиб, масжидга кирдим. Икки ракаат намоз қилдим, кейин бошимни саждага қўйиб, тазарруъ ва илтижо бошладим, шу орада кўнглимдан «Илоҳий, бошимга тушажак азиятларинг балоси юкнини тортарга ва муҳаббатинг меҳнати таҳаммулини қилишга қувват бер ва каромат буюргин» деган муножот ўтди. Тонгда Бобойи Самосий ҳузурига бордим, дедилар. «Эй фарзанд, дуода бундай дейиш керак эди: Илоҳий, бу заиф бандага сенинг ҳазратинг ризоси нима бўлса, шунини қил, ўз фазлу караминг бирла қўлла, агар Худованд ўз ҳикмати билан ўз дўстига балолар юборса, ўз ишояти билан ул дўстига қувват ҳам бсрар». Демак, ёш Баҳоддиннинг тушги илтижоси Бобойи Самосийга маълум бўлган ва шогирдининг густоҳлигини тўзатган.

Кўз билан, нафас билан ва ҳаракат билан таъсир этиш

Нажмиддин Кубро хонақосига бир савдогар томонга учун кирди. Шайх шу тонда айни илҳом авжида эдилар. Кўзлари савдогарга тушди ва савдогарнинг аҳволи ўзгариб, ўз касбу корини унутди, валийлик улушини олди. Шайх унга марҳамат қилиб, ўз юртингга бориб, бизнинг тариқатини давом эттир, деб айтдилар.

Яна: Нажмиддин Кубро суҳбатдошлари билан ўтирган эдилар. Ҳавода бир қарчигай бир саъвани қувиб боради. Шайхнинг назари саъвага тушди, саъва журъатланиб орқасига қайтди ва қарчигайни тутиб шайхнинг оёқлари олдига келтириб ташлади.

Ва яна: Нажмиддин Кубро халифаларидан бири деддики, бизнинг замонда ҳам асҳоби каҳф (горга кирганлар) сингари итга назари тушганлар бўлармикини. Шайх ўринларидан туриб, дарвозага йўналдилар. Бир ит келиб тўхтади, шайхнинг назари ул итга тушди, итнинг аҳволи ўзгарди ва бошиқа итлардан ажралди, ҳар донм шайх хонақосида бўларди. Бошиқа итлар уни тавоб қилардилар. Ит ўлганда Нажмиддин Кубро уни авлиё одамдай дафи қилдирдилар.

Булар қувван назарга мисолдир. Улуғ вали инсонларда кўз ва нафас орқали таъсир этиши қуввати, ўзгаларга ғайрат-энергия ўтказиши қобилияти бўлади. Шунингдек, фикрини уқини ва фикран бошқалар миёсига

таъсир этиш ҳам табиий-илмий жиҳатдан исботланган ҳодисалардир. Энергияни жамлаб юбориш билан қаршидаги одамнинг қалбида улуғ бир ғалаён юз беради, унинг ҳали очилмаган тафаккурий имкониятларни очилади, дунёқарашини, асаб торларининг ишлаш тарзини, таъносуби ўзгаради.

Нажмиддин Кубронинг ўзи Бобо Фараж деган мажзубда каромат намунасини кўрган эди. Бобо Фараж ўз хонақоси ҳужрасида Нажмиддин ва унинг ҳамроҳларини кутиб олади. Ўз жойида индамай ўтиради ва бир муддатдан кейин «қуёш парчасидай» ёниб, шуъла тарата бошлайди. Баданидан таралган нурлар хирқасининг ёриқларидан кўринарди, деб хотирлайди Нажмиддин. Шундай хориқулудда хислатлар жуда кўп шайхлар ва дарвешларда бўлган. Бунини «нури каромат» деганлар.

Шаклан бир нечта бўлиб кўриниш

Шайх Иброҳим Мажзубининг бир муриди Маккага ҳажга борган эди, иккинчи муриди Бағдодда эди. Ҳажга борган мурид қайтгандан кейин Бағдодда қолган муридга мен пиримизни Маккада кўрдим, дейди. Бағдодда қолган мурид эса пиримиз ҳажга борганларни йўқ, мен ул кишининг сен айтган вақтда шу ерда— Бағдодда кўрдим, дейди. Иккаласи муноқашага бордилар. Шу пайт Иброҳим мажзуб ҳозир бўлади. Муридлар унга қайси биримиз ҳақ деган маънода савол назарини билан қарадилар. Иброҳим эса иккалангиз ҳам ҳақсиз: мен ўша дамда ҳам Бағдодда ва ҳам Маккада эдим дейди, яъни жисмим Бағдодда эди, руҳим эса Маккада эди. Маккада мени кўрган кишининг руҳимни кўргандир...

Шайх Азизиддин Насафий «Зубдатул ҳақойиқ» рисоласида шаҳодат берадики, бизнинг пиримиз дедиларки, менинг руҳим вужудимни тарк этди ва ўн уч кун фалакларини кезиб чиқди ва қайтиб келиб вужудимга кирди. Бу ўн уч кун ичида мен жойимдан қимирлаганим йўқ, овқат ҳам емадим.

Яна бир мисол. Абулмаоли деган кишини шайх Абуамру Сарфайиний хонақосига кирди. Шайх минбарда ваъз айтар эди. Абулмаоли бориб мажлисга қўшилди. Шу орада унинг қорни оғриб, тақозон ҳожат туғилди. Мажоли қолмай, шайхга илтижо билан қарарди. Шу дамда шайх бир оёғини билан минбардан тушди. Аввалида одамнинг бошига ўхшаган бош пайдо бўлди кейин ик-

кинчи оёғи ҳам минбардан тушганда, ҳалиги бошга муносиб тана ҳосил бўлди. Шу тариқа зинадан бир-бир тушаверди ва шайх қиёфаси вужудга келаверди, худди шайх суратига ўхшаган сурат шаклланди. Сурат шайхнинг ўзига ўхшаб гапирар, аммо Абулмаолидан бошқа киши бунини кўрмасди. Шайхнинг сурати ул одамнинг устига келиб, еини билан унинг бошини беркитди. Абулмаоли ўзини бир саҳрода кўрди, саҳрода бир ариқ сув оқар, ариқ лабида бир дарахт ўсарди. Абулмаоли қўлидаги калитни дарахтга илиб, қазойи ҳожатга борди, кейин келиб таҳорат олди ва икки ракаат намоз ўқиди. Намоздан кейин салом берди. Шунда шайх еинини унинг бошидан олди. Абулмаоли қарасаки, шайх минбар устида ваъз айтарди. Абулмаоли ҳайрон бўлиб турар, қазойи ҳожатдан қутулган, аммо қўлидаги калити ҳақиқатдан ҳам йўқ эди. Анча вақтдан кейин Абулмаоли Эронга сафар қилди, ўн тўрт кун йўл юргандан кейин ўша саҳро, ўша ариқ ва ўша дарахтни кўрди, калитни топди ва қазойи ҳожат синдириб таҳорат олди ва намоз ўқиди... Сафардан қайтганидан кейин бу воқеани шайхга айтди. Аммо шайх Абу Амру Сарфобийий таъвиллади: «Инҳор бу ерини ҳеч кимга айтма!»

Таважжуҳ ва мууроқаб

Хожа Юсуф Ҳамадонийдан нақл қиладурларки, ул киши жума кундан бошқа кунлар ҳужрасидан ташқари чиқмасдан илму риёзат билан машғул бўларди, аммо бир кун иновиясида ўтирган эди, кўнглида ташқари чиқиш фикри туғилди. Бетоқат бўла бошлади, лекин қабн боринини билмасди. Шунда отига миниб, отининг жилловини қўйди— қаергача олиб борса, бораини деди. От шаҳардан чиқиб даладан узоқ юрди ва бир вайрона масжид олдига келиб тўхтади. Шайх одан тушиб қараса, бир йиғит бошини тиззалари орасига олиб, «мууроқабга тортибдур». Бир замондан кейин йиғит бошини кўтарди ва ҳайбат билан Хожа Юсуфга қараб деди: «Ё Юсуф, манга масъала мушкул бўлубдур» (яъни, мени бир савол қийнамоқда). Юсуф Ҳамадоний йиғит айтган масалани ҳал қилиб бергандан кейин мулоимлик билан деди: «Эй фарзанд, ҳар қачон сеннинг олдингда масъала пайдо бўлса, шаҳарга менинг олдимга келин, мени қийнаб юрма». Йиғит Ҳамадонийга қараб деди: «Ҳар қачон манга масъалае туғулса, анинг ҳаллига

ҳар тош саннингдек Юсуфдур» («Насойимул муҳаббат» дан).

Бу ҳикоятни эшитган Муҳайiddин ибн Арабий деб-дурки, «мен мундин билдимки, мурид таважжуҳ сидқи биле Шайхни ўз жонибига жазб қила олур эрмиш».

Хўш таважжуҳ нима? Таважжуҳ — бу чуқур тафак-турга берилиб, ўзи истаган одамни ҳузурига олиб ке-лиш ва у билан юзлашишдир. Фикр энергиясини зўр хо-ҳиш билан бир нуқтага жамлашни мувоқабба (яъни Ху-до ёдида ҳамма нарсани унутиб, қалбу шуур мушоҳа-дасига фарқ бўлиш) ҳам деганлар. Юсуф Ҳамадонийга гўйибона мурид бўлган йигит вайронада ўтириб, шунча-лик фикру хаёлга берилганки, тасаввуфнинг мушкул ма-салаларини ечолмасдан, фикран ўз пирини ёрдамга ча-қирганда бу даъват Юсуф Ҳамадонийга бориб етган ва у ўзи беихтиёр бу даъватга жавобан шаҳардан чиқиб, вайронага етиб келган. Ва энг ажойиб шуки, тилсиз жонивор бўлмиш от ҳам бу амрга итоат этиб, Шайхни белгиланган жойга олиб келади. Мана сизга илоҳий каромат қудрати.

Таважжуҳ ва мувоқабба хожагон силсиласи вакил-ларинда кўп учрайди. Улар бир-бирларини даъват қилиб, жисман учрашишдан ташқари, руҳий мулоқотларни ҳам ташкил этганлар, суҳбатлар уюштирганлар, муридлар-ни тарбиялаганлар.

Тушда воқеъ бўлган кароматлар

Навойининг «Насойимул муҳаббат» асаридан:

«...Боязид дедки, Аллоҳ таолони туш кўрдум Сўр-димки, бор Худоё, йўл санга не навъдур? Дедким, ўзингдин ўттунг — еттинг».

Боязид вафот этгандан кейин уни туш кўрдилар, «ҳолин сўрдилар. Дедким, мендин сўрдиларки, эй қари не келтирубсен? Дедим: дарвеш подшоҳ эшигига келса андин сўрамагайларким, не келтирубсен, сўрайларки, не керак?»

«Жунайд (Жунайд Бағдодий) дебдурки, Сиррий манга доим айтур эрдиким, мажлис тут ва элга сўз айт. Мен нафасини сақлар эдим, бу ишга ҳаққим йўқ деб ҳисоблардим. То ул дамки, бир кеча ҳазрати Рисолатни воқеада кўрдим. Ул ҳазрат амр қилдиларки, «Инсонлар билан сўзлаш». Эрта саҳар Сиррий эшигига бордим.

Дедикни, мен деган сўзга ишонмадинг то санга амр қилмадилар. Бас, тонг эрта мажлис қурдум ва сўз оғиз қилдим».

Боязид тушида тасаввуфнинг назарий асослари, талалари акс этган бўлса, Жунайд Бағдодийда одоб ва истиҳола, шунингдек, айтажак сўзларнинг Пайғамбар суннати, шаринати набавийга мувофиқлиги таъкидланди.

Абу Али Формадий тушида Расули ақрам саллаллоҳу васалламни кўриб, ул зотга Имом Ғаззолий китобини тақдим этадилар ва Ғаззолий исломни ривожлантирган улуг инсонлар қаторида эъзозланади. Бунини иноят ва ҳужжат туши деса бўлади. Чунки Абу Али Формадий бу орқали Ғаззолий устида юрган тухматларни рад этишини мўлжаллаган эди.

Каромат билан зулмин, балони дафъ этиш

Боб Фарғонийдан ҳикоят қилурлар. Унинг дуоси мустажоб бўлур эрди. Унинг замонида Саркоб деган бир элдим ҳукмдор бер эди. Халқ унинг қушидан беклар эдилар. Шайх Аму дедикни, бир кун Боб Фарғоний олдида ўтириб эдим, биров кириб деди: Саркоб келди, бир дуо қилгилки, унинг жафоси бошимиздан кўтарилса. Шу чоқда Боб ўчоқ бошида ўтириб эди ва офтоба дағи ўчоқ қирғоғида эди «Аёғини офтобага уриб йиқди ва дедиким, ани йиқдим. Саркоб ҳамул дам шаҳар эшигида отдин сарнигун йиқилди ва бўйини сиғиди» («Насойимул муҳаббат»да).

Бобойи Самосий Баҳоуддин Нақшбандга «каромат қилибдурларки, нозил бўлган бало сенинг баракатингдин дафъ бўлғай».

Шу каби Абдулқодир Гилоний, Шайх Абумансур Мотрудий, Нажмиддин Кубро, Хожа Аҳрорн вали дуолари мустажоб бўлган азиз инсонлар эдилар. Албатта, бало қазони юборувчи ва уни қайтарувчи ҳам Парвардигорнинг ўзи, тақдирда не бўлса, содир бўлади. Бироқ Парвардигор суйган бандалари — авлиёлар дуосини туфайли балоларини дафъ этади. «Ғавсул аъзам», «балогардон» деганда аша шу маъноларини англамоқ керак.

Қайд этмоқ керакки, шайхларнинг кароматлари орасида сеҳру жодуга ўхшаш нарсалар ҳам йўқ эмас, одамларга руҳан таъсир қилиб, улар кўзига турли ғай-

ри одатий воқеаларни кўрсатиш, дарёдан ҳўл бўлмасдан ўтиб кетиш, сакраб томга чиқиш ва ҳоказолар. Албатта, инсоннинг имкониятлари чексиз. У ўзини тарбияласа, ҳар хил мўъжизалар кўрсата олади. Бироқ шунини алоҳида таъкидлаймизки, улуғ шайхлар мутафаккир сўфийлар каромату кашфларга унча эътибор бермаганлар. Каромат — бу аввало ақл, заковат ва билим нишонаси деб қаралган. Энг зўр каромат тавҳид сиррини англаш ва халққа англатиш, Илоҳ ишқида ёниш деб уқтирилган. Чунки билимсиз каромат халқни Ҳақ йўлидан оздиришга олиб келиши ҳам мумкин. Халқ ҳар хил ажойиботларга ўч, агар шайх фақат шунга эътибор қиладиган бўлса, у найрангбоз, рикор бўлиб қолади. Навоий каромат ва хориқулудда ҳолатлар хусусида ёзар экан, охирида таъкидлаб дейди: «Ва Ҳақ субҳонаҳу ва таолога андоқ муқарраб бандалар ва дўстлар ҳам борки, бу барча мазкур бўлгон ҳолатдин ижтиноб қилурлар (сақланидилар), балки ор қилурлар, невчунки бир турфатул айн (бир лаҳза) Ҳақ субҳонаҳу ва таоло шухуд истиғроқидин гофил бўла олмаслар». Дарҳақиқат ҳадеб кароматга берилиш хурофотга йўл очади, ирфоний тафаккурга халақит беради. Каромат агар бўлса, у илоҳий каромат бўлсин ва ирфонга хизмат қилсин, Илоҳ билан банда орасидаги пардани кўтарсин.

Шайх Абулаббос Қассоб Омилийдан каромат талаб қилдилар. Шайх деди: кўзингни очиб қара, анинг карам эмасмуким, бир қассобнинг ўгли улуғлар даврасининг тўрида ўлтургай ва туфроққа кирмагай ва девор анинг устига йиқилмагай ва уй анинг устига емурулмагай. Малик ва мулкисиз вилояти бор ва асбобсиз ва касбсиз рўзи ер ва элга едирур. Бу каромат эмасму?» («Насойимул муҳаббат»дан).

Абулаббос Омилий қассобнинг ўгли бўлиб, у ҳақиқатан ҳам Аллоҳнинг марҳамати ва файзу баракоти билан шундай даражага эришган эди. Бошқа ўнлаб, юзлаб инсонлар — олимлар, фозиллар, шайхлар ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Бизга берилган илм, тафаккур энг буюк каромат, энг ноёб мўъжизадир.

Абулаббоснинг замондоши улуғ шайх Абусанд Абулхайр ҳам ҳар хил сеҳру жоду ёки каромат номи билан ҳавода учиш, сувда сузиш каби ғайри табиий ваҳимали гапларни ёқтирмаган. Унга дедиларки, фалон одам ҳавода учиб юрар экан, деди: қарғалар ва пашшалар ҳам

ҳавода учиб юрадилар. Дедилар: фалон киши бир лаҳзада бир шаҳардан бошқа шаҳарга борар экан, дедиз шайтон ҳам бир нафас олгунча Мағрибдан Машриққа етиб боради. Бундай нарсаларнинг қиймати йўқ, халқ орасида туриб, халқ учун хизмат қилган марддир. (Жомий, «Нафаҳотул унс»).

Бовужуд, биз Ҳақ асроридан хабар берувчи кароматларни улуғ маърифатпарвар инсонларнинг фазилати ва илму дониши зуҳури деб биламиз ва кароматни тасаввуфнинг таркибий қисми сифатида олиб қараймиз. Каромат ҳақидаги ривоятлар эса ўзинга хос бадий асарлардир.

ТАРИҚАТ ВА ШАРИАТ

Ишмизининг олдинги саҳифаларида шарият ва тариқат муносабатларини тилга олиб ўтган эдик. Шарият аҳли билан тариқат аҳли орасида келишмовчиликлар ва ихтилофлар бўлганини ҳам қайд этган эдик. Аммо ушбу масала бироз кенгрок тўхтаб ўқишимизни талаб этади. Чунки бир томондан, билан-билмасдан шариятни тариқатга қарама-қарши қўйиши, иккинчи томондан эса, шарият билан тариқат орасидаги фарқни кўрсатмаслик ва буларни бир нарса деб қараш ҳоллари учрамоқдаки, бу ҳар икки йўналиш ҳам тўғри эмас. Бу ҳол илгари замонлар қандай нохушликларга олиб келган бўлса, ҳозир ҳам тасаввуфга тош отиш, уни исломга зид қўйиб, халқ кўзига бадном қилиб кўрсатишга сабаб бўлмоқда.

Шарият билан тариқат орасидаги масала ғоят нозик масаладир. Бу жиҳатни англамаган одам шубҳасиз бирор томонга путур етказиши мумкин. Чиннакам мусулмон бўлган, исломни чуқур англаб, унинг маърифати, ҳикмат ва фалсафасидан баҳраманд бўлган, мусулмонлигини Аллоҳ ёдида пок яшаш деб билган киши ҳеч қачон тариқатни ўзинга ёт деб билмайди. Мусулмонлигини фақат расм-русумлар, одатлар ва бошқа ташқи белгилар йиғиндиси деб билувчи киши учун, турган гап, тариқат мавҳум ва ҳатто зарарли нарса бўлиб туюлади. Бу ўрнида шунини айтиш керакки, шарият аҳлининг ҳаммасини ҳам тариқат билан курашиб келган, тариқатга муҳолиф бўлган деб айта олмаймиз. Қўнгина шарият пешволари тариқат аҳлига ҳурмат билан қараганлар,

шайхлар билан дўстлашганлар. Бундан ташқари, дарвеш сулукига кирган фақиҳлар, шайхулисломлар, обидлар бор эди, масжидлар ва хонақоҳлар орасида алоқа бўлиб турарди.

Шунга қарамай, шарнат ва тарнқат аҳллари орасида мухолифлик давом этиб келди. Зоҳирбин уламолар наздида сурункали тақво, донмий рўза, рибзат учун ўзини қийноқларга солиш ҳазрати Пайғамбар суннатига хилоф. Инсон ҳаётдан, яъни Аллоҳ берган неъматлардан баҳраманд бўлиши ва ҳам ўз Тангрисига шукрона сифатида тоат-ибодат билан шуғулланиши, бандалик хизматичи бажариб туриши лозим. Ўзини қийноқларга солиш Аллоҳга хуш келмайдиган ишдир, дейди шарнат аҳли.

Аmmo мухолифатнинг бош сабаби бу эмас эди, зоҳидлар, «осойишта» сўфийлар шарнат аҳлини унчалик безовта қилмаганлар. Шарнат аҳлига ташвиш келтирган нарса — бу тасаввуфнинг фано, тавҳид, ишқ ва васл каби ғоялари эди. Чунки мазкур тушунчалар ҳурфикрлиликни, ҳақиқатни излаш йўлидаги мантиқий-тафаккурний жиҳатни кучайтирар, ваҳдат, руҳ, Илоҳ ва инсон ҳақида теранроқ билим берар, олам асрорини англашга йўл очарди. Бу эса зоҳирий билим билангина чекланган одамларга ёқмасди. Боз устига, Ҳақ ишқида бехуду девона бўлган валлийларнинг «шатҳиёт»лари, яъни зоҳирда «куфр» бўлиб кўринган гаплари (чунончи, Ҳалложнинг: «Аналҳақ» дейиши, Боязиднинг «Шарафланганман, шарафланганман, шаъну шараф менга» деган гапи, Машрабнинг «Ёрсиз ҳам бодасиз Маккага бормоқ на керак, Бошимга урайинму Иброҳимдан қолгон ул эски дўконни» дейиши) табиийки ақидапараст кишиларни ташвишга солар ва улар бунни иймондан чекиниш деб баҳоладилар.

Шунинг оқибати бўлдики, тасавуф маслагининг энг ёрқин фикрли азиз фарзандлари Мансур Ҳаллож, Яҳъё Сухравардий, Айнулқуззот Ҳамадоний, Имомиддин Насимий, Бадриддин Ҳилолий, Бобораҳим Машраб муқаллид уламолар фатвоси билан расмий равишда қатл этилдилар. Мансур ва Сухравардийнинг бир неча шогирдлари ҳам қатл этилган. Шу каби Зуннун Мисрий, Боязид Бистомий, Абдуллоҳ Ансорий, Фаридиддин Актор, Ибнал Арабий, Жалолиддин Румий каби машҳур мутафаккир шайхлар умр бўйи шарнат аҳли билан ке-

лишолмай, баъзан эса жоҳил ҳоқимлар, амирларнинг тазйқи остида умр ўтказганлар.

Мақомот ва валийлик сирларидан биринчи бўлиб сўз очган Зуннун Мисрий Миср уламолари ранси, Абдуллоҳ бин Ҳаким томонидан таъқиб остига олинади, Зуннуннинг қарашлари инкор қилинади. Зуннун айтган гаплар илми калом уламолари айтган гапларга тўғри келмайди, деб уни зандақа (дунёнинг асосида икки куч — Ёвузлик ва Эзулик ётади деган эътиқодни олга сурувчи Занд дини) тарафдорисан, кофирсан дея тошбўрон қиладилар. Абулқосим Суламий ўзининг «Табақатус сўфия» китобида мазкур маълумотларни келтириб, яна давом этадиким, шайх Абусулаймон Дороний фаришталарни кўраман ва улар билан суҳбатлашаман, дегани учун Дамашқдан бадарга қилинган. Бистом шаҳри аҳолиси ҳам Боязид Бистомийдан мункир бўлдилар. Сабаби у: мен ҳам Пайгамбар сингари Меърожга кўтарилдим, деган экан. Суламийнинг ёзишича, Саҳл бин Абдуллоҳ Тустарий лебдурким, фаришталар, шайтонлар ва жинлар унинг олида ҳозир бўладилар ва у билан сўзлашади. Чоғи қўллар бўлиб қўлларидан рад этадилар ва Саҳлни ёмон оғлиқ қиладилар. Натижада Саҳл Тустардан Басрага қочиб кетди ва ўша ерда вафот эди.

Улуғ шайх ва шоир Фаридиддин Атторни «Жавҳаруз зот» (Зот гавҳари) асари учун рофизийлик (шналик)да айблаган Нишопур уламолари уни Мансур каби қатл этмоқчи бўладилар. Бироқ шоир қочиб жон сақлайди, лекин мол-мулкидан буткул ажралади. Яна қизиги шундаки, XV асрда, худди шу дostonни кўчирган Низомиддин Ҳайдар Борбуний деган котиб ҳам Самарқандда муллаларнинг газабига дучор бўлган ва қаттиқ жазога ҳукм этилган. Хайриятки, Ҳирот олимлари бундан хабар топиб, Низомиддинни қутқариб қоладилар (Е. Э. Бертельс. Суфизм и суфийская литература, 372-373-бетлар).

Шариат ва тариқат орасидаги мухолифлик илмий-назарий йўналишда ҳам давом этиб турган. Бир қанча тансолалар ёзилиб, сўфийларнинг сўзлари ва амаллари танқид қилинди. Шундай китоблардан бири 1153 йилда вафот этган Ибн Жавзийнинг араб тилидаги «Талбис иблис» (Иблис васвасаси) номли китобидир. Эронлик олим Сайид Содиқ Гуҳарин «Тасаввуф истилоҳлари шарҳи» номли китобининг муқаддимасида Ибн Жавзий

асари устида батафсил тўхтаб ўтган. Биз ушбу манбаъдан маълумот учун баъзи иқтибосларни келтириб ўтмоқчимиз.

Ибн Жавзий тасаввуф тарихини икки даврга бўлади. Биринчиси — зоҳидлик даври бўлиб, у даврда сўфийлар шарнат талабларига қатъий роя қилганлар. Иккинчиси — дарवेशлик даври бўлиб, бу даврда фикри шуурда ислом ақидаларига тўғри келмайдиган қарашлар юзга келган, тариқат қабул қилган расм-русумлар ҳам илк исломда йўқ эди, дейди Жавзий. Чунончи, хирқа кийиб алоҳида жамоа бўлиб юриш, рақсу самоъ мажлислари ташкил қилиш, куй-қўшиқ эшитиш, чилла ўтириш, зикр тушириш ва ҳоказолар исломга хилоф. Сўфийларнинг бу ишлари одамларни йўлдан ура бошладди, деб ёзади Ибн Жавзий, чунки сўфийлар бағоят тақводор кишилар бўлганлиги сабабли диндорлар уларга эътиқод қўйганлар, аммо иккинчи томондан, ўзини-кулгуга берилган дунёпараст кишилар ҳам сўфийларнинг самоъ йиғинларини хуш кўрадilar. Сўфийлар шарнат илминини ўрганишдан кўра, каромат ва сеҳрга эътибор берадилар, бу эса шайтоннинг раъйига эргашишдир. Ибн Жавзий ёзади: «Кейинги даврларга келиб, Иблис уларнинг ишларига аралашди ва васвасага солди. Уларнинг тобеълари ҳам бу васвасага учдилар. Иблис васвасининг моҳияти шундан иборатки, у сўфийларни илм ва донишдан қайтариб, уларга мақсад-муддао илм эмас, балки амалдир, деб кўрсатди. Ва улар учун илм чироғи сўнгандан кейин зулмат ичра қолдилар ва йўлдан адашдилар».

Бу тасаввуфга қўйилган катта айб эди. Амалда Ибн Жавзий сўфийларни билимсиз, нодон кишилар деб таҳқирлаган. Тўғри, тасаввуфда шарнат илми ақлий-мантиқий илм сифатида олиб қаралади ва сўфий бу илмининг ўзи билан чегараланса бўлмайди, у ишқ ва ботиний тараққиёт орқали гайбий-ладуний билимлар соҳиб бўлсагина мақсадга эришади, деган қараш бор. Бироқ буни шайтон васвасаси ёки подонлик деб аташ хато. Ахир Нажмиддин Кубро, Аҳмад Ясавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрори вали каби улуг шайхларни шарнат илмидан беҳабар деб бўладими?! Улар бу илмин суй қилиб ичган одамлар эдилар. Уларда ана шу шарнат илмидан ташқари яна ботиний-илоҳий илм ҳам жўш уриб турган. Ана шу фазилат билан улар оддий диндорлар, муҳаддису муфассирлардан устун эдилар.

Ибн Жавзийга шарнат илмини илми зоҳир, тариқат илмини илми ботин дейиш ҳам ёқмаган, унинг назаринда бу тариқатни шарнатдан афзал ҳисоблашдир. «Кўп оч юриш, сурункали чилла ўтириш, парҳезкорлик бу одамларнинг миясини айнитган. Шунинг учун улар бидъат ва куфр сўзларни айтадилар, хаёлларига ҳар хил нарсалар кўринади», деб ёзади Ибн Жавзий сўфийлар ҳақида. Сўфийлар ўзларини ислом асосларига дахлдор қилиш учун чаҳорёрлар — Абубакр, Усмон, Умар ва Али разияллоҳу анҳуларни, бир қисм саҳобаларни илк сўфийлар деб айтадилар ва ҳатто ҳазрати Пайғамбардан ҳам сўфийлик сифатларини қидирадилар, «Қуръони карим» оятларини сўфиёна руҳда шарҳлайдилар, дейди Ибн Жавзий.

«Талбис Иблис» китобидан: «Одамларнинг бу қавмга (яъни сўфийларга) майли кучлилигига бонс шуки, тариқатининг ташқи кўринишини ибодатга мослаганлар, аммо ботинини рақсу самоъ билан тўлдирганлар, одамларга эса бу ёқади».

Яна: «Аввалги сўфийлар султонлар ва амирлардан нафратланардилар, уларнинг ниъомларини олмасдилар. Кейинги сўфийлар тахту тож аҳлининг яқин дустларига айландилар».

Яна: «Абдураҳмон Сулабийнинг келтиришича, Амру Маккий (Мансурнинг пири) ҳикоят қилибдурким, Мансур Ҳаллож билан Макка кўчаларини кезардик. Мен Қуръони мажиддан бир оят ўқидим. Мансур менинг қирратимга қулоқ солиб, деди: мен ҳам шунга ўхшаш сўзларни айта оламан».

Ва яна «Сўфийларнинг кўпи хотинларга қарашни ноҳонз ҳисоблайдилар. Лекин чиройли йнгитлар билан суҳбат қуришни ёқтирадилар... Уларнинг фикрича, Худо гўзаллар жисмига сингандир, гўзаллар юзига боқиб, Худонинг жамолидан баҳра оламиз, дейдилар».

Ибн Жавзийга тариқат одобни, яъни тарки дунё қилиш, хонақоҳларда тақво билан умр ўтказиш ҳам маъқул эмас, муаллиф буни ислом шарнатига хилоф деб билди. Ибн Жавзий фикрича, олти сабабга биноан бу иш хатодир, яъни биринчидан, ушбу ҳаракат одамларни масжиддан четлаштиради, ҳолбуки, масжид мусулмонларнинг асосий йнгиладиган жойи бўлиши керак. Иккинчидан, мусулмонларнинг жам бўлиб ибодат қилиши камайиши мумкин. Учинчидан, кишиларни масжидга бориб намоз ўқишдан маҳрум этади. Тўртинчи-

дан, бу иш насронийлар ва исопарастларга тақлид бўлиб, якка ибодат қилиш одатини жорий этади. Бешинчидан, хонақоҳ аҳли орасида кўп ёш йигитлар борким, улар уйланиши ва фарзандли бўлиши керак. Тарки дунё улар ҳаётига зоминдир. Олтинчидан, хонақоҳларда бажариладиган амаллар халқни алдаш ва залолатга йўллашдан иборат. «Кейинги давр сўфийлари,— деб таъкидлайди Ибн Жавзий,— хонақоҳ ва рабобларда текин яшаш ва истироҳат билан кун ўтказишга ўрганиб қолганлар, фақат овқат ейиш ва ўйин-кулги қилиш билан бандлар».

Кўринадики, Ибн Жавзий учун тасаввуф таълимот сифатидаги назарий жиҳатлари, ғоялари билан ҳам мақбул эмас. Муаллиф хонақоҳлардаги пир ва муридлик муомаласидан тортиб, ўз-ўзини назорат қилиш шартлари ҳисобланган зикру самоъ, чилла ўтириш, сурункали тақводорлик, махсус кийим — хирқа кийиб юришгача — ҳаммасини бидъат деб рад этади («бидъат» — араб тилида янгилик демакдир).

Тасаввуфни танқид қилиш кейинги асрларда ҳам давом эттирилди, ҳозир ҳам афсуски айрим мамлакатларда нақшбандия, суҳравардия ва мавлавия тариқатларини танқид этувчи китоблар чоп этилмоқда. Уларда асосан ўша Ибн Жавзий айтган гаплар такрорланади. Шу боне биз уларга тўхтаб ўтишни лозим кўрмадик.

Энди тариқат аҳлининг гапларини ҳам эшитайлик. Аввало алоҳида қайд этимизки, тариқат аҳли ҳеч ерда ва ҳеч қачон шариатни инкор этган эмаслар. Билъакс, шариа тасаввуфнинг муҳим ва зарурий қисми деб қаралган. Бонҳақча айтганда, шариаат маънавий тарбиянинг биринчи босқичи ҳисобланган. «Кашфул маҳжуб» китобининг муаллифи Абулқосим Қушаирий фикрича, сулук йўлига кирган киши тўрт буюк марҳала (мақом)ни босиб ўтиши лозим, яъни: шариаат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат. Баъзилар маърифатни алоҳида мақом сифатида тилга олмасалар ҳам, аммо шариаат, тариқат ва ҳақиқатни санаб ўтганлар.

Яна шунини борки, кўнгина шайхлар ўз муридларига биринчи навбатда шариаат асосларини пухта ўргатганлар, мурид токи Қуръон ва Ҳадисни бугун моҳияти билан англаб етмаса, шариаат аҳкоми бўлмиш тавҳид, ниймон маъносини тушунмаса, беш вақт намозни адо этиб, рўза тутиб, закоат ва ҳаж талабларини ҳам бажар-

маса, у ҳақиқий мусулмон деб қаралмаган ва хонақоҳга киритилмаган. Бироқ, ҳамма гап шундаки, тариқат пешволари шарият талаблари устига яна янги талаблар қўйганлар, мусулмонлик шартларини чуқурлаштирганлар. Аниқроқ қилиб айтсак, омма тоқат қила олмайдиган, бироқ махсус кишиларгина тоқат қиладиган қўшимча риёзатлар юклаганлар ва солиқлар буни мажбурий эмас, ихтиёрий равишда ўз зиммаларига олганлар. Ана шу асосда қўшимча намоз, қўшимча рўза, парҳез ва тақво, қўшимча ҳаж қилиш жорий этилган. Шунга қудрати бор кишилар учун бу нарса раво деб қаралган. Чунки бундай одамлар ўз ҳаётларини Худо йўлига бағишлаган эдилар, улар учун бундан муҳим, бундан олийжаноб ва қимматли нарса бўлмаган. Хўш, буни манъ қилиб бўладими? Ўзини Худо йўлига бағишлаган, тунукун ибодат билан шугулланишни одат қилган одамни сен гуноҳ қиляпсан дейиш мумкинми? Бу ҳар бир банданинг ўзини шахсий иши. Шунинг учун ҳам тасаввуф ва тариқатни хослар йўли дейдилар ва индивидуал (фардий) ҳодиса сифатида олиб қарайдилар.

Лекин олганда, шариятнинг ўзи ҳам риёзатдир. Бени вақт намозни адо этиш, бир ой рўза тутиш, узоқ сафарга чиқиб, ҳаж қилиш риёзат эмасми? Лекин шуниси борки, бу барча мусулмонлар учун мажбурий риёзат. Тариқат талаблари эса ҳамма учун мажбурий эмас, балки яна такрорлаймиз, алоҳида кишиларнинг ихтиёрий риёзатидир.

X—XI асрлардан бошлаб шарият ва тариқат аҳллари орасида мунозаралар бошлангандан кейин тасаввуф назариётчилари бу икки томонни келиштириш, шарият ва тариқатни мувофиқлаштириш устида бош қотириб, фикрлар баён этганлар. Хужвирий, масалан, «Шарҳи Гулшани роз» китобида ёзадими: «Шарият ва тариқат аҳлуллоҳ ибораларидан бўлиб, бири зоҳирнинг саломатлигидан, иккинчиси ботиннинг саломатлиги— истиқоматидан далолат беради».

Абулқосим Қушайрий ёзади: «Шарият — бандани заруриятининг амрлари, ҳақиқат эса — Худо мушоҳадаси. Ва ҳақиқатдан мадад олиб озиқланмаган шарият мақбул бўлмаганидай шариятга боғланмаган ҳақиқат ҳам патнжасиз ва самарасиздир. Шарият халққа (оммага) мўлжалланган мажбурий амрлар, ҳақиқат эса, Ҳақ йўлидан хабар берувчи хос кишиларнинг насибидир». Агар шундан келиб чиқиб ҳудудда шқарасиз тариқат, ил-

рият ва ҳақиқат орасидаги босқич, восита эканлиги маълум бўлади.

Хожа Абдуллоҳ Ансорий дейди: «Шариат барча инкор ва тасдиқдан иборат, у инсон вужудига қаратилган бўлиб, шакл-русумлар — қолипларни ташкил этади. Тариқат буткул маҳв бўлмоқ (фоний бўлмоқ), ҳақиқат эса барча ҳайратдан иборат. Шариатни тана деб бил, тариқатни дил дегин, ҳақиқатни эса жон ҳисобла. Шариат истасанг — атбоъ (тобеъ бўл), ҳақиқат истасанг — инқитоъ (дунёдан кечгин), қолган барчаси — судоъ (бош оғринги).

Шундай қилиб, Абдуллоҳ Ансорий шариатни зоҳирий одатларга асосланган шакллар мажмуи, яъни инсон танасининг ибодати деб таърифлаб, тариқат ва ҳақиқатни қалб ибодати деб кўрсатган. Бундан шариатни камситиш майли сезиладими? Зинҳор бундай эмас. Балки буюк шайх ҳодисага аниқ баҳо берганини кўриш мумкин. Зотан, шаклни мазмундан, мазмунни шаклдан ажратмаймиз-ку. Шундай бўлгач, шариат, тариқат ва ҳақиқатни ўзаро вобаста, бир-бирини тақозо этувчи ҳодисалар сифатида, ислом йўлининг мартабалари сифатида олиб қараш ўринли. А. Қушайрий бу ҳодисани «лозим ва малзум» (бири иккинчиси учун лозим) деган чиройли ибора билан ифодалаган. «Шариат зоҳир таҳорати, тариқат ботин таҳорати» («Ғиёсул луғот») экан, ёки шариат мисли тана, тариқат мисли қалб бўладиган бўлса, демак тариқат ҳодисалар дунёсидан абадият дунёсига қараб кўчишидир. Агар солиқ шариатга суяниб, тариқат орқали фано мақомидан бақо мартабасига етса, уни тариқат йўлидан бориб, ҳақиқатга эришган дейдилар. Шариат — қатъий интизом, авомга ҳам, хосга ҳам бирдай тегишли. «Шариат — нафс йўлидир, тариқат — кўнгил йўли ва ҳақиқат — руҳ йўли» («Мажмаъ ас-салавот» китобидан).

Яна дейдиларким, шариат — Расулуллоҳнинг айтганлари, тариқат — Расули акрамнинг сийрати, қилган ишлари, ҳақиқат — Расулуллоҳ кўрганни кўриш. Шу асосда яна қуйидаги таъриф ҳам машҳур: шариат — омманинг дини, иймони. Тариқат — хосларнинг йўли. Ҳақиқат — авлиёлар иймони. «Шариат — ақвол (сўзлар), тариқат — афъол (феъллар), ҳақиқат — аҳвол (ҳоллар)» деган таъриф ҳам бор. Атоқли олим Хусайн Вон Кошибийнинг ҳибелари ҳам збратли. «Футуввағномаи султони» китобида у ёзди: «Агар шариат, тариқат ва

ҳақиқат орасида нима фарқ бор, деб сўрасалар, (бу тушунчаларнинг) ҳар учаласи ўзаро вобаста деб жавоб бер.

Шариат — равшан билинган нарсалардир, нишондир, ҳурматдир. Тариқат — қидирилган нарсалар, баён дир, хизматдир. Ҳақиқат — кўриш учун курашиш, аён дир, ҳикматдир.

Шундай қилиб, тариқат Аллоҳ йўлидан Аллоҳ сари руҳий-маънавий сайру сафарга чиққан эравларнинг тақдир, кўнгил майли. Тариқат шариатни ҳам ўз ичига олади, аммо у шариатдан ўзиб кетади, шариат аҳли беҳишт тамаъида ибодатга машғуллар, тариқат аҳли эса Ҳақ дийдорин учун жондан кетганлар. Тариқатнинг асл моҳияти ибодат ва поклик бўлгани учун у дини исломга элд эмас, ҳеч бир жиҳати билан шариатга путур етказмайди. Шариат — мусулмонлик камолотига асос, тариқат — башарий вужуддан қутулиб, руҳий камолотга муяссар бўлиш орсун. Демак, мақсад бир, яъни Парвардигор томон интилиш, инсонийлик ҳақиқатини топиш. Тариқатнинг пойдевори ирфон ва ғайбга ошиолик талабидан иборат. Бу барча динларда яширин ҳолда мавжуддир. Чунки ибодат моҳияти суннинг олдидан ифодаланади. Тариқат шу жиҳатни яллингантириб, авж олдирати. Ибн Жавзий тариқат аҳлига қўйган айблардан бири узлат, яъни жамоатдан ўзини четга олиб юриш, якка ҳолда ибодат билан шугулланишидир. Узлат хусусида ҳали тўхтаб ўтамиз. Бу ўрнида эса шунинг таъкидламоқчимизки, аҳли тариқатнинг ҳаммаси ҳам тарки анжуман қилган эмас. Айниқса, нақшбандия тариқати «хилват дар анжуман» шioriини олдинга сўриб, сўфийларнинг халқ ичида бўлишларини талаб қилган. Шу бонс бўлса керак, Вонз Кошифий жамоат ичида бўлишини тариқат суннатларидан бири деб ҳисоблаган: «Тариқатнинг суннати нечта, деб сўрасалар, олтига деб айтгин: аввал вақтин жамоат билан ўтказиш, иккинчи саҳар ва иом пайтларида хотиржам бўлиш, учинчи доимо пок юриш, тўртинчи кўнгилни асрай билиш, бешинчи зикри тақбирини бажо келтириш (яъни «Аллоҳу акбар»ни айтиб туриш), олтинчи ирлар, отабоболарини яхшилик билан хотирлаб туриш» (Футувватномаи султоний, 15-бет).

Туркистоннинг шайхул машойихи Аҳмад Яссавий (XII аср) ҳам тариқат ва шариатнинг ўзаро вобасталигини

ни содда туркона тилда равшан баён қилиб берган. Ма-
на у зоти шариф нима дейди:

Ҳар ким қилса тариқатни даъвосини,
Аввал қадам шариатга қўймоқ керак.
Шариатнинг ишларини адо қилиб,
Адин сўнгра бу даъвони қилмоқ керак.

Яссавий фикрига кўра, шариатсиз тариқат ва тари-
қатсиз ҳақиқат йўқ. Тариқатга қадам қўйган одам ша-
риятга суянмаса, «шайтон келиб» иймонига чанг сола-
ди. Аммо тариқат йўли оғир ва машаққатли, «ҳақдан
қочғон ножинслар» бу йўлда чидаш беролмайди.

Шариатдан мурод — йўлга кирмоқ,
Тариқатдан мурод — нафсдан кечмоқ,
Ҳақиқатдан мурод — жондан кечмоқ,
Жондан кечмай ишқ шаробин ичса бўлмас

Мадомики, шундай экан, демак тариқат ва ҳақиқат
ботиний покланнишнинг зарурий эҳтиёжи, шариат дара-
жаси қониқтирмайдиган, жондан кечиб ишқ шаробини
ичишга тайёр турган алоҳида шахсларнинг таплаган
йўлидир. Бундай одамларнинг Ҳақ сари интилиши шу
даражада кучлики, уни муайян тор чорчўбаларда сақ-
лаш ва сиғдириш мумкин эмас. Чунки қалб жўш ур-
ганда, дарёдай тошиб кетади, дарёни эса ҳовузга сиғ-
дириб бўлмайди, дарё ўқёнусга қуйилиши керак:

Ажаб Мажнун эрурман, дашт ила саҳрога сиғмамдур,
Дилим дарён нурдур, мавж уруб дунёга сиғмамдур

«Шариат ҳам, тариқат ҳам, ҳақиқат ҳам мендадур»
(Машраб) деб айта оладиган комил инсонлар учун рақ-
су самоъ Худо йўлидаги ўтли нолалар, фараҳли дам-
лар раводир. Инсон руҳиятида кечадиган, руҳни яйра-
тадиган, жами нарсалар бунда Аллоҳ муҳаббатини ку-
чайтирувчи восита бўлади ва сўфийни Улуғ даргоҳга
яқинлаштиришга хизмат қилади. Шунинг ҳам айтмоқ ке-
ракки, бир қанча мутаффақкир уламолар, гарчи ўзлари
тасаввуфга дахлдор бўлмасалар-да, лекин биз айтган
маънодаги самоъ ва зикрни ғайри шаръий ҳисоблама-
ганлар, гуноҳга қўшмаганлар. Билъакс. Имом Муҳам-
мад Ғаззолий сингари донишманд кишилар илми калом

билан тасаввуфни, шарнат билан тариқатни қўшиш лозимлигини айтганлар. Ғаззолий назарида олий даражадаги мустаҳкам иймон сўфий иймонидир, шунинг учун фано йўлидаги беинтиҳо ишқни исломнинг зарурий рукиларидан ҳисобламоқ керак. Имом Ғаззолий ўзининг «Эҳъё ал улум вад дин» (Диний илмларининг қайта тирлиши) ва «Кимён саодат» (Саодат кимёси) номли китобларида тасаввуфни ислом илмларининг таркибий қисми сифатида чуқур ўрганган, тариқатни одамнинг ахлоқини покловчи ва ҳалок этувчи хислатлардан қутқарувчи йўл деб кўрсатади.

Ғаззолийнинг худди шу иши Ибн Жавзийга ёқмаган. Унинг ёзишича, Ғаззолий «Эҳъё ул улум»да ботил (но-тўғри деб топилган ҳадислар) ёрдамида тасаввуфни оқламоқчи бўлади, «холбуки ўзи ўша ҳадисларнинг ботиллигини билмайди». Ғаззолий сўфиёна кароматларни бор нарса, ҳақиқат деб айтади, дунё Парвардигор лардасидир, шунингдек, шарнат ҳам зоҳирий нарса, сўфийлар фаришталар, руҳлар, анбиёларни кўрадилар ва улардан куйлар эшитадилар ва бунинг фойдаси катта деб ёзади. Бу ахир исломни бузиш-ку, деб китоб қилади Ибн Жавзий. «Толбиен иб-ле-китобининг муаллифи Ғаззолийни ислоҳотчилик (реформаторликка) айблаган. Ваҳоланки, ислом тарихида ислом илмининг ривожини учун Имом Муҳаммад Ғаззолийчилик хизмати сингган одам кам бўлса керак. Ғаззолий исломни назарий жиҳатдан бойитди, уни янги давр талабига мос равишда ривожлантирди, мустаҳкамлади. Исломни дунёга машҳур этди. У «ҳужжатул ислом» — ислом ҳужжати деган лақабни бекорга олмаган. Мана бу ривоят ҳам Ғаззолийнинг буюклигига иншорадир.

Абдурахмон Жомий «Нафаҳотул унс» китобиде келтиради: Хожа Буали Формадий дерки, Ғаззолийнинг баъзи ишларидан норози бўлиб юрар эдим. Бир кун уйқу босди, ярим уйқу, ярим уйгоқлик орасида туш кўрдим: катта бир майдон ўртасида оқ иморат бўлиб, одамлар турнақатор тизилиб шу иморат томон борардилар. Сўрадимки, бу не иморат ва сизлар кимсизлар? Жавоб бердиларки, бу бинода ҳазрати Расулulloҳ ислом дини ҳақида китоб ёзганларни қабул қилмоқда, биз китоб ёзган кишилармиз. Мен ҳам улар орқасидан турдим ва бинно ичкарасига кирдим. Ҳар бир мазҳаб эгаси тасниф этган китобини Пайгамбарга кўрсатарди. Имом Шофеъи, Имом Абуҳанифа ва бошқалар китобларини кўрсатди-

лар. Расулulloҳ уларни ўз ёнига ўтқазиб, сийлади. Ҳамма тинчигандан кейин мен овоз чиқариб дедим: «Ё Расулulloҳ, менинг қўлимда ҳам аҳли ислом ақидасини баён этувчи бир китоб бор, агар ижозат берсангиз, ўқиб берай». Расулulloҳ дедилар: «Қандай китоб?» Дедим: «Қавондул-ақойид» деган китоб, Ғаззолий таклиф этган. Менга китобни ўқишга ижозат бердилар, ўтириб ўқий бошладим... Расули акрам сифатлари таърифига етганимда юзлари ёришди ва табассум қилиб, дедилар: «Қани Ғаззолий?». Ғаззолий ўша ерда эди, жавоб берди: «Ғаззолий менман». Расулulloҳ қўлини узатди, Ғаззолий ул муборак қўлни ўпди ва кўзларига суртди ва Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам ишораси билан тўрт мазҳаб соҳибни бўлган имомлар қаторига бориб ўтирди».

Бу бир ривоят, аммо унинг замирида катта ҳақиқат бор. Ҳақиқат шуки, Имом Ғаззолий аъламул уламо, буюк диншунос аллома сифатида ислом оламида тан олинган эди. Бундай улуғ шайхнинг тасавуфга ҳусни таважжуҳ этиши эса бежиз эмас эди. Чунки Ғаззолий бирданига сўфийлар тариқатини қабул қилганлардан эмас. У бошида фикҳ ва Ҳадис олими сифатида машҳур бўлган, ўз замонасининг барча илмларида тенгсиз устоз сифатида танилган эди. Шарқнинг энг нуфузли мадрасаси Низомияда раисул уламо лавозимига тайинланиб, уч юз толиби илмга дарс ўқирди. Аммо ёши эликка етганда бирдан мадрасани, дўстлари ва шогирдларини ташлаб, узлатни ихтиёр этди ва бунинг сабабларини ўзининг «Ал Муңқиз миная залол» (Гумроҳликдан қутулиш) китобида баён этди.

«Мени тақлид тубанлигидан басират баландлигига қандай журъат етказганини сенга ҳикоят қилай», деб бошлайди китобини Ғаззолий. «Қалом илмидан нима олдим, аҳли таълим (исмонлиа мазҳаби) ва имомга тақлид қилувчиларким, ҳақиқатни англашдан қусурли ва ожиздирлар, қандай нафрат пайдо бўлганини айтай. Ва фалсафа тўқиш шевасини арзимас деб билганим... ва тасавуф тариқатини қандай афзал билганимни айтай».

Унинг ёзишича, ёшлигидан қалбида ҳақиқатга ташналик ҳисси борлиги учун «қўрқмасдан ўзини чуқур дарёга» ташлаган, яъни ҳар бир илмини дадиллик билан ўргана бошлаган. Ҳар бир тоифанинг ақидасини яхшилаб тафаккурдан ўтказган ва қониқмай яна янги-

снин ўргана бошлаган. Имом Ғаззолийнинг уқтиришича, илм икки хил бўлади. Биринчи — тақлидий илм, яъни ўтмишдан мерос қолган, ота-она ва устозлардан олинган билимлар. Иккинчиси — кашф этилган илм. Тақлидий илм кўр-кўрона эргашиш билан бўлади, кашф этилган илм эса ҳар бир шахснинг қобилияти, шуурий изланиши орқали қўлга киритилади. «Менинг мақсадим амрлар ҳақиқатини кашф этиш эди». дейди муаллиф. Зотан, ҳаётда жуда кўп одамлар тақлидий билимлар билан қаноатланадилар. Чунки янгилик яратмай, тайёр ҳунарлар, илмларни ўрганиб, кўп қатори яшаш осон. Аммо тараққиёт учун, инсоният тафаккурини олға силжитиш учун илоҳий ва дунёвий ҳақиқатларни, моҳиятларини излаш, кашф этиш зарур. Бу — айрим буюк шахсларнинг насибаси.

Шундай буюк шахслардан биринчиси бўлган Имом Абуҳомид Ғаззолий Ҳақиқат толибни бўлиб, аввал калом илминини, сўнгра фалсафани, кейин исмоилия таълимотини ва охири тасаввуфни ўрганишга киришган. У илми калом ҳақида, фалсафа ва исмоилия ҳақида бир нечта китоб ёзди. Олим шундай хулосага келадикки, илми калом ҳам, фалсафа ва исмоилия ҳам илоҳий ҳақиқатларни янгилашнинг қодир эмас. Мана унинг хулосалари:

«Мутакаллимлар ўз ақидаларини чуқурлаштириш учун жавҳар ва араз (фалсафа тушунчалари) масалаларида баҳс бошладилар ва фалсафага қўл урдилар. Лекин улар илмининг мақсади бошқа бўлгани сабабли уларнинг сўзи нишонга етмади ва одамлар орасидаги шак-шубҳаларни бартараф қилолмадилар».

«Икки йил ичида файласуфлар илминини эгалладим. Яна бир йил тафаккурга берилдим. Уларнинг китобларини такроран ўқир эдим. Уларнинг хато ва адашishларини англадим, раддига йўл топдим ва билдимки (фалсафа) инсон камоли учун етарли эмас».

«Таълимийлардан (исмоилия аҳли) бир кишини учратдим... уларнинг китобларини топиб ўқидим, сўзларини кўрдим... Уларнинг фасод-хатоларини далиллар билан исботладим. Хулоса шуки, уларда ҳам ишга ярайдиган ва фойда берадиган сўз тополмадим».

Шундан кейин Ғаззолий тасаввуф ва тариқатга юзланади. У ёзди:

«Ҳақиқат юзасидан англадимки, бу жамоат, (яъни суфийлар) аҳвол эгаларидирлар, сўз аҳли эмаслар. Бу

илмни таҳсил билан имкон қадар ўргандим, ammo қолган нарсаларни дарс таҳсил ва суҳбат билан эгаллаб бўлмасди, балки бу завқ ва сулуқни талаб қиларди. Менга шу нарса аён бўлдики, ... тариқатнинг асоси тарки нафс, тарки алоқ экан, уқбога кўнгил боғлаш, бутун ҳиммат билан Худо сари юзланиш экан. Ўз ҳолимга қарадим ва кўрдимки, тааллуқларга гарқ, дунё ташвишига кўмилган эканман».

Шундан кейин Ғаззолий қалбида ўтли ғалаёнлар бошлангани, вярнат илми ва фалсафадан, дарсу таълимлардан совиганлигини ёзди. «Худо оғзимга қулф урди ва дарс айтолмадим, дейди у, овқат томоғимдан ўтмади, қувватим сусайиб борарди». Табиблар уни кўриб, руҳий муолажага муҳтож эканини айтадилар. Ғаззолий сафарга чиқиб ўн йил шаҳарма-шаҳар юради. «Ва бу хил вақтларда менга шундай нарсалар намоён бўлдики, деб таъкидлайди улуғ олим, айтиб адо қилолмайман. ...Аниқ билдимки, сўфийлар Худой таоло йўлининг ошиқу солиқлари экан ва уларнинг сийратлари сийратларнинг энг яхшиси ва уларнинг йўли энг тўғри йўл ва ахлоқлари энг покиза ахлоқдир. Шу даражадаки, агар дин асрорининг барча оқилу донишмандларини бир-бирларига қўшсалар ва хулқу атворлари, сийратларини ўзгартирсалар ва яхшилансалар ҳам бу даргоҳга йўл топмаслар. Чунки сўфийларнинг жамини ҳаракат ва сўзлари зоҳиру ботинда Пайғамбарнинг чароғдонидан нур олгандир. Барча мукошифа ва мушоҳида Пайғамбар нуридан бошланади».

Имом Ғаззолий йўли яққа ҳодиса эмас, кўпгина донишманд ҳакимлар, дин олимлари учун муштарак йўл эди. Чунки тафаккур аҳлининг аксари охир-оқибатда тасаввуфга келиб тўхтаганлар. Боязид Бистомий, Юсуф Ҳамадоний, Нажмиддин Кубро ва Баҳоуддин Нақшбандлар бошида ҳадис илмининг уламолари эдилар, кейин қоникмай тасаввуфга юзландилар.

Яна кичкина бир мисол. Ҳикоя қиладиларким, Абавард ва Самарқанд орасидаги Талақон қишлоғида дунёга келган Фузайл ибн Йёд Талақоний (IX аср) ёшлигида қароқчи бўлган экан, карвонларни талаб кун кўрган. Кейин тавба қилиб шарият илмларини ўрганиш учун Куфа шаҳрига борди. Муҳаддис Мансур ибн Али Муътамиддан дарс олади. Абу Жаъфар Содик, Сўфиён Саврий, Ал Аъмаша билан суҳбатлашди. Ammo ҳадисчиларнинг мунофиқлиги, Қуръон ва

Ҳадисларни кун ўтказиш воситасига айлантириб, нафсга грифтор бўлганларини кўрганидан кейин уларга қарши чиқади. Маккага боради ва бутунлай сўфийлик тариқатини қабул қилади» («Нафаҳотул унс», 216-бет).

Ушбу мисоллар Ибн Жавзийнинг сўфийларни ёппасига текнихўр, риё аҳли, деб бадном этишини ҳам рад қилади. Очигини айтганда, бундай тоифа, яъни ақидаву ғояни кун ўтказиш, бойиш воситасига айлантирганлар шарнат аҳли ичида ҳам, тариқат аҳли ичида ҳам бор эди. Буларга қараб, бутун бир таълимгоҳ ҳақида хулоса чиқариш нотўғри. Ахир Шарқнинг буюк шонрлари Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий риёкор шайхларни нафрат билан танқид қилганлар-ку! Аммо улар, шу билан бирга чин сўфийларни Ҳақиқат кўзгуси деб алқаганлар, эҳтиром этганлар. Ҳазрат Навоий «Ҳайратул аброр» достонининг тўртинчи мақолатида риёкор шайхларни қаттиқ ҳажв этиб, аҳли жоҳга, «туҳфаю мол, мустағалу кенту суваргол» учун қилган худнамоликларини фош этар экан, охирида чин сўфийларни уларга зид қўйиб, мана бундай таърифлаган:

Ҳар сарфани киши унро ҳақ кўрув,
Қилувчини Фойли мутлақ кўруб.
Туз йўл ила қотейи водий алар,
Қим итуруб йўлини, ҳодий алар.
Улки қолиб зулмати ҳижрон аро,
Ё озикиб водийи ҳирмон аро,
Хизрдек ул қавм тутуб элга йўл,
Кўргузубон манзили мақсадга йўл.

Ибн Жавзий сўфийларнинг расм-одатлари, кийим-ларинини бидъат деб танбеҳ берганини кўрлик. Аввало шунини айтиш керакки, бундай фақирона кийимлар кийиб юриш ҳазрати Пайғамбар саҳобаларни орасида ҳам бор эди (чунончи, аҳли суффа шундай кишилар эдилар). Расулulloҳнинг ўзлари ҳам наматдан кийим кийишни хуш кўрганлар ва бир муддат ўрда яшаганлар. Демак, хирқа кийиш суннатга зид эмас.

Иккинчидан, тариқат аҳлининг ҳаммаси ҳам хирқа-пўш бўлмаган. Улар орасидаги риодлар, ошиқу девоналар, маломатий қаландарлар ҳеч бир расм-одатга риоя этмаганлар. Улар учун шарнат одатлари қанчалик ортиқча бўлиб туюлган бўлса, тариқат одобни ҳам бир

тузоқ деб қаралган. Ниманки руҳга зид бўлса, шаклу сурат сифатида эътиборни жалб этиб Ҳақиқатдан четлаштира, парда ҳисобланган ва эътироф қилинмаган.

Ва бундан-да ўтиб тараққий этган аҳлуллоҳ учун динлару мазҳабларнинг ўзи ҳам бир дунёвий восита, йўл бўлиб кўринган. Чунки барча динлар, барча шариатлар, Жалолиддин Румий айтганидай, бир мақсадга яъни Ҳақ ҳузурига, олиб боради. Шундай бўлгач, расму одатлардаги фарқларга бунчалик эътибор бернш шартми?

Дарҳақиқат:

Ҳар валию ҳар набиро маслакест,
Лек то Ҳақ мераванд чумла якаст.

(Румий)

(Ҳар бир пайғамбар ва валийнинг ўз маслаги-мазҳаби бор, лекин Ҳақ олдига борганда уларнинг ҳаммаси бир).

Бу ғоя Жалолиддин Румийнинг «Фиҳий мо фиҳий» (Ўзингдан ўзингга) номли асарнда яна ҳам равшанроқ баён этилган: «Бир кун Мавлоно бир жамоат ўртасида сўз айтарди, жамоат ичида ғайри динлар ҳам бор эди, улар ҳам таъсирланиб, завқ билан ҳолатга тушиб йиғлардилар. Барча сўрадики, улар нимани англайдилар ва нимага йиғлайдилар? Мавлоно деди: бу сўзларнинг маъносини ҳамма билиши лозим эмас. Ахир ҳамма Худонинг ягоналигига иқрордир ва Худонинг холиқу розиқ эканини таъ оладилар... шунинг учун бу сўзларни эшитгач ва ушбу сўзлар Ҳақнинг васфи ва зикридир, бас улар ҳамманинг қалбини титратди ва завқ ҳосил қилди. Чунки бу сўзлардан Маъшуқнинг ҳиди ва уларнинг матлаби намоён эди... Йўллар хилма-хил бўлса ҳам, лекин мақсад бирдир. Қарагин, Қаъбага олиб борадиган йўллар кўп. Бировлар Румдан, бировлар Шому Ажамдан йўлга чиқадилар. Бас, агар йўлларга қарасанг, турфа фарқларни кўрасан. Аммо агар мақсад сари боқсанг, ҳамма, иттифоқ ва ягона-дирлар. Ҳамманинг ичи Қаъбага қаралган. У ерга етганда, йўлдаги баҳсу мунозара ва «сен кофирсан», «сен ботилсан», деган айблашлар, ихтилоф ва тортишувлар барҳам топади:

Ихтилофи халқ аз ном ўфтод,
Чун ба маъин рафт, ором ўфтод.

(Халқнинг ихтилофи номдандир, маънига етгандан кейин ором оладилар, тинчийдилар).

Ана шундай Чин сўфийлар маънига етиб ором олган, ҳақиқатга ташна бўлиб, Ҳақ излаган, жавҳарлар Жавҳарин, моҳиятлар Моҳиятига ошиқ зотлардирлар. Жавҳария англаш учун эса жавҳаршунос бўлиш керак, холос.

ХИЛВАТ ВА АНЖУМАН

(ёки икки ҳадис ораси)

Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳотул унс мин ҳазаротул қудс» асарида келтирилишича, ёш Муҳаммад Баҳоуддин илоҳий жазба хуруж этган, яъни кўнглида сўфиёна муҳаббат мавж урган тунларнинг бирида Бухоро мазоротларини зиёрат қилишга чиқди. Мазоротда бир неча шамлар ёниб тургани, эммо уларнинг шўъраси ҳеч қандай нуруни қўриқиб қўймади, юзини қиблага қаратиб ўтирди, шунда ғайб мўъжизаларидан бири юз беради: қибла девори очилиб, кўз олдида бир улуг тахт пайдо бўлади. Тахтда ўтирган одам юзига яшил парда тортилган, тахт атрофида эса бир нечта нуруний кишилар ўтирган бўлиб, Муҳаммад Баҳоуддин улар орасидан ўзининг биринчи пири — «қабул назари» билан Баҳоуддинни сайлаган ва унинг валилик рутбасини болалигиданоқ таниб, буюк тўхфа этган Бобойн Самосийни кўриб, таниди. Тахт атрофида ўтирганларнинг қолгани ҳам Хожагон шайхлари эдилар, яъни Хожа Аҳмад, Хожа Авлиён Қалон, Хожа Ориф Ревгарий, Хожа Маҳмуд Фағнавий Хожа Али Рометаний. Тахтда ўтирган зот эса Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний эди. Машойхлар ўзларини таниtgандан кейин Баҳоуддинга мурожаат қилиб, Хожаи бузург — Абдухолиқ Ғиждувоний насихат тариқасида сўз айтаганини билдирадилар. Шунда Баҳоуддин хожаларга мурожаат қилиб, тахтда ўтирган зотга салом бериш ва ул зотнинг жамолини кўриш истаги борлигини билдириб, ижозат сўрайди. Шайхлар бу талабни қондирадилар — яшил нарда Абдухолиқ Ғиждувоний юзидан кўтарилди. Баҳоуддин Улуғ хожага салом бе-

ради ва унинг нур ёғилиб турган юзини кўради. Абдухолиқ Гиждувоний ёш Баҳоуддинга қараб дейди:

«Сенга кўрсатилган чироқлар ушбу йўлнинг истеъдод ва қобилиятига ишорат ва башоратдир. Истеъдод пилигини ҳаракатга келтир, токи нури равшанроқ бўлиб, асрор кўзга кўринсин». Абдухолиқ Гиждувоний яна давом эттиради: «Ҳар қандай шароиту аҳволда қадамни амру наҳий жодасида (мартабасида) тутгин (яъни қадамни шариятдан ташқари қўйма) ва суннату азимат талаблари асосида амал қилгин ва рухсатлар ва бидъатлардан узоқлашгин ва доимо Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам Ҳадисини ўзингга раҳбар этгин ва ҳам Расул ва анинг саҳобан киромлари ахбору осорининг таҳқиқ этувчиси, изловчиси ва сақловчиси бўлгин».

Ушбу ривоят ва у билан боғлиқ ҳолда келтирилган сўзлар нималарга ишора этади? Биринчидан, шунга ишора этадики, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд ўз сулуқларини Хожাগон сулуқининг бевосита давоми деб билганлар. Иккинчидан, бу сулуқининг энг катта вакили ва пешвоси — «Хожан бузург» Хожа Абдухолиқ Гиждувоний ҳисобланиб, Баҳоуддин ўзини Хожа Абдухолиқ Гиждувоний руҳониятидан тарбият тоғанини таъкидлаган, хожанинг гоёлари, амалий ўғитларини ўзларига дастур қилиб олганлар. Учунчидан, тасаввуфда истеъдод ва қобилият қайд этилади, яъни устозлар сулуқига тааллуқли бўлишнинг ўзи кифоя эмас, балки амалий ишлар ва назарий қарашлар, тафаккур ва заковат билан сулуқ тариқатини жонлантириш, ирфоний ҳаёт мўъжизаларини намоён этиб, плоҳий маърифат булоқларининг кўзини очиш, сўниб бораётган шамъларининг пилигини фавқулодда заковат ва илму каромат билан тозалаб, илоҳий ҳақиқатлар нурини кишилар қалбида порлатиш зарур. Шамъларининг хира тортиганини айтиб Баҳоуддин, афтидан, Абдухолиқ Гиждувонийдан кейин Хожাগон сулуқи ишлари бир қадар сусайиб қолганига ишора этганлар. Дарҳақиқат, Бухорон шарифдагина эмас, балки бугун Мовароуннаҳрда, тасаввуф таълимоти, сўфийлик ҳаракати Баҳоуддин Нақшбанд фаолиятидан кейин чиннакамнига жонланди, кенг халқ оммаси орасига ёйилди. Сўфиёна истеъдод деганда, Баҳоуддин Нақшбанд киши қалбига Аллоҳ таоло тарафидан юбориладиган жазба, яъни илоҳий ишқни назарда тутганлар. Чунончи, ул жаноб-

дан бул мартабага қандай қилиб эришдингиз, деб сўраганларида, «Жазабатун минал жазаботил ҳаққи ювазий амалас сақлатайини» (Пари ва одамларнинг амали учун Ҳақнинг тортишларидан бир тортиш кифоя қилади), дея жавоб берганлар. Ҳазрати Нақшбанд ана шу қудратли истеъдоди ва ақлу заковати ҳам каромату валийлик нури билан Ҳожагон тариқатини тараққий эттириб, унга тоза руҳ бағишладилар, тасаввуфда янги давр очдилар.

Абдухолиқ Ғиждувонийнинг ўғитларидан келиб чиқадиган тўртинчи ва асосий хулоса — бу нақшбандия тариқатининг пайгамбар суннати, шарият ақоиди билан мустаҳкам боғлиқлигидир. Нима учун ҳазрати Нақшбанд буни махсус таъкидлаганлар? Тасаввуфни суннат асосида қайта тартибга келтиришга зарурат бормиди ёки аниқроқ қилиб айтганда, тасаввуф суннат ва шариятдан чекинганмиди, унда «бидъат ва руҳсатларга» йўл қўйилганмиди?

Баҳоуддин Нақшбанд бу ҳақда ҳеч нарса демаганлар, ул зотнинг маноқиблари ва шогирдлари рисолаларида ҳам бу ҳақда гап йўқ. Умуман, тасаввуфда бир-бирини «сидқ» деб ҳаққон ҳисоблаш ва сатсанналардан ўзаро қарама-қарши қўйиш кўзга чалинмайди. Ҳатто бирор масалада баҳс-мунозаралар бўлганда ҳам олоб доирасидан чиқилмаган, соф илмий-назарий муҳокама-лар билан чекланилган. Лекин ҳар бир сулук ёки тариқат вақили ўз йўлининг муҳимлиги, зарурлигини исботлашга ҳаракат қилиб, қондалар ва талабларини баён этади. Ҳазрати Нақшбанд ҳам ўз сулуқининг асосий қондаларини баён этар эканлар, биринчи галда суннат ва Ҳадис йўлига содиқ қолишни қатъий кўрсатиб ўтадилар.

Аслини олганда, ҳақиқатан ҳам тасаввуфда турли сулук ва йўллар шаклланиб, ислом шариятига унчалик мувофиқ келмайдиган жиҳатлар пайдо бўлган эди. Ислом таркидунёчилигини рад этади, тасаввуфнинг асосий руқнларидан бири эса таркидунёчилик, яъни зуҳд ва вараъдир. Ислом ўз-ўзини қийнаш, ортиқча риёзату ажзини маъқул ҳисобламайди, тасаввуф бўлса, риёзатини инсонни поклаш, камолга элтишнининг бош йўли деб ҳисоблайди. Шунингдек, тасаввуф аҳли орасида фалсафа ва ҳикмат таъсирида инсонни Илоҳ даражасига кўтариш, инсон билан Худони баробар қўйиш ҳоллари бўлган. Тавҳид ва ваҳдатни англашда айрим шайхлар

ислом тушунчаларидан хийла узоқлашиб, фалсафий мушоҳадакорликни авж олдирган эдилар. Бундан ташқари, валиликни набийлик билан тенг деб билиш, пайғамбарлик даъво қилиш, ҳол беҳудлигида ғайри шаръий сўзларни айтиш билан одамлар дилига шубҳа ва ғулғула солиш ҳоллари содир бўлди. Айниқса, самоъ мажлислари, рақсу қўшиқ аралаш амалга оширилган жажҳрий зикр туширишлар, хонақоларни бошга кўтариб ғавғо қилишлар ислом аҳкомининг талабларидан ташқари эди. Буларнинг ҳаммаси маълум даражада тасаввуфни шарнат билан ихтилофга олиб келди. Иккинчи тарафдан, сўфийлар ўзларини Аллоҳнинг хос бандалари ҳисоблаб, халқдан ажратар ва ҳокимлар, шоҳу амирларга ҳам қарши қўйиб келардилар. Яъни шоҳ ва дарвеш — икки қарама-қарши қутб, бир-бирига яқинлашмайдиган икки хил ахлоқий-ижтимоий моҳият деб қаралган. Дарвешлар—Худони севган, Худо йўлига бахшида инсонлар бўлса, шоҳ ва мансабдорлар, бойлар — фоний дунё ошиғи, дунё лойига ботган махлуқлардир. Дарвешининг иняти халқдан ажралиб, Холиққа етиш, чунки халқ билан банд бўлган одам Холиқни унутади, халқдан ажралмагунча Холиқ дийдорига етиш мумкин эмас. Шу боис тирик бўла туриб фоний дунёни тарк этмоқ, хилват ва гўшанишишликни ихтиёр этмоқ керак. Кўриниб турибдики, тасаввуфнинг моҳиятини ташкил этадиган бу талаб ҳам пайғамбар суннатига мувофиқ эмас.

Пайғамбар суннати — бу пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламнинг йўл-йўриқлари, айтган сўзлари, хулқ-атвори, қилган ишлари демакдир. Суннат аҳли Расули акрамнинг барча ишлари, сўз ва кўрсатмалари, шунингдек халифани узом ва саҳобаларнинг ибратли ишлари ва нажиб хулқига қатъий амал қиладилар. Пайғамбарнинг ишлари ҳамма учун ҳаёт дастури, сўзи ва ғоялари эса Ҳаққа ошино этувчи бирдан-бир тўғри йўлланмадир, дейди суннат аҳли. Шунини айтиш керакки, тасаввуф аҳли ўз ғояларининг аксарини Қуръонни карим ва Ҳадислардан келтириб чиқардилар. Дарҳақиқат, Қуръонда мол-дунёга меҳр қўйишнинг, шайтоний нафс ва ҳирсу ҳавасга берилишнинг ёмонлиги ҳақида оятлар кўп. Бир неча жойларда Тангри таоло ўз бандаларининг фоний дунёга алданишдан огоҳлантиради, чунки дунёни севган одам Тангрини унута бошлайди. Шунингдек, нафснинг шумлиги ҳақида

айтилган ҳадислар ҳам анча. Биргина Жомий ва Навоий таржима қилган «Қирқ ҳадис»да дунёпарастлик ва нафсга берилишликнинг ҳалокатли оқибатларини баён этувчи бешта ҳадис бор. Шу билан бирга, «Қуръон»да насронийларнинг зоҳидона ҳаёти, тарки дунё қилиб, калисо (монастир)ларда умр ўтказишни танқид қилинади, исломда роҳиблик йўқ деб кўрсатма берилади: «Ло раҳбониюн фи исломи» — «Исломда роҳиблик йўқ». Бу ҳадис ислом аҳли орасида машҳур. Мусулмон кишиси Аллоҳ томонидан инъом этилган неъматлардан баҳраманд бўлмоғи керак. «Ораларнингизда афзалроғингиз менман, лекин мен масжидга ҳам бораман, тотли овқатларини ҳам ейман, хотинлар билан ҳам бирга бўламан», дея танбеҳ берган эканлар ҳазрати пайғамбар зоҳидтабиат саҳобаларига. Ана шу ҳадислар қаторида ҳазрати Пайғамбарга нисбат бериладиган «Ал фақру — фаҳри», яъни «фақирлик — менинг фаҳрим» деган ҳадис ҳам мавжуд. Ривоятга кўра, бу ҳадисни Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам меърожга кўтарилиб, қайтгандан кейин айтган эканлар. Чунки меърож туниси Расулнинг «Аллоҳ тасоввуфига» мушарраф бўлганида, Аллоҳ ўз Ҳабибига мурожаат қилиб бошингизни кўтариб юқорига қаранг (Расулulloҳ меърож туниси ҳеч ёққа қарамай, фақат Аллоҳ дийдорини мунтазир бўлиб кутганлар), деган. Расулulloҳ бошларини кўтариб, юқорига қараганда, кўзни қамаштирадиган ажойиб нур дастасини кўрадилар. Расулulloҳ Рабобиюл оламиндан: бу нима, деб сўраганларида, бу — Фақрнинг ҳайкали деган нидо келади. Шундан кейин пайғамбаримиз дарвеш — камбағаллар, фақир фуқароларни эъзозлаш, уларни сийлаш ва қадрлашни амр этадилар. Ҳурайра нақл қиладиким, ҳазрати Али ибн Абутолиб разияллоҳу анҳу дедилар: агар меърож кечаси Расулulloҳ самода Фақрнинг ҳайкалинини кўрган бўлсалар, мен заминда Фақрнинг тирик ҳайкалинини кўрдим, бу Расулulloҳнинг ўзиндир.

«Ал фақру фаҳри» ҳадиси тасаввуф аҳлининг байроғига айланган эди, чунки фақр тушунчаси тасаввуфда махсус мавқеъга эга. У мақомотнинг алоҳида босқичини англатишдан ташқари, умуман дарвешликнинг моҳиятини ҳам белгилаб келади. Тасаввуф луғатларида қайд этилишича, фақр «улуғ бир моҳият, инсоннинг илоҳий аслидир», фақирлик — дунёнинг моли ва аҳ-

волидан ҳеч нарсага эга бўлмаслик. Баҳодурдин Нақш-
банд айтганларидай:

Ҳечи мо несту ҳеч кам не,
Аз ҳеч-ҳеч ҳеч гам не,
Жанда дар пушту пушт гўристон,
Рўзе ки мирем, ҳеч мотам не

(Ҳеч нарсамиз йўқ, шунинг учун ҳеч камимиз йўқ.
Ҳеч-ҳеч, яъни у-бу нарса дейишдан ҳеч бир ғамимиз
йўқ. Эғинимизда жандаю, орқада қабристон, ўлган ку-
нимиз мотам ҳам йўқ).

Қуйидаги байт ҳам тасаввуф аҳли орасида машҳур:

Дар қулоҳи фақр бошад чор тарк:
Тарки дунё, тарки уқбо, тарки тарк.

(Фақр қулоҳининг тўрт тарки — чизиғи бор: бири
дунёни, иккинчиси охиратни, учинчиси қулоҳни, тўр-
тинчиси бошнинг ўзини тарк этишга ишора қилади).

Демак, фақр дунёни тарк этишга талаб қилади,
дунёгина эмас охиратни ҳам тарк этиш керак. Бунинг
маъноси шуки, Улуғ Тағри дийдорининг ошиғи учун
дунё ҳам, охират тушунчасига кирадиган жаннат, дў-
зах ва қиёмат ҳам арзимасдир. У барча таъмаларни
тарк этиб, фақат Аллоҳ дейди. («Тарки тарк» ибораси
рамзийлик, яъни суннатни тарк этишни тарк этмоқ
маъносида ҳам келади). Хўш, шундай бўлгандан кейин
«Исломда роҳиблик йўқ» дейиш билан «Фақирлик —
менинг фахрим» ҳадислари бир-бирига мазмунан зид
эмасми? Зоҳид бўлмасдан фақр-дарвеш бўлиш мумкин-
ми, бошқача айтганда, дунёни тарк этмасдан... тарки
дунё қилиш мумкинми?

Бу саволларга жавоб қайтаришдан аввал фақр ҳа-
қидаги фикрни яна чуқурлаштиришга ҳаракат қилиб
кўрайлик. «Фақр»нинг луғавий маъноси қашшоқлик,
қашшоқ одам эса талабгор бўлади. Аммо Илоҳ йўли-
даги фақирлик — бу иҳтиёрий қашшоқлик, ботиний
оламнинг барча ҳавасларидан холи-халос бўлиш ва
илоҳий файзини қабул қилишга ҳозирланиш. Чунки ин-
сон ҳамма вақт муҳтож, инъезманддир. Фақрнинг ҳа-
қиқати ҳам ана шу инъезмандликдан иборат. Мутлақ
мустақиллик, мутлақ бойлик, мутлақ эҳтиёжсизлик фа-
қат Аллоҳга хос. Исчонино — буюклигу озодлик Аллоҳ-

нинг сифати. Инсонки камолотга интилар экан, у ўз Раббига муҳтождир. Шунинг учун инсон ҳамиша Раббига қараб интилади, зеро бандалик — ҳожатмандликдир. Шундай қилиб, фақирлик бандаликнинг сифати, худди бўлиши керак. Шуниси ҳам борки, фақирликни мол-мулкнинг бўлмаслиги деб тушуниш бир томонлама талқиндир. Фақирлик кўпроқ дунёга, мол-мулкка эгаллик ҳиссининг йўқлигидир, яъни агар мол-мулк бўлса ҳам, мен бунга эга эмасман, бу Тангрининг мулки деб билиш ва ҳамиша кўнгилда шу фикр билан юриш. Шу ақидада рия қилиб ҳазрати Баҳоуддин қул ва чўри сақлашни буткул рад этганлар, «бандалик хожалик билан келишолмайди», деганлар. Ҳақиқатан ҳам, одам одамни қул қилишга ҳақли эмас.

Шундай қилиб фақир ҳожатманд ва талабгор бўлгани, бандаликни олий фазилат билгани учун у ўзининг камтарларининг кам, ҳақир у ночор ҳисоблаб, ҳардонм Тангри иноятдан умидвордир. Баҳоуддин Нақшбанднинг халифани кибори Муҳаммад Алоиддин Аттор сўзларидан: «Сўфий истиғно-буюкликдан, мустаннатлик ҳиссидан ўзини сарфосин ва Қўл сўбқонидининг оз неъматини кўп ҳисобласин ва ҳақиқий Буюкликдан кўрқувда турсин». Хулоса қиладиган бўлсак, фақирлик — хоксорликдан буюклик мартабасига кўтарилиш, ўзлигини, «мен»ни бартараф этиб, пок бир руҳоний нур билан нурланиб, Мутлақият оламга қўшилиш. Шу маънода фақр мартабаси фано мақоми билан барабар. Эътибор қилган бўлсангиз, Алишер Навоийнинг «Лисонут тайр» асаридagi охириги водийнинг номи ҳам «Фақру фано водийси» деб номланган. Қушлар, яъни солиқлар пир — Худхуд раҳбарлигида барча тариқат манзиллари, руҳий тараққиёт босқичларини босиб ўтиб, ниҳоят «фақру фано водийси»да Симурғ — Тангри ҳузурига етишадилар ва ўзларида Симурғ аксини кўра бошлайдилар.

Демак, ҳамма гап ячки, ботиний, агар «жисм фано шуъласига яширинган» (Навой) бўлса, агар қалбда Илоҳ муҳаббати ва жазбаси тўлиб-тошиб турса, киши хуш хулқни, нажиб сифатлари билан фазлу камолот ва кашфу ҳаромат кони бўлса, унинг кийган кийими қанақалиги, мол-мулки бор-йўқлигига қарамай, у Аллоҳ наздида фақирдир ва энг боне буюқдир, сеvimлидир. Бундай кишиларнинг энг муносиби ва энг улуғи албатта, ҳожани кониот Муҳаммад пайғамбардирлар. Ул зоти

муборак илоҳийлик билан дунёвийлик, руҳонийлик билан жисмонийликни бирлаштирган. Ҳам набию ҳам вали, ҳам комилу ҳам фақир киши бўлганлар. Шундай буюк инсон оддий одамлар билан бирга юрдилар, хилват ихтиёр этган пайтлари бўлди, лекин мутлақ хилватга чекинмадилар, жамоат орасида юриб, ботинан Тангри фаришаси Ҷабраил билан сўзлашдилар, аммо тарки дунё қилмадилар, дунёга меҳр боғламадилар, ҳам тоат-ибодатни қанда қилмадилар, бироқ мусулмонларнинг ҳаётий масалаларига жавоб топиб, уларнинг ишлари, амалларига йўл кўрсатишга интилдилар.

Шундай экан, «Исломда роҳиблик — тарки дунё қилиш йўқ» ва «Фақирлик — менинг фаҳрим» ҳадислари мазмунан ўзаро номувофиқ эмас, аксинча, мураккаб хилқатдан тузилган инсон зоти учун бу икки жиҳатни бирлаштирмақ вожиб ва зарур, негаки мутлақ тарки дунё каби мутлақ дунёпарастлик инсон табиатига хуш келмайди. Мутлақ тарки дунё ҳаётга зид — у инсонни амалдан, касбу қордан маҳрум этади. Шу каби дунёпарастлик ҳам кишини илоҳийликдан, маънавиятдан четлаштиради, мол-дунё қулига айлантиради. Оралиқ йўл эса ҳар жиҳатдан мақбул ва тўғридир, зеро фикр ҳирс ва нафсни қаноат қамчиси билан савалаб, инсоннинг инсонлигини ҳимоя қилади ва ҳар қандай шароитда инсонни Тангри билан боғлаб туради. Ҳазрати Нақшбанд буюрадилар: «Ўз нафсларингизни ёмонлаб, таҳқир этиб туринг, чунки кимки Ҳақ субҳонаҳу иноятти бирла ўз нафсини ёмон деб таниган бўлса, бу амал унинг учун осондир», яъни фақирлик мартабасини эгаллашнинг биринчи шартин нафсни бадном этиш ва ҳар лаҳзада «табiiй вужудни кафолатлаб туринг», Ҳақнинг исботига интилиб, ниймонни мустаҳкамлаб бориш. Чунки Ҳақ субҳонаҳунинг номи хотирадан кўтарилган заҳоти шайтони лаин ва шайтоний нафс қутқуси унинг ўрнини эгаллайди.

Ўрни келганда, хилват «ёки узлат»нинг фойда-зарари ҳақида ислом уламолари ва атоқли шайхлар билдирган фикрларни келтириб ўтмоқчимиз. Дин, тасаввуф, фалсафа илмларини инсон руҳияти, эҳтиёжлари нуқтан назаридан ўрганган Имом Ғаззолий «Қимён саодат» асаринда алоҳида «Узлат» деган боб ажратиб, бу ҳодисанинг олти хил фойдаси ва олти хил зарарини кўрсатиб ўтади. Аввало шуки, Ғаззолий фикрича, узлат мутафаккир инсонлар учун зарурий эҳтиёждир, инсон.

бот-бот ёлгиз бўлишни, ўз-ўзи билан якка қолиб, фикр дарёсига чўмишни, дунё ташвишларидан вақтинча фориғ бўлгани ҳолда, тафаккурий идрокка берилишни хоҳлайди. Илоҳ ишқида ёнган кишилар учун бу интилиш яна ҳам кучлироқ. Уларнинг руҳи муттасил ёлғизликни қўмсайди, чунки атрофдаги воқеалар уларнинг бир нуқтага йўналтирилган фикрини чалғитади.

Имом Ғаззолий фикри бўйича, узлатнинг фойдалари қуйидагилардан иборат: биринчидан, узлат «фикр ва зикр фароғатини» юзага келтиради, зеро энг улғу ибодат «фикр ва зикр ибодатидир». Бунда киши наинки дунёдан, балки ўзидан ҳам беҳабар бўлиб, Ҳақ таоло ёдига берилади. Чунки Ҳақ таолодан бошқа ҳар қандай нарса Ҳақ таолодан бошқа билан машғулдир». Ҳатто Расули акрам Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳам бошида «Ҳиро тоғидаги ғорга бориб халқдан алоқани узди», дейди Ғаззолий. Иккинчи фойда шуки, киши узлат туфайли «кўп изтироблардан қутулади». Чунинчи, ғийбат қилиш ва ғийбат эшитишдан, риё ва нифоқдан, амру маъруф ва наҳийдан халос бўлади. Жамиятга аралашган одам, деб таъкидлайди. Ғаззолий, риёкорлик ва ниуфиқликни арастанмасдан илжани йўқ. «Чунки агар халқ билан муроё қилинмаса, халқ ранжийди ва агар муроё қилсангиз, риёга йўл очасиз, ҳолбуки, муророву мадордан риёни ажратиб қийин». Масалан, икки душманга сўз бериб, иккаласи билан ҳам келишиб кетаман, деган одам икки юзламачилик қилади, агар шундай қилмаса, уларнинг душманлигидан қутулмайди. Ниҳоят, нодонлар, ғофиллар, дунёпарастларни кўриб юриш ҳам оғир азобдир. (Аҳмад Яссавийни эсланг: «Нодонлардан қочиб ер остига кирдим mano»). Доно учун нодон, мард учун номард, маъни аҳли учун суратпараст, сўфий учун аҳли дунё номаҳрам, улар бир-биридан қочади. Буюк шоир Абдураҳмон Жомий «Субҳатул аброр» асарида ёзади:

Бар касу нокас бар ҳарими хумул,
Қуфл қун аввоби хуружу духул.
Дайришини бош чу Исодамон,
Хона бипардоз зи номаҳрамон.

(Бенишонлик хилватхонасида касу нокасга кириб чиқиш эшикларини беркит. Исо нафаслилар каби дайрда ўтир, уйини номаҳрамлардан тозала).

Учинчи фойда шуки,— деб давом этади Ғаззолий,— узлат қилган одам «фитнадан қутулади», зеро «ҳеч бир шаҳар фитна ва хусумат, таассуб ва ҳасаддан холи эмас».

Тўртинчи фойда шуки, узлат қилган киши одамларнинг ёмонлигидан халос бўлади, чунки киши то халқ орасида экан, «гумон ва тўхмат ранжидан озод эмас».

Бешинчи фойда шуки, «одамлар тамаъи ундан узлади ва у ҳам одамлардан тамаъ қилолмайдиган бўлиб қолади». Чунки киши дунё аҳлини кўрса, тамаъ ҳирси ошаверади.

Олтинчи фойда шуки, «ландавурлар, нохуш табият-ли кишилардан қутулади».

Аммо узлатнинг офатлари ҳам бор, чунончи, халқ билан муомала қилинмаса, дунё ва дин ишлари амалга ошмайди. Узлат эса муомала ва алоқани йўқ қилади.

Биринчи зарар шундаки, узлат кишини илм олишдан четлаштиради. «Ҳар кимки фарз бўлган илмларни ўрганиб олмаган бўлса, унга узлат ҳаромдир»,— дейди Ғаззолий. Илм ҳосил қилмай узлатга чекинган киши вақтини уйқу ва бекорликда ўтказди, «туни билан ибодатга ўтирса ҳам қалби ғурур ва макрдан холи бўлмайди», хато устига хато қилаверади. (Ган келганда, қистириб ўтамизки, Ғаззолийни танқид қилган Ибн Жавзийнинг ноҳақлигини шу мисолнинг ўзи ҳам кўрсатиб турибди).

Иккинчи зарар шуки, узлатга чекинган киши «манфаат етказиш ва манфаат олишдан маҳрум бўлади». Онласи, фарзандлари боқувсиз қолади. Шунинг учун «кимнингким, аёлу онласи бўлатуриб уларни таъминлаёлмай узлат этса — гуноҳдир». Ғаззолий яна давом этиб ёзади: «Ҳалол касб билан шуғулланиб, муҳтожларга садақа бериш узлатдан кўра афзалроқдир ва агар кишининг ботинида Ҳақ таоло маърифатига йўл очилган бўлса, муножот билан унга берилса, бу барча тоатлардан яхшироқдир».

Учинчи зарар шуки, киши узлатда мужоҳида ва даъватдан орқада қолади.

Тўртинчи зарари шуки, узлатда «васвос галаба қилиб, кўнгил зикрдан нафратланиши мумкин».

Бешинчи зарари шуки, узлатда киши аёдат (қасал кўриш), жаноза ва бошқа савоб ишлардан маҳрум бўлади.

Олтинчи зарари шуки, «узлат ҳам такаббурнинг бир

навъи бўлиб, одамлардан эътибор, тавозуъ талаб қилишдир».

Маълум бўладики, Имом Ғаззолий Баҳоуддин Нақшбанддан салкам уч аср олдин хилват ва анжуман масалаларини муҳокама қилиб кўрган ва унинг фойдаси қаерда, зарурати ва зарари нимадан иборат эканлигини таҳлил этган экан. Ғаззолий бу икки қарама-қарши руҳий эҳтиёжни бирлаштирадиган одамни орзу қилади, руҳан Ҳақ билан ва жисман халқ билан бўлган кишини буюкларнинг буюғи ҳисоблайди. Олим назарида ҳазрати Муҳаммадда «нубувват қуввати шу даражага етдики, таи билан халқ орасида эди, аммо руҳан Ҳақ билан бирга эди».

896 йилда вафот этган Саҳл Тустарий ҳам «хилват дар анжуман» тамойилининг бошловчиларидан бўлган. Унинг сўзларидан: «Ўттиз йилларким, Ҳақ билан сўзлашаман, одамлар мени халқ билан сўзлашадилар деб ўйлайдилар... шундай бўлсинки, киши кўнгли маҳбуб билан машғулликдан одамлар орасида бўлиб, аммо одамларни кўрмасин...».

Машҳур шайх Абусайд Абулхайр (967—1049) ҳам сўфийларнинг хилватинишчилигини ёқтирмаган. «Нафаҳотул уис»да келтирилишича, Абусайд Абулхайр шогирдларига қараб: «Мард улдурким, халқ орасида ўтирса ва муомала қилса ва уйланса ва халқ билан қўшилса ва бир лаҳза ҳам ўз Худосидан ғофил бўлмаса... банд ва Худо орасидаги парда еру кўк эмас, аршу курси ҳам эмас, балки сенинг манманлигинг ва хаёлларингдир, уларни орадан кўтар», деган.

Кўринадики, тариқат пайдо бўлиб, зоҳидлик ва узлатга чекиншиш расм бўлгандан бошлаб, хилват ва анжуман ёхуд халқ билан ва Ҳақ билан деган тушунчалар мунозарага сабаб бўлиб келган. Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд икки томонни бирлаштириб, ҳам хилват сари руҳий эҳтиёжни қондириши ва ҳам жамоат ичида яшаб, элга фойда келтириши йўлидан борганлар.

Баҳоуддин Нақшбанд устозларидан мерос сифатида қабул қилган ва бемисл валилик истеъдоди билан ривожлантириб, тариқат қондаларига айлантирган усул ва рукнлар худди ана шу оралиқ йўлни ифодалаб, пайғамбар суннатиға мувофиқ келар, суннатға хилоф бўлган расм-русум, одатлар («бидъатлар»)дан тасаввуфни тозалашга хизмат этарди. Чунончи, «Хилват дар анжуман» (жамоа ичра хилват) рукнини олиб кўрай-

лик. Ҳазрати Хожа буни яна аниқлаштириб, «Дар зоҳир бо халқу дар ботин бо Ҳақ» (Зоҳирда халқ билан, ботинда эса Ҳақ билан) деб таърифлаганлар. Қўриниб турибдики, илгари тасаввуф аҳли орасида ҳамма вақт бир-бирига зид тушунчалар сифатида қўлланилиб келинган халқ ва Ҳақ, халқ ва Холиқ, хилват ва анжуман, зоҳир ва ботин бир-бири билан келиштирилган. Номувофиқлар мувофиқлиги — парадокслик қатори қалиб чиққан. Аммо бу ҳаёт қонунияти, диалектиканинг айни ўзидир. Яъни Худо васлига етишиш учун жаҳд этган солиқ халқдан ажралиб, мазоротлар, ғорларда, работу хонаколарда чилланишини бўлиши, онла-фарзанд, дўсту ёрлардан воз кечиб, буткул тарки-дунё қилиши шарт эмас. Одамлар билан бирга бўлиб ҳам ботинан Ҳақ ёди билан яшаб, қалбни поклаш мумкин. Баҳоуддин ҳазратларининг ўзлари, шунингдек, ул жанобнинг пирлари Бобой Самосий Сайид, Амир Кулол, Қусам шайх, тариқат биродарлари, шогирд ва халифалари мунтазам равишда фойдали меҳнат билан шуғулланганлар: деҳқончилик ва боғдорчилик қилганлар, ҳар бирининг бир ҳунари бўлган, ҳазрати Нақшбанд маноқибида дарвешлар ҳашар йўли билан қўрғон ва работлар қурганликлари ҳикоя қилинади. Нақшбандия ҳақида ёзилган мақолаларда бу жиҳат бот-бот ёритилгани учун батафсил тўхташни лозим топмадик. Бироқ шуни айтиш керакки, баъзи тадқиқотларда нақшбандиянинг «ижтимоийлигини» таъкидлаш, Али Сафийнинг «Равшаҳот» асарида келтирилган ва ҳазрати Баҳоуддинга нисбат бериладиган «Даст ба кору дил ба ёр» (Қўл ишда, кўнгил ёрда бўлсин) шорини талқин этиш давомида, ушбу таълимотнинг шаҳар ҳунармандлари руҳига мослиги таъкидланади. Бу нотўғри фикр эмас — Туронзаминнинг қадимги маданий шаҳарлари аҳолиси сунний мазҳабининг мустаҳкам ва мустақил давомчилари бўлгани учун нақшбандия шу ерда илдиз отиб, ривожланган. Аммо ҳазрати Баҳоуддиннинг хизматлари яна шуки, ул зот шаҳар аҳолиси билан қишлоқ аҳли, тўғрироғи, қадимий ўтроқ маданиятли халқлар билан кўчманчи чорвадор халқларни ҳам ўзаро бирлаштирди. Бугина эмас, нақшбандия ўзбек ва тожикларнинг маънавий-руҳий яқинлигини кучайтиришга ҳам хизмат қилган. Афтидан, бу яқинлашиш Амир Темур салтанати даврида, яъни XIV—XV асрларда тарихан шаклланиб, ягона руҳ, ягона миллий

маданият ва маънавият хусусиятини олган. Бунин сезган Баҳоддин Нақшбанд ҳар икки халқни маънавият жиҳатидан бирлаштириш учун курашади. Натижанда турку тожик шайхларининг ўзаро муносабатлари тобора кучайиб борган. Муҳаммад Боқирхоннинг «Маноқибн ҳазрати Нақшбанд» номли рисоласида келтирилишича, Баҳоддин Қаршига бориб, Қусам шайх билан учрашиб, унинг ишончини қозонгач ва тарбиясини олгач, устозни унга қараб: «Энди сен турку тожикка раҳнамо бўласан»,— дейди. Бундан олдин Амир Кулол Баҳоддинга талқини зикр ва суҳбат таълимини бериб бўлгач, «Турку тожик машойихларидан кимни хоҳласанг, ҳузуринга бориб, баҳраманд бўлишинг мумкин», деб айтганди. Урус олим В. Л. Гордлевский ҳам аср бошларида Баҳоддин Нақшбандга бағишлаб ёзган мақоласида шуни таъкидлаган эди. Унинг фикрича, Баҳоддин туркларнинг қадимий шомоний тасаввурларидан ҳам яхши фойдаланган. Баҳоддиннинг Халил ота билан дўстлиги бунга яна бир мисолдир. Ҳазрати Баҳоддин ҳикоя қиладиларким, валийлик нишонлари менда пайдо бўлган дастлабки кезларда туркнинг улуг машойихларидан, Ҳаким ота раҳматуллоҳини (Сулаймон Боқирғонинини) тушимда кўрдим, ул киши мени бир дарवेशга топширдилар. Ул дарवेशнинг сурати хотирамда қолди, уйғониб тушимни бувимга айтдим. Бувим дедилар: «Эй фарзанд, турк машойихидан сенга насбалар етгай». Баҳоддин тушида кўрган дарवेशни ўнгида кўриш иштиёқида юрди ва бир кунни уни Бухоро бозорида учратиб қолади. Улар бир-бири билан топшиб, дўстлашиб кетдилар. Бу дарवेश Халил ота эди.

Мазкур воқеа яна икки нарсага далолат этади. Биринчи — Баҳоддиннинг ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий тариқатига таважжуҳи бўлса, (чунки Халил ота Аҳмад Яссавий авлодларидандир), иккинчиси — Баҳоддиннинг тасаввуфни давлат мафкурасига айлантириш, аниқроғи, шоҳу дарवेश орасидаги мухолифатни олиб ташлаб, уларни бирлаштириш учун ҳаракат қилганидир. Баҳоддин Халил ота билан юриб, унинг каромат ва мўъжизаларининг шоҳиди бўлади, жумладан биринчи учрашувдаёқ Баҳоддин кўрган тушини айтмоқчи бўлганда, Халил: «Сеннинг хотирингда нима кечган бўлса, бизнинг олдимизда аёндыр»,— деб айтади. Халил ота олти йил Мовароуннаҳр подшоси бўлади ва Баҳо-

уддин унинг хизматини қилиб юради. Аммо Халил ота шоҳлик мансабида ҳам дарवेशлигича қолган. Баҳоуддин ҳазратлари ҳикоя қиладиларким, мулозамат ва қабул пайтларида ундан «улуғ ишлар содир бўлур», қизиқки, Халил ота подшо бўлатуриб саройда Баҳоуддинга гоҳ лутф кўрсатиб, гоҳ танбеҳ билан тариқат одобини ўргатган. «Менга кўп фойдаси тегди ва бу йўлда сайру сулуқ мақомида катта ёрдам берди», деб эътироф этади ҳазрати Баҳоуддин. Агар саройда унинг салтанати одобини роя этсам, хилватда эса «унинг суҳбатининг хос маҳрами эдим», дейди Баҳоуддин Нақшбанд.

Тасаввуф тарихида нодир ҳодиса: дарवेशнинг тахтда ўтириши, мамлакатни идора қилиши ва ҳам мурид тайёрлаши Халил ота мисолида шоҳу дарवेशни бирлаштириш мумкинлигини исботлаган бўлса, Баҳоуддиннинг унга хизмат қилиши тасаввуф ҳукмрон бўлган салтанатни вужудга келтириш мумкинлигини кўрсатган. Бу подшоликнинг қандай сиёсат юритгани ҳақида маълумотлар жуда оз, аммо шу нарса аниқки, Халил ота ушбу шоҳликни худди дунё каби «мажозий», фоний деб билган, барчага Ҳақ ризоси асосида муомала қилган. «Мажозий мамлакат» шоҳлиги заволи топиб, Халил ота вафот қилганидан кейин, Баҳоуддиннинг кўнгли ҳам «дунё ишларидан батамом совийди» («Нафаҳотул унс», 365—366-бетлар). Шуларнинг таъсирида бўлса керак, Баҳоуддин Нақшбанд назарида шоҳу гадо баробар эди (Навий: Ҳақ сўзини элга қилурда адо, Тенг кўрунуб олдида шоҳу гадо), шоҳлар олдида бош эгиб келганда, уларга айрича илтифот кўрсатмади, шоҳлар дуосига кўтарилган қўли гадоларга ҳам «тожбахш» бўлди.

Нақшбандия мана шундай улуғ бирлаштирувчилик, қавмлар, табақалар ва тоифаларни ягона сунний йўлидаги сўфийна мафкура асосида жипслаштириш ишини амалга оширган. Айни вақтда бу ҳол тасаввуф таълимотини «демократлаштириб», омма орасига чуқурроқ сингишига замин ҳозирлади.

Баҳоуддин Нақшбанднинг устози Абдуҳолиқ Фиждувонийдан қабул қилиб олган «сафар дар ватан» (ватан ичра сафар), «хуш дар дам» (нафасда ҳушёрлик), «назар дар қадам» (назарни қадамдан узмаслик) каби қонда-талаблари «хилват дар анжуман» қондасини ҳаётга тадбиқ этиш усуллари эди. Чунки одамлар

орасида ботиний хилватни таъминлаб туриш учун инсон ўз-ўзини доимий равишда назорат қилиб туриши керак. «Ватан ичра сафар» — руҳнинг ўзи асли томон сафари, яъни сайрул филлоҳ. Гарчи бу қонда яшаган жой билан ошнолик, ўз халқи, қавминини ўрганиш, унинг аҳволидан хабардор бўлиш ва ўз қавмига раҳбарлик, руҳоний мураббийлик қилишни назарда тутса-да, бироқ биринчи маъно истисно этилмайди. Ҳар икки маъно ҳам солиқ аъмолининг қандай давом этаётганини кузатиш, натижани баҳолашга ишора этади. «Назар дар қадам» — фаолиятни тадқиқ этиш, қилаётган ишлари, ҳаракатининг суннатга мувофиқлигини текшириб туриш ва қадамни ёмон жойларга қўймасликка интилишни англатади. «Ёдқард» (ёдлаш), «бозгашт» (такрорлаш, янгидан бошлаш), «ингоҳдошт» (эса сақлаш), «ёддошт» (эсдалик, эслаб қолиш) талаблари эса «зикри хафий» деб номланмиш яширин зикрга тегишлидир. Яъни зикрни назорат қилиши. Чунки зикрдан мақсад Аллоҳ номларини қуруқ қайтаравериш, тилда айтиб, дилда бошқа нарсани ўйлаш эмас, балки бу номларни дилда нақшлаб, муҳрлаб олинган учун жидду жаҳддир. Ҳар бир солиқ зикр қанчалик уни Аллоҳ сифати ва зотига яқинлаштирганини ўзи назорат қилсин ва агар ўзи удалай олмаса, пир буни текшириб аниқласин. Нақшбанднинг халифани кибори Алоуддин Аттор дейди: «Бу замондаки, (кўплар) хафий зикри билан машғулдирлар, қалбдан эмас, ошқозондан айтадилар».

Баҳоуддин Нақшбанд таълим берадиларки, солиқ ҳаминша ўз ботиний аҳволининг тадқиқни пайдани қилсин, назорат ва ҳифзу ҳисобни текшириб туришни қанда қилмасин. Алоуддин Аттор пирларининг фикрини давом эттириб, хатар ботинда ўрнашиб қолмаслиги учун, яъни дунё меҳри дилни банд этмаслиги учун киши ўзини кузатиши, нафас орқали бўшатиб туриши керак деб айтади. Шунда прода-ихтиёр қайси томонда экани маълум бўлади. Киши қанчалик ботинга сафар қилса, шунча ўзини англайди, зотан ўзингга кетиш — ўзидан кетиш (ўзини тарк этиш) демак. Ва айни пайтда бу ўзингга қараб боришдир ҳам. Чунки ўзликини тарк этмоқ — ўзини танимоқдир. Ўзингдан бегонаву Ҳаққа ошнолик, ўзидан ғойибу Ҳаққа ҳозирлик шу тахлит қўлга киритилади.

Баҳоуддин Нақшбанд илова қилган «вуқуфи замоний» (муайян муддатда тўхтаб, ўз-ўзини текшириш),

«вуқуфи адабий» (зикр ҳисобини аниқлаш учун тўхташ) ва «вуқуфи қалбий» (қалб аҳволини билиш учун тўхташ) тамойиллари ҳам яшрини зикрни мустаҳкамлаш ва кузатиб, натижасини билиш учун жорий этилган. Ва аммо шу ҳам маълумки, ҳазрати Нақшбанд зикр талқинига шунчалнк эътибор билан мухлислардан сурункали зикрни талаб қилган эмаслар. Бу ўринда қуйидаги ҳикоят ибратли: «Баҳоуддин Нақшбанд Хуросонга сафар қилганда «бузрукзодалардан бирига зикр таълимини дегондурлар. Ул сафардан қайтганда аларга дебдурларки, ул таълим олгон зикрга иштиғол кўрсатмайдур ва тарк қилибдур». Шундан кейин Баҳоуддин ҳалиги одамни учратиб, «Бизни ҳеч туш кўрдингму?» деб сўрайдилар. Ул одам «Ҳа, кўрдум» деб жавоб беради. Шунда ҳазрати Нақшбанд: «Шул санга басдур» дейдилар. Бу ҳикоят Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарига келтирилган. Навоий шундан кейин «Мундин маълум бўлурки, ҳар кимгаки оз робитан азизлар била бўлса, охир мулҳақ бўлур» деб ёзади (Алишер Навоий. Асарлар, 15- том, 133- бет). Яъни азизлар билан озгина алоқада бўлган одам, агар сидқи дилдан ихлос этган бўлса, Ҳаққа мушарраф бўлади. Нақшбанднинг сўзларидан ихлос ва сидқу садоқатга эътибор қилингани ва қонун-қонда талабларига кўр-кўрона эргашмасдан моҳиятга қараб иш тутиш, ботиний ўзгаришга эътибор қилиш муҳимлиги сезилади. Алоуддин Аттор ҳам сурункали зикр тарафдори бўлмаган. «Мақсад кўп айтиш эмас,— деб таъкидлайди у киши,— Бир нафас давомида уч марта ўнг томондан бошлаб юрак устига қараб «Ло илоҳа илаллоҳу» ва чапдан ўнгга қараб «Муҳаммадан расулуллоҳ» дейиш kifоя.

Биз атайлаб «Ҳуш дар дам» рукни ҳақида алоҳида тўхталмоқчимиз, чунки бу кенгроқ шарҳни талаб қилмадиган рукндир. Албатта, бу рукни ҳам хафий зикр талабларидан ташқари олиб қараб бўлмайди. Агар «дам» сўзининг лугавий маъноси нафас бўлса, демак нафасни ҳушёрлик билан зикрга мослаш ёхуд ҳар бир нафасдан зикр учун оқилна фойдаланиш маъноси кўзда тутилган. Бироқ, бу ўринда маъно чуқурроқ. «Дам» сўзи илоҳий файз, баракат маъноларини ҳам беради. Яъни «ҳуш дар дам» илоҳий файз-тажаллий нурини беҳудликда эмас, балки ҳушёр ҳолда қабул қилиш. Нақшбандия таълимоти бўйича, сўфий ёки солики тариқат ҳамма вақт бедор ва ҳушёр, ўзидан ва атрофи-

дагилардан бохабар бўлиб туриши керак. Бўлмаса у ўз-ўзини назорат қилолмайди, ўзидаги сифатий ўзгариш, камолотни англамаслиги мумкин. «Хилват дар анжуман» тамойили шуни тақозо этади. Бу фикрни Нақшбанднинг Жунайид Бағдодий сўзларига эътиمودи ҳам тасдиқлайди. Жунайид Бағдодий (910 йил вафот этган) тасаввуф тарихида «саҳв» — «хушёрлик» йўлини ёқлаган ва Боязид Бистомийнинг (879 йил вафот этган) «сукра» — беҳудлик концепциясига қарши кураш олиб борган машҳур шайхдир. Боязид Бистомий фикрича, сўфий то ўзини унутиш даражасига бориб етмаса, яъни руҳий тараққий этиб, халқни, дунёни буткул эсдан чиқариб, Худо ёнида масту девона бўлмаса, фоний бўлолмайди ва Ҳақ висолига эришолмайди. Шу мақсадда «сукра»чилар самоъ мажлислари уюштирганлар, жазавага тушиб, ўзларини йўқотиб, кийимларини йиртиб ташлаганлар. Жунайид бу равияни динга зид ва инсон шуури, тафаккурига зулм деб маън этган. Сўфий ичидан маърифат дарёси тошиб, туғён мавж урғанда ҳам ҳушини йўқотмасдан туриши керак, шунда у ҳақиқат зеродини янада кўриб қилиш этади ва бу дурларни ўз суҳбатдошларига туҳфа қилади. Назаримда, «хуш дар дам» руқни айни ана шу концепцияни ривожлантиради. Жунайид Бағдодийнинг «хушёрлик» концепцияси Баҳоуддиннинг барча ғояларига мос бўлиб, шарият талабларига ҳам жавоб беради, фикр ҳикматини ошкор этишга кўмаклашарди.

Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд ҳар лаҳзада иймон учун курашиш керак, «табiiий вужудни нафратлаб», Ҳақиқий маъбуд исботи учун интиломоқ лозим, деган фикрни баён этар экан, Жунайиднинг қуйидаги гапига суянади. Жунайид деган экан: «Олтмиш йилдирким, иймон келтираман ва вужуднинг нафрати мен учун тариқатдир, лекин фақат ихтиёрни тарк этиш ва қусурларни кўриш билан аъмол ҳосил бўлмайди». Қусурларни кўриш билан кифояланмасдан, улардан қутулиш йўлини қидириш лозим. Қусур эса — Мосувога боғлиқликдир. Мосуво, яъни дунё солиқ йўлида қалин бир парда кабидир. Жунайид тилидан келтирилган байт:

Тааллуқ ҳижобасту беҳосили,

Чу пайвандҳо бигили-восили.

(Дунё пардадир ва беҳуда нарсадир, боғлиқликларни узсанг — васлга етишасан).

Кўринадикки, сўфийнинг иймони оддий мўъмин иймонидан фарқ қилади. Сўфий учун иймон фақат тилда Аллоҳнинг якка-ягоналигини тан олиш, Унинг пайғамбарлари, китоблари, қиёматга ишонишгина эмас, балки доимий равишда вужуд пардасини бартараф қилароқ, асл моҳият томон интилиш ҳисобланган. Баҳоуддин дейдилар: «Ҳақиқат аҳли иймонга бундай таъриф берганлар: ҳақиқий иймон дил Ҳақ субҳонаҳуға пайванд этилгандагина ҳосил бўлади, барча манфаатлар узилса ва қалб ақли-туғуни пайдо бўлса, иймон ҳам мустаҳкам бўлади».

Баҳоуддин Нақшбанд Жунайд Бағдодий сулукига рағбат билдирган, чунки бу сулук иймон тозаллиги, сокин ва осойишта сўфийлик, шарнатга таянган фақирликни тарғиб этарди. Шунинг учун Васлий Самарқандийнинг «Назмус силсила» асарига (1915 йилда Тошкентда нашр этилган) нақшбандия силсиласини Боязид Бистомийга олиб бориб боғлашини янглиш ҳол деб билмоқ керак. Билъакс, нақшбандия сулукини Жунайд Бағдодий тариқатига улаш маъқул кўрилади. Буни яна шу ҳам тасдиқлайдики, Жунайд каби Нақшбанд ҳам суҳбат таълимини жуда қадрлаганлар. Суҳбат таълими хафий зикр усулига ва «анжуман ичра хилват» талабига мосдир. Суҳбат самоъ ва зикрий жалолни рад этади. Баҳоуддин ҳазратлари демншлар: «Бизнинг тариқатимиз суҳбатдир ва хилватда шуҳратдир ва шуҳратда офат (бор). Хайрият жамъиятдадир ва жамъият суҳбатдадир агарчи, башартики бир-бирини инкор этса».

Суҳбат — хилват — жамият. Яна номувофиқлар мувофиқлиги, бир-бирига зид тушунчаларни мослаштириш. Хилватдан мақсад якка бўлиш, яъни Аллоҳ билан бирга бўлиш демак. Икки киши бир жойда бўлса, бу хилват эмас, балки жамиятдир. Шу билан бирга, суҳбат камидан иккита одам бўлишини тақозо этади. Хўш, суҳбат бўлгандан кейин, хилват бўлиши мумкинми? Агар суҳбатдошлар суҳбати ирфон мавзунда бўлса, агар уларнинг баҳс-мунозараси Ҳақнинг ҳақиқатига яқинлаштира, демак бундай анжуман хилват ўрнини боса олади. Чунки хилватдан мурод маърифатдир, суҳбатдан мурод ҳам илоҳий маърифатдир. Нақшбанд жанобларининг суҳбат ҳақидаги фикрлари яна шуниси билан муҳимки, унда пиру мурид суҳбати, бошқача айтганда, бири насиҳат қилиб, иккинчиси сўзсиз қулоқ

соладиган суҳбат эмас, балки ҳақиқий орифона тортишув назарда тутилган. Яъни мунозара ва фикрий-шуурий далил-исбот билан ҳақиқатни аниқлаш, сўфиёна ботиний чарақлашларни бир-бирига туташтириш, бир-бирдан баҳраманд бўлиш. Суҳбатда офат ва офатда шуҳрат деганларининг маъноси шу. Агар тариқат солиқлари бир-бирлари билан суҳбатлашсалар, бунда, «хайру барака кўп», дейди шайхи бузургвор, Ҳазратнинг мана бу фикрлари ҳам ажойиб: «Толиб Ҳақ таоло дўстларидан бўлган дўсти билан суҳбатлашар экан, ўз ҳолидан хабардор бўлсин ва суҳбат замонини ўтган замонлар билан қиёсласин. Агар тафовут кўрса, ул азизнинг суҳбатши ғанимат билсин». Нима дейилмоқчи? Айтмоқчики, солиқ суҳбатдошининг фикрларини диққат билан кузатса ва агар унинг гаплари янгилик бўлса, бундай одам билан суҳбатни давом эттирсин. Диққат қилсангиз, Баҳоуддин бу ўринда ҳам ўз аҳволдан воқиф бўлишни алоҳида таъкидлаганлар. Демак, суҳбат ҳушёр ва заковатли одамлар иши, бехуд, «демона»га суҳбат қор қилмайди.

Баҳоуддин Нақшбанднинг суҳбатга эътибор беришларининг сабаби шунки, бу ҳам Расулуллоҳдан қолган суннатдир. Зеро, Расули Акрам дин асослари, шарият аҳкомини ва ҳам ғайб асрорини суҳбат билан бошқаларга тушунтирар эдилар. Шунинг учун у киши билан бирга бўлганларни саҳобалар, яъни аҳли суҳбат деб атаганлар. Қизиги шундаки, «Масобех» китобининг муаллифи хилватни суҳбат амрларидан деб ёзади ва зарурий эҳтиёжлардан деб кўрсатади. У ёзади: «Одамлар ҳазрати Расулуллоҳ билан доимо суҳбат қилардилар, аммо Пайғамбардан сўнг аста-секин мақталган сифатлар камайиб, баҳс-мунозара, ихтироф-айрилишлар юз берди. Натижада хилватга эҳтиёж туғилди, хилватни қўмсадилар ва Ҳақ изловчилар дин бутунлиги учун хилватхоналар танаққуладилар». Маълум бўладикки, хилват фақат тасаввуф аҳлининг аъмоли қаноатлантирмаган ҳар бир одам у ёки бу даражада эмас экан, Ҳақ ва ҳақиқатга кўнгил қўйган, жамият гўшанишипликни қўмсар экан.

Нақшбанднинг ўзлари кўп улуғларнинг суҳбатини олганлар ва муридларни суҳбат воситасида тарбиялаганлар. Ул зотнинг Муҳаммад Порсо, Алоуддин Атторсингарни шогирдлари ҳам суҳбат усулини маъқул кўрганлар. Бир нечта китоблар муаллифи, «қудватул ула-

мо» лақабини олган Сайид Шариф Журжоний эътироф этади: «Мен то шайх Зайниддин Ало хизматига етмагунча рафздан (шиадан) қутулмадим ва то Хожа Аитор суҳбатини олмагунча Худони танимадим».

Албатта, суҳбат таълими Нақшбанддан илгари ҳам бор эди. Эслатганимиз Жунайд Бағдодий, Шайх Харақоний, Шайх Абусайд Абулхайр, Румий орасидаги сурункали суҳбатларни олиб кўринг. Румий, дарҳақиқат, хилватга кириб, Шамс билан ойлаб суҳбатлар қурган. Аммо Нақшбанд суҳбатлари у кишининг бошқа тарбия усуллари — яширин, ботиний зикр, «анжуман ичра хилват» қондаларига мувофиқлаштирилган, суннат йўриғига солинган эди. Нақшбанднинг диққат-эътибори тасаввуфни шарнат билан келиштириш, илҳом ҳаяжонлари ва туғёнларни, Мансур каби «Анал Ҳақ» деб нидо қилишларни (Али Рометаний сўзи: «Агар Ер юзида Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний шогирдларидан битта бўлса ҳам Мансур ҳеч қачон дорга осилмайди») сўндирди, ловуллаган алангалар ўринга лахча манқаларни пайдо этиб, бетоқат булбул эмас, жимгина шамъга талпиниб ёнадиган парвонани афзал деб билди. Алишер Навоий эса, ҳазрати Нақшбанд ва у кишининг сулукидаги шайхларни «Лисонут тайр»да судра дарахти (жаннат дарахти)даги қушларга ўхшатади. Бу қушлар сокин ва тинч ҳаёт кечирадилар. Ҳеч нарсадан норози эмаслар, ҳар ёққа талпиниб парвоз қилмайдилар:

Бор анингдек қушки очмай болу пар,
Судра шохи устида айлар муқар.
Келди хилватгоҳи они анжуман,
Сайр этар, лекин ери доим ватан.
Арш парвоз ўлдию судранишин.
Элга зоҳир айламай парвоз ишин.
Эрмас ул Симурғдин айру даме,
Васлидин кўнглига ўзга оламе.
Етмайин жонига ҳажридин газанд,
Сурати васлида ҳар дам нақшбанд.
Васлидин мамлу, вале дам асрабон,
Ғайрдин ҳолини мубҳам айлабон.
Боши узра мавҳабат тожи ашинг,
Жилвагоҳи васл меърожи ашинг.
Васли юз минг дарядин кўнглида жўш,
Лек ўлуб огзи садаф янглиғ хамуш.

Улуғ шоир Нақшбанд сулукининг моҳиятини жуда аниқ таърифлаб берган: ботиний ҳолни халқдан яшириш, ботиний олам билан Ҳақ васлига мушарраф бўлиш, кўнгилда ирфон нурини лиммо-лим сақлаш, аммо буни ўзгалардан (ғайрдан) пинҳон туттиш, дилда маърифатнинг юз минг дарёси тошиб турса ҳам, садаф каби оғзини очмаслик. Зеро, садафнинг оғзи берк бўлгани учун ичда дур ҳосил бўлади. Навоий «дам асрабон» иборасини ишлатиб, «хуш дар дам»нинг яна бир маъносини зоҳир этган. Яъни ички сирни ошкор қилмаслик, тилга эҳтиёт бўлиш. Буларнинг ҳаммаси Боязид Бистомий, Мансур Халлож каби «сўл қанот сўфийларга зимдан танбеҳ эди. Шунинг учун Баҳоуддин Нақшбанд ўз тариқатлари моҳиятини тушунтириб, деганлар: «Бизнинг тариқатимиз урван вусқодир (мустаҳкам тутқичлар), яъни ҳазрати Расул саллаллоҳу алайҳи васаллам мутобати этагидан тутмоқ ва саҳобан киром меросига эргашишдир» («Нафаҳотул унс», 369-бет). Ва яна қўшиб қўйганлар: «Ҳар ким бизнинг тариқатдан юз ўтирса, динида хатар кўради».

Шу тариқа, нақшбандия аҳли орасида тасаввуф гуяларини юзг бўйича билан ислом динини мустаҳкамлашга хизмат қилиб келди. Бу ҳол, афтидан бошқа тариқат вакиллариининг эътирозига сабаб бўлган, улар нақшбандияни тасаввуфни сийқалаштириш, ўтмаслаштиришда айблаганлар. Буни шундан ҳам билса бўладики, нақшбандия сулукининг йирик намояндаси Хожа Аҳрори Вали, нақшбандия муҳолифларини танқид қилиб, бундай деганлар: «Хожагон хонадонининг баъзинининг сўзи ва аҳволи баёнидан ва уларнинг равишу тариқатидан, хусусан Хожа Баҳоуддин ва ул зотнинг асҳоби, қуддисаҳу асрорихум, маълум бўлурки, алар аҳли суннат ва жамъат эътиқодидадирлар ва шарнат аҳкоми итоати ҳам Саййидул мурсалин йўли тобеълигини роя қилурлар ва бандалик давомиким, жаноби Ҳақ субҳонаҳу таолога огоҳликнинг давомидир, шуур ва вужудга ортиқча заҳмат стказмай сақларлар. Шундай экан, бул азизларни инкор этувчи гуруҳлар ҳасад ва кўролмасликдан бу ишни қилурлар. Ҳавоий ҳавас, ҳасад говмижаси аларнинг кўзини кўр қилибдур, ноиллож ҳидоят анвори ва воолят осорини кўролмаслар. («Нафаҳот ул-унс», 394—395-бет).

Ҳолбуки, нақшбандия таълимоти машириқдан мағрибгача таралгандир, деб фахр билан қайд этадилар

Нақшбандия ажаб қофиласолоронанд,
 Ки баранд аз роҳи ба Ҳарам қофиларо.
 Аз дили солики раҳ жазбан суҳбаташон
 Мебарад васвасан хилвату зикри чиларо.
 Қосире гар занад ин тиофаро таъни қусур,
 Ҳошаоллоҳ, ки барорам ба забон ин киларо.
 Ҳама шеронн жаҳон бастан ин силсилаанд,
 Рӯбаҳ аз ҳийла чи сон бигсилад ин силсиларо.

(Нақшбандия пирлари ажаб сарбонлардирларки, яширин йўлдан карвонни Макка сари элтурлар. Суҳбатларининг жазбаси тариқат солики қалбидан хилват васвасаси ва чилла зикрини суриб ташлайди. Агар бирор калтафаҳм бу тоифани қусур-камчиликда таъна қилса, Худо сақласинки, мен бундай сўзни тилга олмайман. Жаҳоннинг барча шерлари — эранлари шу силсила — занжирга боғланганлар. Тулки ҳийла билан бу занжирни уза олурми?).

Назаримда нақшбандия силсиласининг шуҳратига сабаб бўлган омиллар бир қадар равшанлашди. Охирида яна бир нуқтада тўхталмоқчимиз. Кейинги пайтларда ушбу таълимотга бағишлаб тадқиқотлар ёзилмоқда. Бу яхши, лекин бир жиҳат ташвишлантиради, бу — нақшбандияни ҳадеб «хилват» тушунчасига энд қўйиб талқин этишдир. Шунн яна тақрорламоқчимизки, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари «зоҳирда халқ билан ва ботинда Ҳақ билан» шиорини кўтариб чиққан бўлсалар-да, аммо хилватни бутунлай инкор этган эмаслар. Умуман, хилватни инкор этиб, сўфий бўлиш мумкин эмас. Чунки тасаввуф ботин билан, ғайб олами билан ошноликдир, бу эса табиий равишда алоҳида ҳаёт тарзи, омманикига ўхшамаган руҳий-маънавий равиш ва амалларни талаб қилади. Хилватнинг ҳақиқати ғайри Илоҳ нарсалар ва ишлардан фориг бўлиб, дилни Худо муҳаббатига боғлашдан иборат. Нақшбандия бунн чилла ўтирмасдан, суҳбат билан қўлга киритишни тарғиб этади. Ҳамма фарқ ана шунда, яъни «хилват дар анжуман» қондасини ҳақиқатга этишишининг ўзига хос усули, тариқат тарзи деб билмоқ керак. Аммо бу ғоят оғир йўл эди. Пайғамбар истеъдодидан баҳраманд истеъдодгина бунн удалай олиши мумкин. Ҳазрати Нақшбанд шундай қудратни ўзларида сезганлар. Шунн ҳам қайд этмоқ ўринлики, самоъ ва зикри

жалонн ёқтирмаган Баҳоддин ҳазратлари, куй-қўшиққа бетараф муносабатда бўладилар. «Маноқибн Хожа Баҳоддин Нақшбанд» китобида келтириладиким, ул зотдан сизнинг мусиқа, сурудга муносабатингиз қандай деб сўраганларида, ул киши ўзларига хос заковат билан сўз ўйини орқали жавоб берганлар: «Мо ин кор накунем, аммо инкор накунем» (Биз бу ишни қилмаймиз, аммо инкор ҳам қилмаймиз).

Жамият билан бирга бўлиш деганда, хожагон шайхлари истаган одам билан муомала қилишни назарда тутмаганлар. Баҳоддин Нақшбанд шоҳу дарвеш хилқатли Халил отадан ажралгандан кейин умуман бирор мансабга қизиқмаган, фақирона ҳаёт кечириб, буни ҳар қандай бойлик ва ҳашаматдан афзал билган. Юқориде келтирилган рубоий буни тасдиқловчи далил бўла олади. Аммо Хожа Баҳоддин сўзларидан яна бирини келтирамиз: «Ҳақ субҳонаҳу таолонинг яқини (ҳамсоясин) бўлмоқ Ҳақ халқининг яқинидан (ҳамсоясидан) кўра авло ва мубарродир». Демак, Ҳақ ва халқни муқобил қўйишдан буткул воз кечилган эмас. Ҳазрати Баҳоддин ҳар замон такрорлаб юрган байтлардан:

Тўра қилди қўлларданро парастий,
Биз тирди кори эшон гар дурустий?

(Кўр одамларга қачонгача сиғинасан, уларнинг ишларига маҳлиё бўлишинг нимаси, уларни тузатиб бўладими?) Ҳазрати Баҳоддиннинг «хожалик бандалик билан тўғри келмайди», дея канизак ва гулом сақламагани, иложи борича биров хизматини суъистеъмол қилмагани ҳам бул азизнинг нақадар нажиб инсон бўлганидан далолат беради.

Хуллас калом, нақшбандия тариқати тасаввуфдаги ҳаддан ташқари ҳолатларни ислоҳга келтириб, риёзат ва покланиш камолотини жисмоний ва ижтимоий-ахлоқий эҳтиёжлар билан мувофиқлантиришга интилиб келди, моддий дунёга кескин муқобил туриш ўрнига раҳнамолик ва тарбияни биринчи ўринга қўйди, шарр ва ёвузликни нафрат ва ўч ҳисси билан қарши олмай, шафқат ва меҳр орқали уни эзгуликка айлантириш пайида бўлди. Шу муносабат билан «Назмус силсила»да Васлий Самарқандий келтирган бир ҳикоятга диққатингизни тортмоқчиман. Зунун Мисрий ўз шогирдлари билан кемага ўтириб, Нил дарёсига сайрга чиқа-

ди. Бошқа томондан яна бир кема сузиб келардики, унда ўтирганлар шароб ичиб мастлик қилар, сўкишар, дарвешлар томон беадабона сўзлар отиб, кўнгилларини ранжитардилар. Шогирдлари Зуннун Мисрийдан дуо қилиб, нобакор авбошларни, сувга чўктириб жазолаш, фарқ этишни сўрайдилар. Шунда Зуннун Мисрий дуога қўл кўтариб, Худодан кемадаги одамлар кўнглида инсоф чироғини ёқиш, илоҳий нур юбориб, уларни Ҳақ йўлига киритишни сўрайди. Дуо ижобат бўлиб, авбошлар тезда ҳушёр тортадилар, бутунлай ўзгариб, қилган ишлари, феъл-хўйларидан пушаймон бўладилар ва Шайх олдига ўтиб, тавба қиладилар.

Жуда ибратли ҳикоя, шундай эмасми? Нақшбандия моҳияти, ҳаётийлиги ва гуманизми яхши ифода-ланган бунда.

ФУТУВВАТ

Умрни дўстлар хизматига бағишлаш, фақат яхшиликни ўйлаб, яхшилик қилишдан чарчамаслик, эзгу хулқ-атворга эга бўлиш, борини ўзгалар билан баҳам кўриб, муҳтожлар ҳожатини чиқариш, пиру устозлар, дўст-биродарлар номуси, шарафини ҳимоя этиш, зоҳиран ва ботинан пок юриб, ҳалол-покиза инсонлар суҳбатини қозониш...

Шундай сифатларни ўзида мужассамлаштирган кишилар бизнинг тарихимизда кўп бўлган. Улар жамоа бўлиб уюшиб, ўз эзгу ниятларини амалга оширар эдилар. Уларни жавонмардлар, ахийлар ёхуд фатийлар деб атардилар («жавонмард» — мард йигит демакдир. «Фатий» сўзи ҳам шу маънони билдиради, «ахий» — биродар, дўст демак), уларнинг тариқати — маслаги эса жавонмардлик ёки футувват деб юритилган. Қадимий Хуросон ва Мовароуннаҳр шаҳарларида Х асрдан бошлаб жавонмардлик ҳаракати анча кенг ёйилган эди. Жавонмардлар муайян қоида-талабларга риоя этар, маънавий ва жисмоний етукликка интилар, қаердаки бўлмасинлар ва нима иш билан шуғулланмасинлар, мардлик ва олиижаноблик намунасини кўрсатар, зулм ва ҳақсизликка қарши курашардилар, хўрланганлар ва таҳқир этилганларни ҳимоя қилардилар. Улар наздида дунё бойлиги эмас, балки инсон қадри устун турган, жавонмардлар олтин-кумушни назар-писанд қилмаганлар, балки уни маънавият тараққиёти учун бир

посита деб қараганлар, холос. Араб сайёҳи Ибн Батута «Сафарнома» китобида ёзади: «Мен дунёни кезиб, бундай одамлар (яъни жавонмардлар)дан кўра эзгу ниятли ва эзгу хулқли кишиларни кўрмадим. Шероз ва Исфохон аҳолиси гарчи ўзларини жавонмардларга ўхшатсалар-да, аммо улар (яъни Хоразм ва Мовароуннаҳр жавонмардлари) ғариб-мусофирларни сийлаш ва меҳмондорчиликда улардан баланд турадилар. Уларни Ироқда шотир, Хуросонда сарбадор, Мағриб (Андалусия)да сукра («сукра» — маст демак) дейдилар. Уларга тобеъ жойларда адолат расми шундай ривожланганки, уларнинг лашкароғолари, уйлари остонасида олтин ва кумуш тангалар ерга сочилиб ётади ва эгаси топилмагунча ҳеч ким бу пулларга тегмайди».

Жавонмардлар оддий халқ ичидан чиққан ҳунармандлар, саноқчилар, кўчаларда томоша кўрсатувчи халқ театри вакиллари, паҳлавонлар, қизикчилар, дарбозлар ва бошқа тонфалардан ташкил топган. Уларнинг ҳар бирининг пири, ўз жамоаси, таълим берувчи устозлари, йиғиладиган жойлари бўлган. Руҳоний пирига қўл бериб, устоз ҳузуринда аҳду паймон қилиб, мардлик белбоғини белига боғлаган жавонмард бир умр ўз аҳдига содиқ қолишига иштилган, ўз шахсий ҳаётини жамоа ҳаёти учун, биродарлари учун фидо этган. Жавонмардлар жамоасига қабул қилинган ёш йиғит «фарзанд» деб, унинг белига аҳд белбоғини боғлаган устоз «ота» деб юритилган. Жавонмардлар шу зайлда бир-бирларининг ака-укалари, биродарлари ҳисобланганлар ва биродар биродари учун мол-жонини бағишлашга тайёр турган. Яна бир араб олими Ибн Хавкал Мовароуннаҳр жавонмардлари ҳақида бундай ҳикоя қилади: «Мовароуннаҳр халқининг жавонмардлиги шу даражадаки, гўё барчаси, бир хонадонда яшаётгандай-дирлар. Бирортаси бошқасининг уйига борса, ўз уйига киргандай бўлади. Жуда меҳмондўстдирлар ва кечаси келадиган меҳмондан хижил бўлмайдилар, мусофирни танимасалар ҳам ҳеч бир музд-мукофот кутмай, меҳрибонлик кўрсатадилар».

Ҳар бир одам саховат кўрсатиш, мусофирни сийлаш, камбағаллар, ғарибларга ёрдам беришни шарафли бурч, одамийлик сифати деб қараган ва бу хислат бизда оммавий тус олган эди. Жавонмардларнинг ахлоқи бу жамоага аъзо бўлмаган кишиларга таъсир этганди. Самарқанд, Бухоро, Хўжанд, Урганч, Хева,

Тошканд, Марғилон шаҳарларининг аҳолиси меҳмон-дўстлиги билан дунёга ном таратган эди. Ўзига тинч сармоядор кишиларнинг ички ва ташқи ҳовлиси, маҳсус меҳмонхоналари, карвонсаройлари бўлган. Бу карвонсаройлар, меҳмонхоналарнинг хизматкорлари доим меҳмонлар хизматида бўлиб, барча лозим нарсаларни муҳайё этиб турганлар. Бундан ташқари, работ, зовия ва хонақоҳлар ҳам мусофир дарвешлар, сайёҳлар учун ҳаммаша очиқ бўлган. Эрон, Афғонистон, Урта Осиё, Кавказ шаҳарларини кезиб чиққан Ибн Батутанинг ёзишича, хонақоҳларда мусофирлар ва дарвешлар хоҳлаганларинча неча кун бўлса яшаганлар, уларга текин озиқ-овқат ва кийим-кечак берилган. Агар мусофир сафарни давом этирса, у от-улов, зарур асбоб-анжом ва йўл харжи бўладиган маблағ билан таъминланиб хурсанд қилиб жўнатишган. Одоб шундай эдики, хонақоҳга қадам қўйган кишидан уч кунгача, сен қаердан келдинг, кимсан деб суриштирилмасди. Меҳмон уч кун лутф марҳамат кўриб, яхшилаб хордиқ чиқарар, ҳаммомга тушиб ювинар ва шундан сўнг хонақоҳ шайхи уни қабул қилиб, суҳбатлашарди. Ибн Батута масалан, элликдан ортиқ хонақоҳ ва зовияларда қўниб, бемалол иззат-ҳурматда яшаганлиги ва шайхлар, шаҳар ҳокимлари, амирлар ва ҳатто сарой хонимларидан меҳрибонликлар кўриб, туҳфалар олгани ҳақида ҳикоя қилади. Чунончи, Мовароуннаҳр подшоҳи султон Тармашириннинг ғайрат-шижоати, сахийлиги, адолатпарварлиги хусусида тўлқинланиб гапирган. Тармаширин Чигатойнинг укаси бўлиб, исломни қабул қилган, художўй ва дарвештабиат инсон бўлган. У маҳаллий халқлар билан иноқликда яшаш, диёнат ва инсоф доирасида ҳукмронлик қилишни одат қилган эди. Ибн Батута Бухородаги авлиё Сайфиддин Бохарзий хонақоси ҳақида бундай ёзади: «Биз Бухоронинг Фатҳобод номи билан машҳур мавзеида тўхтадик. Бу ерда энг улуғ авлиёлардан бири аллома шайх, гўшанишин авлиё Сайфиддин ал-Бохарзийнинг қабри бор. Мазкур шайх номи билан аталадиган ва биз қўниб ўтган зовия жуда катта бўлиб, вақфлари беҳисоб, зиёратчилар ана шу вақфлардан келадиган даромадлар ҳисобига боқилади. Шу зовиянинг шайхи Сайфиддин авлодларидан бири бўлиб, Маккага ҳаж қилган Яҳъё ал-Бохарзийдир. Шайх мени ўз уйида қабул қилди, шаҳарнинг обрўйли кишиларини тўплаб, зиёфат берди, қорилар

ажойиб овозлари билан Қуръондан қироат қилдилар, воиз эса амри маъруф этди. Ҳофизлар форсий ва туркий тилларда ажойиб қўшиқлар ижро этдилар. Биз учун бу энг ғаройиб кечалардан бири бўлди» (Ибн Батута ва унинг Урта Осиёга саёҳати, Н. Иброҳимов таржимаси, 1993, 66-бет).

Эки Мажор шаҳридаги хонақоҳ ҳақида Ибн Батута бундай маълумот келтиради: «Мажор шаҳрида шайх Муҳаммад Батонхий хонақоси бор. Бу туркларнинг энг улуғ ва энг яхши шаҳарларидандир, ундаги хонақоҳда араб, форс, турк ва рум дарвешларидан етмиш киши истиқомат этади. Улканнинг халқи эса дарвешларга эътиқод камолни юзасидан ҳар кеча хонақоҳга от, мол ва қўйларни етаклаб келтириб, назр қиладилар ва султонлар, уларнинг хотинлари шайхнинг энёратига келиб, тухфалар эҳсон этадилар. Дарвешларнинг бир қисми оилали, бир қисми бўйдоқ бўлиб, халқнинг лутфу карамни билан фаровон яшайдилар ва художўйлик билан шуғулланадилар».

Араб сайёҳининг ёзишича, хонақоҳ ва зовияларнинг аксари жавонмардлар ихтиёрида бўлган, айниқса Туркияда жавонмардлик ҳаракати «ахийлар» номи билан кенг тарқалган бўлиб, уларнинг сардорлари султонлар даражасида обрўй-эътиборга эга эканлар ва ҳатто султон зарурий бирор юртга борадиган бўлса, мамлакатни идора қилишни вақтинча ахийлар сардорига топширган.

Ушбу маълумотлар жавонмардларнинг хулқ-атвори, сифатларини шоён этишдан ташқари, яна шуни ҳам билдирадики, XIII асрга келиб фугувват ва тариқат бир-бири билан қўшилиб кетган. Аслини олганда, бу жараён хийла олдин, X—XI асрларда бошланган эди. Шу даврларда яшаган Хуросон, Эрон ва Мовароуннаҳр шайхлари ўз муридларини мардлик ва фидойилик, саховат ва қаноат руҳида тарбиялаш, жавонмардликни тариқат ширинга айлантиришга интилганлар. Чунончи, Шайх Абулҳасан бин Ҳусайн Сарахсий, Шайх Абулҳасан Харақоний, Шайх Абулаббос Қассоб, Шайх Абуали Снёҳ, Шайх Абуали Даққоқ, Шайх Абулқосим Бушр, Шайх Лукмон Сарахсий, Шайх Абусанд Абулхайр, Шайх Абужаъфар Ҳаддо ва бошқаларнинг насиҳат даъватлари ва фаолиятларида бу нарса яққол намоёндр. Уларнинг назарида сўфийнинг асосий фазилати элга нафъ келтириш, маърифат машъали бў-

лишдан иборат. Масалан, Абулҳасан Харақонийдан сўфий ким деб сўраганларида, бундай деб жавоб берган: «Сўфий шундай бир кундузки, у бор жойда офтобга ҳожат қолмас, у шундай бир кечадирки, у бор жойда ойга ҳожат қолмас, шундай бир йўқликдирки, у бор жойда борлиққа ҳожат қолмасин». Яъни сўфий қуёш ва ойдай порлаб, бошқаларга маънавий — маърифий нур таратиши, ўзи йўқ бўлиб, ўзгаларни бор этиши, бутун борлиқ унинг файзи, каромати ва саховати билан яшнаб, гуллаши керак. Ёки шайх Абусаид Абулхайр сўзини эшитинг: «Мард улдурким, халқ орасида бўлса ва инсофу адолат тарозуси устида турса ва бола-чақа қилса ва халқ билан қўшилиб яшаса ва халқ учун яшаса ва бир лаҳза Худони унутмаса» (Жомий. «Нафаҳотулунс», 286-бет). Шайхларнинг ушбу сўзлари дарвешлар сифати ҳақидадир, аммо жавонмардлар тариқати ҳам шу фазилатларни талаб этади. Демак, тасаввуф ва футувват бир-бирини тўлдирган ва бир-бирига мадад берган. Йирик шайхларнинг ўзлари қаҳрамонлик ва мардлик намуналарини кўрсатганини биламиз. Абу Жаъфар Ҳаддод Мисрда ўн етти йил темирчилик қилди, деб ёзади Абдурахмон Жомий «Нафаҳотул унс» асарида, ҳар кун бир динару ўн диррам пул ишларди. Аммо бу пулларни ўзи учун ишлатмасди, балки дарвешлар, муҳтожларга бағишларди. Ўзи эса Жунайд Бағдодий уйига бориб, қотган-қутган нонларни тановул қилиб юрган, ётадиган жойи эса масжид бўлган. («Нафаҳотул-унс», 156-бет).

Шайх Нажмиддин Кубро фақирликни одат қилган, барча молу мулки, бисотини камбағалларга бўлиб бериб, ўзи «куффор аҳли», яъни мўғул босқинчиларига қарши жангга отланган эди. Улуғ ватандошимиз қаҳрамонликлар кўрсатиб, лаънати мўғул ўқидан шаҳид бўлди. Агар Нажмиддин оддий сўфий бўлганида, жонини асраб, тинчгина Хоразмдан чиқиб кетиши мумкин эди. Аммо у «Мен шу тупроқ фарзандиман, шу ерда ўламан», деб Ватан озодлиги йўлида жон берди. Бу ахир жавонмардлик, ватанпарварликнинг олий намунаси эмасми? Ҳолбуки, Нажмиддин Кубронинг ёши икки кам саксонга етган эди. Нақшбандия сулукидаги барча шайхлар саховат ва мурувватда намуна эдилар. Ҳазрати Хожа Аҳрори вали шунча еру мулкларни бўлса-да, аммо ўзларини фақир ҳақир ҳисоблаганлар. Чунки барча бойликларини бошқаларнинг манфаати ва

эҳтиёжига сарфлардилар, шундан шоду хуррам эдилар. Умаршайх Мирзо Тошкентнинг бир йиллик хирожини талаб қилиб, лашкар тортиб келганда, шаҳар аҳолиси қашшоқликдан бу маблағни (250 минг динар) тўлолмади. Шунда Хожа Аҳрори вали бу маблағни Умаршайхга бериб, шаҳар аҳолисини ташвишдан халос этишдан ташқари, яна тошкандликларга 70 минг динар туҳфа этди — халқ қишдан эсон-омон чиқсин деб шундай қилдилар. Хожа Аҳрори вали қурдирган мадраса ва хонақоҳларнинг сони йигирмадан ортиқ, вақфнома дафтаригаги мол-мулкларнинг сони 254 тани ташкил этади. «Бизнинг ёрларимиз биз тирикчилигимизда ҳимоямизда эдилар, ўлганимиздан кейин ҳам ҳимоямизда бўлсинлар», деб айтдилар. «Аларнинг моллари батамом фақирлар учун сарф бўларди», деб ёзади ҳазрати Жомий «Нафақотул унс»да. Хожа Аҳрорнинг сахийликларининг чегараси йўқ эди. Умрларининг охирида Тошканга келганларида Туркистондан кўплаб очлар оқиб келаётганини эшитдилар, чунки Туркистонда қаҳатчилик бошланган эди. Шунда хизматкорларига ҳар кун ўнта қозон қуриб, кераклича мол ва кўй сўйиб, туркистонлик оилани боқини буюрадилар.

Шундай улуг саховатни ҳазрат Жомий, ҳазрат Навоий, султон Ҳусайн Бойқарода ҳам кўрамиз. Бу ҳақда мисоллар жуда кўп. Ҳирот аҳлидан Саййид Ҳасан Ардашер, Шайхимбек Суҳайлий, Паҳлавон Муҳаммад ҳам дарвештабиат мардлар эдилар. Навоий уларни ўз асарларида айни шу хислатлари учун таъриф-таъсиф этиб, ибрат қилиб кўрсатган. Адабиётшунос олим Атоулло Ҳусайний Алишер Навоий олдига келиб, бир ҳовлича сотиб олмоқчи эдим, аммо ҳовли эгаси бошқа харидор топиб савдони бузди, менда эса ортиқча пул йўқ, шу савдони менинг фойдамга ҳал қилиб беринг деб илтимос қилади. Шунда Навоий Атоулло Ҳусайнийга ҳовлини ўз ҳисобидан сотиб олиб беришдан ташқари, яна бир қанча ёрдамлар бериб, сиз бемалол китобнигини ёзинг, дея тайинлайди. Бу улуг шонр саховатидан бир мисол, холос. Навоийнинг моддий ва маънавий мададидан баҳраманд бўлган илму адаб аҳлининг ҳисобига етиб бўлмайди. Навоий маърифат ва маданиятнинг буюк ҳомийси, Атоулло Ҳусайний сўзи билан айтганда, «мардларнинг марди, эзгу ишлар ижодкори» эди. Ҳирот ва Астрободда, Машҳад ва Балх ва бошқа

кўплаб шаҳарларда азиз-авлиёлар қабри устнга мақбаралар қурдирди, ўилаб бинолар тиклаб, уларни маърифат ва маънавият маскани, илму фан, таълим ва таҳсил ўчоқларига айлантирди. Ана шундай улуғ шоир ва мутафаккир, мутасаввиф Навоий сахий қалбли, макоримул ахлоқ бир зот эдиким, унинг ишлари жавонмардлик тариқатининг амалий тадбиқидир. Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрори валл, Навоий ва Жомийларнинг фаолияти билан тариқат ва футувватнинг ўзаро бирлашуви тезлашади. Шарқда кенг ривожланган бу икки соҳаннинг қўшилиши катта ижтимоий ҳодиса бўлиб, одамийлик сифатларининг кўпроқ қарор топиши ва ахлоқий камолот учун қудратли кучга айланди.

Хуросон жавонмардларидан бири Абуабдуллоҳ Санжарий атоқли сўфий шайхларидан бири бўлиб, саховатда машҳур бўлганки, ўзи кун билан оч юрса-да, лекин охириги тангасигача ҳам қашшоқларга берган. Унинг мухлисларидан бирининг хотирлашича, Тароблис шаҳридан чиқиб, бир неча кун бирга йўл юрганлар, ammo овқат емаганлар, очликдан силлам қуриди, шайхнинг ёнида беш динор пул бор эди. Унга дедимки, шу пулга егулик сотиб олайлик. У эса деди: яна бир кун юрайлик, йўл ёқасида бир қишлоқ бор. У ерда аёлманд бир камбағал яшайди, динорни ўшанга берамиз, у болаларини ва бизни боқади. Биз қишлоққа кирдик, динорларни ҳалиги одамга берди, у нон ва овқат олиб болаларига едирди, биз ҳам едик...

Абуабдуллоҳ Санжарийдан футувват нима, деб сўрадилар. Жавоб бериб деди: «Халқ нима иш қилса ҳам кечирмоқ ва ўзини қусурли кам деб билмоқ, яхши ёки ёмонлигидан қатъий назар, барча одамларга шафқат қилмоқ».

Ва яна у демшики «мурид учун фойдали нарса солиқлар (яхшилар) суҳбатини қозониш, уларнинг феълли ва ахлоқига эргашиб, Ҳақ дўстлари қабрини зиёрат қилиш ва ёрлар, фақирлар хизматига камарбаста бўлишдир».

Гап сўфийлик ва жавонмардлик кийимини кийиб, ўзини кўрсатишда эмас, балки уларнинг феъллига эргашиб, яхши ишларини адо этиш муҳим, дейди Абу Абдуллоҳ.

Шу тариқа, футувват билан тасаввуф ғоялари аксар бир-бирга мувофиқ келади. Футувват ҳам, тасаввуф ҳам инсон ахлоқини поклаш, меҳру шафқат, ҳиммат

ва мардлик кўрсатишни тарғиб этади. Ва бу жиҳатдан илоҳиёт ишқида дунёдан юз ўгирган, жисминин маънавий камолот йўлига қурбон этган дарвеш билан биродарлик, фидойилик удумига содиқ жавонмарднинг мақсадлари мос эди. Тасаввуфнинг тавба, сабр, қаноат, парҳез, ботиний таҳорат каби талаблари футувватчилар томонидан қабул қилиниб, амалий-қаётгий қондаларга айлантирилади. Жавонмард — Аллоҳнинг номини тилидан қўймайдиган, ҳамиша тоат-ибодат билан шуғулланувчи киши бўлиши кераклиги Ҳусайн Вонз Кошифийнинг «Футувватноман султоний» номли китобида бир неча бор таъкидланган. (Кошифий футувватни тариқатнинг бир қисми деб ҳисоблайди). Хуллас, тасаввуф футувватда юксак ғояларнинг амалий-ижтимоий тадбиқини кўрган бўлса, футувват тасаввуфда назарий-эътиқодий тағзаминини топган эди. Тариқат аҳли Худо ошиғи бўлиб, фонийлик, маънавий поклик учун курашардилар. Бунинг учун эса гўшанишилик, муроқаб ва сурункали зикру самоъ билан шуғулланиш шарт қилиб қўйилган эди. Футувватчилар тасаввуф ахлоқини қабул қилган ҳолда, амалиётдан воз кечмадилар, халқ орасида юриб, хайру савоб ишларини бажаришда фаоллик кўрсатардилар. Бу жавонмардликнинг қадимий удуми эди, чунки жавонмардлик келиб чиқиш давридан бошлаб, тадбиркорлик, фаоллик ва айёрликни шнор қилган эди. Ҳа, айёрлик жавонмардларнинг улуғ сифати ҳисобланган. Гап шундаки, ҳозир салбий маънога эга бу сўз IX—X асрларда ижобий маънода қўлланилган. Жавонмардларни «айёрлар» ёки «айёралар» (зеро Далла ёки Майсара сингарини доно ва заковатли аёллар кўп бўлган) деб юритганлар. Айёрлар жуда зеҳинли, доно ва ҳийлагар бўлганлар. Турли-туман найранглар ишлатиб, душманларни мот қилганлар ва дўстларини мушкул аҳволдан қутқарганлар. XI асрлар форс тилида яратилган «Самак айёр» китобининг қаҳрамони Самак шунчалик доно ва тадбиркорки, ноҳақ қамалган дўстларини қутқариш, севишганларни бир-бирига етказиш, саройдаги фитналарини фош этиш ва ҳоказо ишларда қатнашиб, ҳамма вақт ютиб чиқади, ҳатто душманлари ҳам қойил қолади. Аммо у ўз «ҳунари»ни ҳеч қачон хиёнат ва гуноҳ ишларга сарфламайди, аксинча, хиёнатчилар, зolimларнинг адабини беради. Айёрлар, шу тариқа ақлу заковатни яхшилик йўлида ишлатувчи, меҳрибон ва

содиқ кишилар бўлганлар. Бироқ футувват тасаввуф билан қўшилгандан кейин жавонмардларга нисбатан айёр деган сўз ишлатилмайдиган бўлиб қолди ва умуман, «айёрлик»дан фойдаланиш ҳам камайди, фаолиятнинг мазмуни ва мақсади ўзгарди. Энди кўпроқ Худо йўлидаги ҳақпарастлик, дарвешлик қонунлари асосидаги бегараз фидойилик расм бўлади. Жавонмардлар орасида қўлланидиган мард, жумард, валломат, сахий, бокарам, азамат сўзлари сўфийлар орасида юрадиган эран, эр, мард сўзларининг юксак маънолари билан яна ҳам бойинди. Чунки сўфийлар эран, мард деганда, ўзликдан воз кечиш, шайтоний нафсни буткул маҳв этишни назарда тутадилар. Нафс кетидан борган одам тубанлашиб кетаверади, бошқаларга зулм ва ситам ўтказибгина қолмай, ўзига ҳам зулм қилади, зеро нафс кишини инсонлик сифатларидан маҳрум этади. Инсон шунинг учун ҳам инсонки, у ҳамниша юксакка интилмоғи, ҳамниша ўзини поклаб бормоғи лозим. Нафсни енгмоқ — манманлик, ҳирсу ҳавасни, тор манфаатпарастликни енгмоқдир. Нафс васвасаси ўзим бўлай, ўзим яхши яшай, бошқалар нима бўлса бўлар, деган хавfli ва қабих майлни келтириб чиқаради. Киши бепарво, бераҳм ва меҳрсиз бўлиб қолади, ҳатто ўз фарзандларидан ҳам бойлиги, мол-дунёсини аяйдиган бўлади. Бора-бора бу йиртқичликка, ваҳший зулмкорликка олиб келади. Натижада ахлоқдан путур кетиб, киши хиёнат ва разолатга берилишдан ҳайиқмайдиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам сўфийлар нафсни бутун фалокатларнинг боши деб кўрсатиб, муридлар олдига аввал ана шу шайтоний нафс («нафси аммора»)ни маҳв этиш вазифа қилиб қўйилган эди. Ўз нафсини енголган киши ўзгалар ғамини ейиши мумкин. Абдураҳмон Жомий «Сухбатул аброр» доносида футувватга таъриф бериб, бу аввало паст хислатларни тарк этиб, олийжанобликни касб этиш, дея таъкидлайди. Футувватнинг биринчи шартин — мискинлар дардига даво бўлиш:

Чанд рўзе зи мустақимон бош,
 Дар пайи ҳожати мискинон бош.
 Шамъ шав, шамъ, ки худо сўзи,
 То ба он базми касон афрўзи!

(Бир неча кун дину дёнати мустаҳкамлар сафида бўл, мискин, ғарибларнинг ҳожатини чиқаришни ўйла.

Шамъ бўлгин, шамъ, токи ўзинг ёниб, ўзгалар базминни ёрита олсанг!

Ўзи ёниб, ўзгалар кулбасини ёритиш, мискинлар базминни обод қилиш... Қандай шарафли ва олийжаноб инсоний хислат! Бизнинг улуғ инсонпарвар донишмандларимиз ўзим бўларчилиқ фалсафасини рад этиб, ана шундай эзгу ғояларни олға сурганлар, инсонийликни илоҳийлик даражасига кўтарганлар. Жомийнинг фикрига кўра, жавонмард худди баҳор булутидай ҳаммага бирдай саховат ёмғирини ёғдирмоғи, худди кўз гавҳари каби ўзгаларни кўриб, ўзини кўрмаслиги лозим. Бу комил инсоннинг сифати ҳам, чунки кўз комил инсон тимсолидир. Комил инсон ҳеч қачон ўзини ўйламайди, у ҳамшиша бошқалар ғамида юради.

Футувват ҳақида араб ва форс тилларида ёзилган китоблар анча, бундан ташқари, машҳур пандномалар («Қобуснома», «Гулистон» каби), тасаввуф ҳақидаги рисолаларда ҳам жавонмардларнинг расму русуми, одоби қондалари хусусида фикрлар келтирилади. XV асрда Ҳиротда яшаган атоқли олим ва ёзувчи Ҳусайн Вонз Кошифий «Футувватномаи султоний» номли асарини (бу китобнинг номидан у бирор бир султонга бағишланган экан, деган маъно келиб чиқмаслиги керак. Муаллиф фатийлар султонини назарда тутади, чунки фатийлар раҳбарини ҳам султон деб атаганлар) да бу илмнинг кўп қонда-низомлари содда ва равои тилда баён этилган. Асар тожик тилида ёзилган бўлиб, ўн икки бобдан иборат. Ҳусайн Вонз Кошифий Навоийнинг мухлиси ва дўсти бўлган, ўзининг «Жавоҳирот тафсир ат туҳфатул Амир» номли тафсир китобини Алишер Навоийга бағишлаган. Кошифийнинг «Анвори Суҳайлий», «Рисолаи Ҳотамия», «Ахлоқи Муҳсиний» номли асарларида ҳам жавонмард кишиларнинг хислатлари тасвирланади. «Футувватномаи султоний» асарида эса футувват тариқатнинг бир қисми сифатида олиб қаралади ва шунинг учун жавонмардлик удумларини, илму амали баробарида муаллиф тасаввуф ҳақида ҳам кўп фикрларни баён этади.

Кошифийнинг фикрича, тасаввуф сингарп футувват ҳам руҳ илмидир. «Футувват илмининг ўз мавзун бор, бу мавзу — инсон руҳи ҳисобланади. Зеро инсоннинг руҳини тарбиялаш, парвариш этиш орқали уни гўзал ва ҳаммида (ёқимли) ҳулқ-атворли, фазилатли қилиб етиштириш мумкин». Кошифийнинг бу таърифи ғоят

эътиборлидир. Чунки жавонмардлик ёки футувват деганимизда кўз олдимишга аввало жисмонан бақувват, тоғини урса талқон қиладиган паҳлавонлар, куч-қудрати ошиб-тошиб ётган йигитлар келади: Албатта, куч-қувват бўлмаса, шижоат ҳам, қаҳрамонлик ҳам содир бўлиши қийин. Лекин фақат дағал жисмоний кучнинг ўзигина жавонмард бўлишга кифоя эмас. Жавонмард кишининг жисмоний кучи унинг руҳий-маънавий етуклиги билан мувофиқ келиши лозим. Шунда одам жисмоний кучини яхшилик тантанасига сарфлай олади, ожизларни ҳимоя қилади. Руҳий-маънавий куч ҳатто жисмоний кучдан афзал деб қаралган. Шу боис Кошифий руҳий тарбияни алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Руҳий-маънавий камолот намунали ахлоқ билан ажралиб туриш демак. «Футувват деб омма орасида яхши сифатлар ва намунали ахлоқ билан машҳур бўлишни айтадилар,— дея таърифини давом эттиради Кошифий,— шу ваданким, бундай одам ҳамниша ахлоқи билан ўз касбдошлари, тонфа-табақаси орасида мумтоз бўлади». Хуллас, жавонмард барчанинг севимли кишиси, барчага намуна бўладиган эзгу сифатли инсон. Шунинг учун умумлаштириб айтганда, «футувват инсоний фитрат нури зуҳурининг нафсоний белгилар зулматига қарши қўйилиши, (шу зулматни) ёриб ўтишидан иборат» бўлмоғи керак. Жавонмард элдан яшининг бирор иш қилмайди, одамларнинг меҳр-муҳаббатини қозонишни улуг бахт деб ўйлайди:

Халқи жаҳонга хуш хулқинг ила маҳбуб бўл,
Жаннат боғига йўл бошловчи шудир, эй дил.

Футувват кўнгли кўзини равшан этади, жон боғини сафо офтоби билан парвариш қилади. Футувват аҳдга вафо қилишни, барчани ўзидан афзал билиш ва ўзини ҳеч кимдан юқори қўймасликка ўргатади. Футувват такаллуфни тарк этмоқ ва уйда нима бўлса, меҳмон учун ҳозир қилмоқдир:

Боримизни меҳр дастурхонига ҳозир айладик,
Гарчи арпа ноню сиркодин ўзга нарса йўқ.

Ҳа, такаллуфдан аноният (манманлик)нинг ҳиди келади, футувватнинг қуввати эса манманлик ва такаббурликни тарк этишдан ҳосил бўлади: «Худбинлик» — худопарастлик эмас, балки худпарастликдир:

Фоний бўлганлар бақо фарзандидир,
Ўзни севган бутпарастдир, бандидир!

Кошифийнинг таснифига кўра, футувватнинг уч мартабаси бор. Булар сахо (саховат), яъни бор нарса-ни ҳеч кимдан қизғанмаслик; сафо, яъни қалбни кибру ҳаво, гина-қудрат, қасд-ғазабдан холи ва пок тутиш; вафо, яъни ҳамма вақт халқ хизматида бўлиш. Салмони Форсий (Муҳаммад алайҳиссаломнинг саҳобаларидан) деган эканлар: «Футувват — барчага инсоф-муруват кўрсатиш ва эвазига ҳеч нарса талаб қилмаслик, яъни бор камчиликлар, айбларни ўзига нисбат бериш, аммо вужудга келган воқеалардан ўзини хорижда ҳисоблаш-дир». Кези келганда айтиш керакки, Салмони Форсий ўзлари ажаб хислатли жавонмард инсон бўлганлар, Маккада орқаларида меш билан сув ташиб кишилар-нинг чапқоғини бостириш билан шугулланганлар.

Салмони Форсий сўзларидан шу нарса маълум бўладики, жавонмардларнинг саховати ва хизмати беминнат бўлиб музд талаб қилинмайдиган хизматдир. Агар киши бирор манфаатни ўйлаб, бировга бир нарса бер-се ёки бирор қунимга яраб, кези келиб менга ҳам қай-терар, деган андиша билан яхшилик қилса, бу футув-ват ҳисобланмайди:

Муруват барча бермакдур, емак йўқ,
Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ.

(Алишер Навоий)

Яъни ўзинг емагинда бошқаларга бергин, бу чин муруват бўлади, яхшилик қил, ҳожатни чиқаргинда, орқасидан гапириб юрма, ҳатто мақтанмагин ҳам. Чунки мақтаниш ҳам қилган яхшиликни юзига солиш эмас-микан, солиш ва «мен мана шунақаман», деб керилиш-дир. Бу футувват аҳлига хос сифат эмас. Муҳтож-ларга мол-дунё ҳадя этиш-олийжаноб фазилат. Аммо шартин шуки, бу мол-дунё ҳалол меҳнатдан топилган ёки қонуний мерос бўлсин. Бировнинг мол-мулкни та-лаб ёхуд турли найранглар, ҳаром йўллар билан мол орттириб, кейин унинг бир улушини садақа қилиш — бу саховат эмас. Бундай мол ҳаромдир ва бундай «са-ховат» жавонмардликка ҳеч тўғри келмайди. Жавон-мард ўғрилар, каззоблар, порахўрлар ахлоқидан ҳазар

қилади. Иккинчи тарафдан, фақат мол-дунё беришнинг ўзини саховат демаганлар. Саховат — аввало қалб саховати, меҳру шафқатдир, ҳалол ва покиза юриб, ҳалол хизмат билан кишиларга ёрдам кўрсатишдир. Шундай қилиб, жавонмардлик ва ҳалоллик, ростгўйлик, эғизак тушучалардир.

Албатта, кишиларга моддий ёрдам кўрсатиш — олий ҳиммат. Ҳотами Тойи бунинг тимсоли бўлган. У ҳеч нарсани ҳеч кимдан аямаган. Унинг саҳийлиги, ҳиммати ҳақида ўнлаб ҳикоят ва ривоятлар бор. Лекин Алишер Навоий «Ҳайратул аброр» достонида Ҳотам зиёфатига бормасдан, саҳрода тиканаклар йиғиб, уни бозорга олиб бориб сотиш билан ўз маошини таъминлаган дарвеш ҳимматини Ҳотам ҳимматидан баландроқ кўяди. «Ҳотам миннатини тортгандан кўра, ўз меҳнатим билан ҳалол яшашим афзалдир», дейди дарвеш. Бунда улуғ шоир Ҳотам саховатини камситмаган ҳолда тамаъгрликни, текинхўрликни ва қорин ғамиди, бойлар, сармоядорларга мутеъ бўлишни мазаммат этади. Зеро, жавонмардлар саховати тамаъни, гадойликни, бунинг орқасида бўладиган тилёғламалик, ялтоқлик, риёкорлик каби хунук одатларни рад этади. Мард инсон қаноатни ўзинга пеша қилиб, нафс учун паст кетмаслиги керак. Агар сармоядор ҳар қанча саҳий бўлса ҳам, бироқ ундан ҳа деб нарса сўраш, тамаъ қилиш инсон шаънига номуносиб. Ундан кўра ўз меҳнати билан қаноатда яшаш афзал, қаноат — улуғ давлат, қаноат ҳимматнинг пойдевори!

Шундай қилиб, футувват қўйидаги рукнларни ўз ичига олади:

— муҳтож кишилар, мискин дарвешларга беғараз ва беминнат моддий ёрдам кўрсатиш;

— амалий иш, тадбир ва чора қўллаб, бошига мушкул тушган кишининг мушкулини осон қилиш, ҳожатини чиқариш;

— дардга чалинган кишиларни бепул даволаш, ҳар хил тиббий ёрдам кўрсатиш;

— қийин аҳволда қолган, йўлини йўқотганларга қўлдан келганча тўғри маслаҳат бериш, йўл топишга кўмаклашиш;

— Ота-онасиз гўдаклар, етимларни парвариш қилиш, тарбиялаш;

— мусофирлар, меҳмонлар ҳурматини жойига қўйиш, уларни ҳар жиҳатдан хурсанд қилиш;

— Қалб қўри билан ёшларга илм бериш, одамларга ўз ҳунари, илми ва касбини қизғанмасдан ўргатиш;

— қийин руҳий аҳволга тушганларни, бенаволарни меҳрибонлик, раҳм-шафқат билан парваришлаб ҳаётга қайтариш;

— силан раҳмга амал қилиш, яъни қариндош-уруғ, ота-она ва фарзандлар аҳволидан хабар олиб, туриш, уларни севиш ва муҳтож бўлсалар ёрдамни аямаслик;

— Тариқат биродарлари, пиру устозлар ҳурматини жойига қўйиш, уларнинг орқасидан ёмон гап гапирмаслик, шаъну шарафи, номусини ҳимоя қилиш;

— ўз миллати, эл-улуси манфаати, шарафини ҳимоя қилиш, Ватан хавф остида қолганда, барча истезодди, молу жонини сарфлаб бўлса-да, қаҳрамонликлар кўрсатиш, Ватан учун жон-фидо этиб, унинг мустақиллиги, озодлигини сақлашга эришиш. Дин ва мазҳаб — эътиқод учун курашиш ҳам шунга кирди.

Керакли жойда ҳақ гапини айтиб, ҳақиқатни барқарор этиш, ноҳақлик ва фитна-фасод, зулмни фош этиш ҳам футувватга кирди. Чунки ноҳақликни кўриб-билиб, жим турадиган одамлар кам эмас. Улар зулмкорлардан кўрқадилар ённки бирор кори ҳол бўлмагани, манфаатимга зарар етмасин деб андиша қиладилар. Натижада зулму ситам аҳли ўзларини эркин ҳис қиладилар, беҳаёлашиб, қутуриб кетадилар. Қишинларнинг мансабидан куч-қудратидан кўрқмай, улар йўл қўйган ноинсофликни юзларига айтиш керак, бу инсоннинг олий фазилатларидан биридир. Демак, инсоф ва ҳақгўйлик жавонмардлик талабларидандир; фикр жасорати, эътиқодда мустаҳкам туриш мардлик хислатларидан бўлиб, бундай одамларни халқ ҳам, дўсту душман ҳам ҳурмат қилади. Ибн Батута «Сафарнома» асарида келтирган Самарқанддаги жомеъ масжидининг имоми Ҳисомиддин ал-Еғний билан султон Тармаширин орасидаги муносабат бунга яхши мисолдир. «Бир кун мен пешин намозини адо этиш учун масжидга бордим, деб ҳикоя қилади. Ибн Батута, аммо султон ҳали йўқ эди. Унинг маҳрамларидан бири намоз ўқиладиган гиламчани келтириб, одатда султон ибодат қиладиган жойга ёйиб қўйди ва Ҳисомиддин ал-Еғнийга мурожаат этди: султонимиз таҳоратни тугалламагунига қадар намозни бошламай кутиб турар экансиз, у шундай деб буюрди. Имом ўрнидан туриб, деди: «Намоз Худо учун ўқиладини ёки Тармаширин

учунми?» У муаззинга намозни бошлашни буюради. Султон масжидга кириб келганда икки ракаат намоз ўқиб бўлинган эди. Шунда у икки ракаат номозни қолган жойидан адо этди. У намозни одамлар ўз пойафзалини ечиб қолдирган жойда, масжид остонасида ўтириб ўқиди, намознинг ўқилмай қолган қисмини ҳам тугатиб ўрнидан турди, имомга яқин келиб, у билан қўл олишиб сўрашмоқчи бўлиб жилмайди. Мен эса имомнинг ёнгинасида турур эдим. Сўнгра султон менга қараб шундай деди: «Сен ўз мамлакатингга қайтиб борганингда ҳатто энг камбағал форс ҳам турклар султонига қандай муомала қилишини айтиб бергил». (Ибн Натута, кўрсатилган асар, 70-бет).

Араб сайёҳи бу ҳикоя орқали Ҳисомиддин Ёғийнинг эътиқодни, шариятни пок сақлашдаги жасоратини кўрсатиш баробарида султоннинг мардлиги, камтарин ва олийжаноблигини ҳам таъкидламоқчи бўлади. Султон имомга ғазаб қилиши, уни қатл этиши ҳам мумкин эди, лекин Тармаширин чин мусулмон сифатида иш кўради, ҳақгўй шайхга озор бермайди. Ушбу шайх Ибн Батутанинг ёзишига қараганда, «султондан ҳеч бир совға олмасди, ҳеч қачон унинг таомини тановул этмасди, у тухфа қилган кийим-кечакни киймасди, чиндан ҳам у Аллоҳнинг тақводор бандаси эди». Шунга қарамай, султон Ҳисомиддин Ёғийни ҳурмат қилган, унинг орқасида туриб намоз ўқиган.

Ҳа, маънавияти юксак одамлар одил ва жасур бўладилар, улар Ҳақнинг ердаги вакилига айланиб, бошларига қилич келса-да, эътиқод-иймонларини сотмайдилар. Тарихда бунга мисоллар кўп.

Хуллас жавонмардлик тариқати мўмин-мусулмонлик, илму ҳикмат эгаси бўлиш, сидқу сафо бобида жонбозликлар кўрсатиш экан, бунда руҳий-ахлоқий етукликка катта аҳамият берилган. Чунки одам ғоят ақлли, жуда катта истеъдод соҳиби бўлиши мумкин. Лекин агар у маънавий жиҳатдан тарбия кўрмаган бўлса, комилликка даъво қилолмайди. Ақлий етуклик маънавий етуклик билан қўшилиши керак. Ахлоқан пок инсоннинг ақли эзу ишларга сарфланади ва аксинча, ахлоқан нопок одамнинг ақли ёмон ишларга сарфланиб, одамлар бошига ҳалокат келтиради. Худди шу боис ажодларимиз инсоннинг руҳий-маънавий камолотини биринчи даражали вазифа деб қараганлар ва ахлоқий сифатларни жавонмардлар қондасига айлан-

тирганлар. Хусайн Воиз Кошифийнинг тилга олиб ўтганимиз асарида футувватнинг етмиш битта шартин санаб ўтиладиким, бу шартлар аксар ахлоқий талаблардир. Ўқувчиларимизга жавонмардлар ахлоқини нимадан иборатлигини аниқроқ тасаввур қилишлари учун ушбу сифатларни бир-бир санаб ўтишни лозим топдик. Кошифийнинг фикрича, етмиш битта шарт-талабнинг қирқ саккизтаси «вужудий», яъни ижобий хислатлар бўлиб, йигирма, учтаси «азалий», яъни салбий хислатлар ҳисобланади. Жавонмард одам ижобий хислатларни эгаллаб, салбий хислатлардан сақланиши даркор.

Аmmo «вужудий» — ижобий хислатлар қуйидагилардир: биринчи — ислон, иккинчи — иймон, учинчи — ақл, тўртинчи — илм, бешинчи — ҳилм (ҳалимлик), олтинчи — зуҳл (тақво), еттинчи — карам, саккизинчи — вараъ (парҳез), тўққизинчи — сидқ, ўнинчи — муруват, ўн биринчи — шафқат, ўн иккинчи — эҳсон, ўн учинчи — вафо, ўн тўртинчи — ҳаё, ўн бешинчи — таваккул, ўн олтинчи — шижоат, ўн еттинчи — ғайрат, ўн саккизинчи — сабр, ўн тўққизинчи — истиқомат, йигирманчи — насихат, йигирма биринчи — нафе таҳорати, йигирма иккинчи — олий ҳимматлилик, йигирма учинчи — сирин яширин, йигирма тўртинчи — раҳмдиллик, йигирма бешинчи — шарият риояси, йигирма олтинчи — амри маъруфин бажариш, йигирма еттинчи — ота-она ҳурматини бажо келтириш, йигирма тўққизинчи — устоз хизматида бўлиш, ўттинчи — ҳамсоя ҳаққини адо этиш, ўттиз биринчи — тилга фақат савобга лойиқ каломни келтириш, ўттиз иккинчи — кўп биллиб, оз гапириш, ўттиз учинчи — ҳамма жойда ҳалолни талаб қилиш, ўттиз тўртинчи — салом одобини сақлаш, ўттиз бешинчи — яхшилар ва поклар билан суҳбатлашиш, ўттиз олтинчи — оқиллар билан суҳбатлашиш, ўттиз еттинчи — шукр қилиш, ўттиз саккизинчи — мазлумларга ёрдам қўлини чўзиш, ўттиз тўққизинчи — етим-есирлар, ёлғиз кишилар аҳволини сўраб туриш, қирқинчи — фикрат ва ибрат кўрсатиш, қирқ биринчи — ихлос билан амал қилиш, қирқ иккинчи — омонатга хиёнат қилмаслик, қирқ учинчи — шайтоний нафсга қарши душманлик кўрсатиш, қирқ тўртинчи — инсоф чизиғидан чиқмаслик, қирқ бешинчи — ризо-розилик ҳиссини йўқотмаслик, қирқ олтинчи — касалларни кўришга бориш, қирқ еттинчи — ножинс ва нокаслардан узоқ туриш, қирқ саккизинчи — доимий зикр

билан банд бўлиш, яъни Худонинг номини тилдан қўй-маслик.

Жавонмард киши учун манъ этилган нарсаларга қабих сўз сўзлаш, пир ва устозга қарши гапириш, яхшиларнинг орқасидан гийбат қилиш, бировни мазах-масхаралаш, ғаламислик, шайтонлик қилиш, ёлғон-алдовга берилиш, бойлик тўплашга ружуъ этиш, ҳирс домига тушиш, одамлардан айб қидириш, судхўрлик қилиш, бўҳтон-туҳмат қилиш, зинога йўл қўйиш ва ҳоказолар киритилган.

Қошифий махсус таъкидлайди: «Қимки, мазкур етмиш бир шартдан беҳабар бўлса, футувватдан бебаҳрадир». Муаллиф футувватни бир сермева дарахтига ўхшатади: бу дарахтнинг илдизи пок муҳаббат, танаши тавозуъ, шоҳлари сабру тоқат, япроқлари парҳез, пўстлоғи одоб ва ҳаё, гуллари хушфеъллик ва марҳамат, меваси карам билан саховатдир... .

Жавонмард одам халқ озоридан қўлини тортадиган, туҳмат жойларга бормайдиган, ношонга мажлисларни тарк этадиган, кўриши лозим бўлмаган нарсалардан кўзини беркинтадиган кишидир. У ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан пок бўлиши керак. «Зино футувват аҳдини бузиш, ҳаромхўрлик эса футувват риштасини узидир». Жавонмардлик мурувват тушунчаси билан маънодош, чунки авф ва марҳамат, халққа шафқат кўргизиш, кишилар гуноҳини кечирish ва иложи борича одамларга яхшилик қилишни кундалик одатга айлантирмоқ олий фазилат ҳисобланган:

Меҳрибон бўл, эй азизим, меҳрибон,
Меҳрибонлик мардликдандир нишон.

Футувватнинг ўзига хос расм-русумлари, одоб-қондаси бўлган экан. Масалан, пок этиқодли, «ўз ҳолида устувор», тамаъ ва ғараздан халос бўлган, илгари тариқат шайхи қўлида тарбия кўрган, риё ва маломатга гирифтор бўлмаган одамни пир деганлар. Шундай олийҳиммат, саховатли инсон мурид тарбиялаш ҳуқуқига эга бўлган. Ихлос билан тариқат йўлига кирган мурид эса ўз продасини шайх продасига бўйсундириб, маърифат мақомларидан баҳраманд бўлади — камолотга эришади. Мурид риёзат чекиш, ўқиш-ўрғаниш, тоат-ибодатдан эринмаслиги, ўз шайхининг йўли-

ни маҳкам тутиши керак. Аммо футувватчилар пирға қўл беришдан ташқари, шадд устози (вафо белбоғини шоғирд белига боғловчи киши) ва нақиб, яъни «аҳд отаси» олдида қасамёд қилиб, бир умрлик аҳду паймон этишлари шарт бўлган. Нақиб — мурид бўладиган истеъдодли ёшларни танлайдиган одам. У халқ орасида юриб, футувват ақидаларини тарғиб этади, ёшларини бу ҳаракатга жалб қилади. Кишиларнинг ҳолаҳволини пайқайдиган, руҳшунос одамларини тариқат аҳли нақибликка муносиб деб ҳисоблаганлар. Нақиб аҳд отаси ҳисобланиб, тариқат фарзандини аҳду паймон ипи билан боғлайди, яъни аҳд отаси талабгор йиғитга қараб: «Бизнинг аҳдимизни қабул қилиб, ҳалқамизга кирдинг, энди шайтон амрига кирмайсан ва макруҳлардан парҳез қиласан», деб айтади. Толиб эса: «Ҳалқангизга кирдим ва минбаъд хилоф иш қилмасликка аҳд қилдим», дея қасамёд этади. Бу маросим хонақоҳга шайх ва тариқат биродарлари гувоҳлигида амалга оширилган. Шундан кейин бўлажак фатий устоз қўлига топширилган. Устоз шоғирд белига аҳду вафо белбоғини боғлайди.

Бу маросим қўлдангачадир: аввал поизи келг бир жой танланган, тариқат биродарлари, шайх ва нақиб йиғилишиб ўтирганлар. Шайх жойнамоз устида ўрталикда ўтирган, аҳд отаси шайхга рўбарў ўтирган. Мажлисга бир коса сув, туз ва беш пиликли чироқ келтириб қўйганлар. Талабгор футувватга кириш шартларини айтиб аҳду паймон қилгандан кейин, устозни ўрнидан туриб, уни чап томонидан ушлаб, шайхга юзланади. Шайх фарзанд-муридининг қўлини олади ва уни тавба қилдиради. Шайх шундан кейин белбоғни елкасидан тушириб, чап қўлига олади. Кейин белбоғни гилам устига оҳишта қўйиб, хутба ўқийди. Хутба тугагач, футувватномада зикр этилган қонда ва талабларини айтиб, фарзандга эшиттиради. Апа шундан сўнг шадд устозни ўрнидан туриб, иккала қўлини белбоғ остидан ўтказлади. Аввал ўнг қўлини белбоғ остига юборади ва кўрсаткич бармоғини белбоғ остида тутиб туради. Шу ҳолатда фарзанд қулоғига зарурий сўзларини айтади ва белбоғни фарзанд белига боғлайди. Кейин тузли сувни мажлисда ҳозир бўлганларга ичирадилар ва агар махсус пиширилган «хуфия холваси» тайёр бўлса, ундан ҳам татиб кўрадилар. Белбоғ фарзанд белида уч кунгача ечилмасдан туради. Уч кундан

кейин у устоз олдига келади ва устоз унинг беллидаги белбоғини ечади... .

Бу футувват маросимларининг бир қисми, холос. Шогирд, яъни ҳалқага қабул қилинган фарзанд белбоғини ва хирқани (дарвешлар тўни) покиза жойларда эҳтиёт қилиб сақлаш, булғамаслиги керак. Ҳар бир шайх муридларининг ўз белгилари, рамзий ранглари, тимсоллари бўлган. Биров кўк, биров яшил, биров зангори рангдаги тўн ёки кулоҳ кийиб, шу орқали қайси шайх сулукига мансублигини билдирган. Маросимларга қўйилган беш пилликли шам, сув, туз, ҳолванинг ҳам рамзий маънолари бор. Масалан, сув — ёруғликни, туз — фаровонликни, чироқ — қалб нуруни, ҳолва — дўстлар оғзини ширин қилиб юришни англатган.

Футувват аҳлнинг одоби ҳам ўзига хос. Ҳар бир касб эгасининг махсус одоби бор. Чунончи, болаларда томоша кўрсатувчилар одоби, ғазалхонлар одоби, девор урувчилар одоби ва ҳоказо. Бундан ташқари, ҳамма амал қилиши лозим бўлган умумий қондалар ҳам ишлаб чиқилган. Масалан, жавонмард сафарга чиққанда нопок одамлар билан юрмаслиги, ножўя ишлар бўладиган жойларга бормаслиги керак. Бундан ташқари касал кўришга бориш одоби, меҳмондорчилик одоби, кўчаларда юриш одоби, салом бериш одоби ва ҳоказолар мавжуд. Чунончи, касб-ҳунарга эга бўлиш одоби хусусида Қошинфий бундай ёзади: «Билгилки, дарвеш ҳалол ва покиза касб билан шуғулланиши керак, чунки касб тариқатнинг зарурий шартларидандир. Зеро, умр ўтказишга зарур восита (маош) ҳосил бўлмагунча киши осойишта бўлмайди... Ва агар киши ўз касби билан зарурий нарсаларни муҳайё этмаса, одамларни ранжитади, азобга қўяди».

Хуллас, футувват — мардлик тариқати, ўзаро ёрдам, мурувват ва меҳрибонлик кўрсатиш, фидойилик ва фидокорлик илмидир. Жавонмард одамнинг сўзи ҳам, иши ҳам, нияти ва фикрлари ҳам пок бўлган. Улар халқимиз ахлоқини тарбиялашда катта хизмат қилдилар. Жавонмардлар ахлоқи бизнинг миллий ахлоқимизга айланishi керак, чунки футувватнинг кўп жиҳатлари одамларимиз орасида то ҳануз яшаб келмоқда. Кишиларимизнинг меҳмондўстлиги, одамоҳунлиги, мардлиги ўша аждодлар удумининг меросий давомидир. Яхшилик қилиш, бировнинг ҳожатини чиқаришдан яйраб-яшнаб кетадиган, борини бошқалар билан баҳам

қўрадиган одамлар ҳозир йўқ дейсизми? Улар бор, улар кўп. Уларнинг ҳиммати, шарофати туфайли ҳаётимиз файзли ва баракалидир. Албатта, ўзим бўлай деб, ҳаром йўллар билан бойлик орттираётганлар ҳам анча. Лекин, мен амминманки, халқимиз қалбидаги саховат ва маънавий олийжаноблик хислатлари ўзим-бўларчилик майлидан устундир. Ахир тасаввур қилинг: агар ҳар бир одам ўзгалар учун нитилса, бошқаларининг ғамини еса, унда бутун жамият бир-бирига ёрдам берадиган, бир-бирини қўллаб-қувватлайдиган саховатли, мард ва пок одамлардан ташкил топиб, ҳаётимиз яна ҳам файзли, нурли бўлмайdimи? Сиз бировга яхшилик қилсангиз, у бошқа бировга яхшилик қилади. Шу тариқа, хайру барақа, эзгу одатлар таптана қилиб боради. Аждодларимиз шу улуг мақсадга бел боғлаб яшаганлар ва дунёга ном таратган эдилар. Қошки биз ҳам шунга муносиб бўлсак...

МОҲИЯТ — ИНСОН УЧУН ҚУРАШМОҚ

Тасаввуф тарихи... Кўп тармоқли, кўп қиррали, барган бир-бирига эид, аммо қизиқарли, турли йўналишдаги мазҳабу силсилалар қарашларини бирлаштирувчи беҳудуд фикрлар олами. Бир ёқдан Қуръону Ҳадис мағзи, илми калом, мутаазиллийлар, ашъарийлар, «Ихвонус сафо» жамлаган фалсафа, иккинчи ёқдан Зардушт ва Будда, Афлотуну Арасту ғоялари, юнон мутафаккири Платоннинг пантеизми. Боз устига, қазимий Шарқ адабиётининг инсонпарварлик ғоялари, шоҳлик ва адолат, мулк ва тенглик, хайру шарр тўғрисида баён этилган пурмаъно ҳикматлар: инсон ахлоқини поклаш, ростлик, рост сўз ав рострафтор ҳақида ўнгит берувчи пандномалар. Буларнинг бари сарчашма бўлиб, тасаввуф деган дарёга келиб қўшилган. Бироқ, бундан: тасаввуф турли илмларни жамлаган алақандай эклектик — йиғма таълимот экан-да, деган фикрга келмаслигимиз керак. Тасаввуф хилма-хил оқимлардан, диний-адабий манбалардан ўз мақсадлари йўлида фойдаланган, уларни ўз қарашларига мослаб ривожлантирган. Аммо инсон учун қайгуриш, унинг маънавий камолотини ўйлаш тасаввуфнинг донмий ўзак масаласи бўлиб келган. Тасаввуф тарихида ҳар хил силсила ва тонфалар алмашиб турган бўлса-да, инсон

маънавияти масаласи ҳеч қачон тариқат аҳли диққат-эътиборидан четда қолган эмас. Айниқса, инсоннинг ботиний олами, ички эъдиётлари, руҳ ва жисм орасидаги кураш сўфийларни кўп қизиқтирган. Улар инсонда азалий икки қарама-қарши куч — раҳмоний ва шайтоний қувватлар борлигини, инсон Аллоҳнинг бандаси сифатида шайтон қутқусини енгиб, раҳмоний фазилатларга эга бўлиши лозимлигини таъкидлайдилар. Инсоннинг ҳаётдаги ўрни, жамият бўлиб яшаш тартибларига ҳам шу мавқедан туриб қаралган; чунончи, ижтимоий низолар, уруш-жанжаллар, мулкӣ тенгсизликнинг туб моҳияти, бош сабабини ҳам тасаввуф инсон табиати ва сийратидан қидиради, инсоннинг ахлоқини тузатишни унинг табиатидаги салбий, ҳайвоний кучларни маҳв этишдан бошлаш керак, деб тушунтиради. Тасаввуфчилар инсон табиатидаги салбий кучларни умумий ном билан «нафс» ёки «нафси аммора» деб атадилар ва унга қарши уруш эълон қилдилар. Мол-дунё тўплаш, нафс эҳтиёжига қараб юриш, ҳирсу ҳавас қатъий қораланди, инсонни, (демакки, инсониятни ҳам) ноқислик ва фалокатлардан қутқаришнинг бирдан-бир тўғри йўли — нафсни ўлдириб, қаноат билан ҳалол яшаш, руҳ — продани чиниқтира бориб, инсонда инсонийликни, яъни илоҳийликни танитана эттириш зарур, деб тарғиб қилинди.

Ушбу фикрлар улуг шайхларнинг «тасаввуф» тушунчасига берган таъриф-изоҳларида аниқ ифодаланган.

«Тасаввуф нима?», деган саволга Шайх Нурий жавоб бериб айтади: «Тасаввуф — нафс лаззатларидан воз кечишдир». Ёки Шайх Сафий Алимшоҳ жавоби бундай: «Тасаввуф — нафс манзилларини босиб ўтишдир». Шайх Равим сўзи: «Тасаввуф — Худо йўлида нафсдан кечмоқдир». Атоқли сўфий шоир Бобо Тоҳир эса бу маънони янада аниқроқ қилиб баён этган: «Тасаввуф — ўлими йўқ ҳаёт ва ҳаёти бўлмаган ўлимдир, яъни нафсоний-ҳайвоний ҳаётда ўлмоқ ва инсоний ҳаётда яшамоқ». Баъзилар нафсни дайди ит ёки руҳ этагига ёпишган ифлослик, баъзилар эса тўймас аждаҳо ёхуд фириб-найранг тимсоли Дажжолга ташбеҳ берадилар. Афсонага кўра, Дажжол охир замонда ер остидан чиқиб келар, дунёнинг барча бойликларини кўз-кўз қилиб, одамларни Илоҳ йўлидан оздиради, одамлар Худони ҳам, ўзларини ҳам унутиб, Дажжол

орқасидан дўзахга қараб кетадилар. Демак, нафс одамни одамийликдан чиқаради, азим гуноҳларни қилишга сабабчи бўлиб, бадбахт этади. Қуръони каримнинг «Ҳумаза» сурасида айтилишича, мол тўплашга меҳр қўйиб яшаган одам мол-мулки билан «Худонинг оташида ёниб, нобуд бўлади». (5—6-оят). Қуръоннинг кўп оятларида афсонавий хасис бой Қоруннинг фожияли тақдирини нафснинг шумлигига мисол қилиб келтирилади. Қорун хасислик тимсоли сифатида адабиётнинг ҳам қаҳрамонига айланган эди (Қорун беҳад кўп олтин жамлаб, ҳеч кимга бермагани учун уни охири мол-мулки билан ер ютган). Воқеан, одамни жаннатдан жудо этган нарса ҳам нафсдир: ривоятга қараганда, Одам Ато шайтон сўзига кириб Худо манъ этган буғдой донасини истеъмол қилади ва шу сабаб жаннатдан чиқарилади. Чунки жаннат руҳлар макони, нафс эса руҳни булғайди. Биз динга қарши кураш вавасасига берилиб, бу ривоятни мазах қилдик, ҳажв остига олдик. Ҳолбуки, бу ривоят Қуръонда келтирилган бўлса-да (жумладан, «Бақара» сурасининг 35—36 оятлари), аммо у халқ эътиқоли — ибтидоий давр диний-маънавий одамлар бахтини ўйлаб, ижод этган, ҳикматидир. Бу ривоят замирида инсонни улуғлаш, унинг аслан пок эканини таъкидлаб, шу покликка қайтишга даъват бор.

Нафс худбинликини, ўзим бўлай фалсафасини туғдиради. Нафс домига тушгандан кейин, киши ҳеч нарсадан тап тортмайди, ҳаром-ҳарошдан ҳазар этмай, бошқалар ҳисобига бўлса ҳам яхши яшани ўйлайди. Оқибатда у золим, бераҳм, риёкор бўлиб қолади. Шунинг учун тасаввуф талаб этган тийилиш, қаноат, сабру фақирлик тариқида гап кўп. «Дунёга бир марта келасан, оладиганингни олиб қол», — илгаридан маълум фалсафа бу. Коммунистлар бунини: «Мен инсонман, демак менга ҳамма нарса раво» деб ўзгартирдилар, аммо мақсад ўша: иложини топгани-да, яхши яша, бошқалар билан ишинг бўлмасини. «Ҳамма нарса раво» фалсафаси одамни иймону эътиқоддан айириб, юлғичлик ва талон-тарожга фатво беради, ваҳшийлик инстинктини кучайтиради. Ҳозирги жамиятимизнинг турли табақаларида бир иллатдай очилиб қолган ахлоқий таназзул балки ўша ақида таъсиридир!

Шунинг учун дин ва тасаввуф одамларнинг ўзаро молу мулк учун курашишини (бунга К. Маркс «син-

фий кураш» деб ном қўйган) эмас, балки ҳар бир одамнинг ўз-ўзи билан, яъни ўз нафси билан курашишини маъқуллайди ва шунга ҳидоят этади. Нафсининг ёмонлигини англаш — одамнинг ўзини, демакки, илоҳийлик ва эзгуликни англашидир. Баҳоуддин Нақшбанд ҳикмати: «Нафс худро ба бадий шинохтан — худшинохтан аст» («Ўз нафсининг ёмонлигини таниш — ўзлигининг танишидир»). Мансур Ҳаллож ўғли Аҳмадга шундай хотира айтади: «Отамнинг сўнгги кечаси (яъни ўлимидан олдинги кеча) андин васият талаб қилдим. Дедиким, нафсининг бир шуғлга сол, андин бурунги, сени бир шуғлга солгай» (Алишер Навоий. Асарлар, 15-том, 93-бет).— Нафс сени ўзига тобеъ этгунча, сен уни тобеъ эт — Мансур васиятининг маъноси шу.

Алишер Навоийнинг ўзи эса нафсни инсон боласининг энг гаддор душмани сифатида таърифлайди.

Сен нафсга қарам бўлиб, асир тушган душмани банд этишинг мумкин, аммо сенинг нафсдан кўра кучлироқ душманингни йўқ, қурбнинг етса, уни асир ол! Шундай, энг катта қаҳрамонлик, жасорат — бу нафсни енгмоқ. Шу сабаб тожу тахтни тарк этиб, дарвеш жандасини кийган. Иброҳим Адҳамни сўфий шоирлар мардлар марди деб алқийдилар.

Шу боне ҳам Туркистоннинг улуғ авлиёси Аҳмад Яссавий нафсни инсонийлик душмани, ниймон душмани деб ҳикматларида уни ғазаб билан қоралаган эди. Чунончи:

Золим нафсим ҳеч қўймайин ўйга солди,
Нафсдин кечиб чини ошиқлар Аллоҳ деди.

Нафс — золим, нафс — қароқчи, гаддор ғаним. «Девони ҳикмат»да Яссавий нафсни ана шундай таърифлар билан тилга олади. Нафс домига тушган одам гумроҳ ва забундир:

Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Пўлдан озиб, тоилиб-тўзиб гумроҳ бўлур.
Етса-қўнса шайтон била ҳамроҳ бўлур,
Нафсни тепкил, нафсни тепкил эй бадкирдор!

Нафсдан қутулмасанг, ошиқ ҳам бўлолмайсан, Ҳақ йўлига ҳам киролмайсан, дейди улуг шоир.

Маълум бўладикки, тасаввуф аҳли нафс деганда фақат ейиш-ичишни назарда тутмаганлар, (гарчи бу эътибордан соқит қилинмаса-да) бу тушунча кенгайиб ҳам чуқурлашиб, бойлик, мулк, тож-тахт масалаларга боғланиб кетади. Тасаввуфнинг дунёга, ҳаётга муносабати, эрк, узлат каби ижтимоий ҳодисаларга қараши ҳам шу тушунча асосида айлашади.

Сўфийлик ҳаракати, биламизки, асосан феодализм жамиятида тараққий этди, бироқ сўфийлар ўз даврларининг ижтимоий тартибларидан норози эдилар. Одамларнинг мулкдорлиги ва мансабига қараб табақаларга бўлиниши тасаввуф томонидан рад этилди; Мутлақ Илоҳ олдида барча баробар, шоҳу гадо тенг; бугина эмас, фақр йўлига кирган қаноатли дарвеш қадри Илоҳ наздида шоҳдан баланд, чунки дарवेशнинг фикру ёди Илоҳ билан, шоҳнинг фикру ёди эса дунё билан банд. Улуғлик — мустаҳкам иймонда, ахлоқий поклик ва илоҳий камилликда, молу мулкда эмас, деб чиқдилар тарихат аҳли. Бу ақида гоёл жасоратли ва муҳидлик кўрсаткичлар бўлиб, шоҳлар ҳунармандалари, камбағал деҳқонлар, уюшман, бешаво кишиларининг, айниқса, «чархи кажрафторнинг жабрини чеккан» кулфатзада донолар, фозилу уламоларнинг қараши, кайфиятини ифодалар; шоҳ ва вазирларнинг чексиз ҳокимиятини оз бўлса-да, назорат қилиш, улар устидан ҳукм юритишга изн берарди. Бежиз эмаски, тарихда биринчи марта фақат тасаввуфгина шоҳлик ҳокимияти ва шоҳлар ахлоқини Адолат талаби асосида муҳокамага қўйди, зулм ва зўрликни халқ позициясидан туриб аёвсиз танқид остига олди. «Бил буниким, сен дағи бир бандасен, ўзгасидин ожизу афғандасен», дейди Навоий «Ҳайратул аброр»да шоҳга қараб. Ҳолбуки, шоҳлар ўзларини «зилли Илоҳ», яъни Аллоҳнинг ердаги сояси, ҳар қандай танқиддан, эътироз-муҳокамадан холи кишилар, деб ҳисоблаганлар. Буни ўз туғролари, муҳр ва фармонларида қайд этганлар. Сарой шоирлари эса бу унвонларни ўи карра кўниртириб, ўз ҳамийларини мақтаганлар. Обрў-нуфузли шайхлар, тасаввуф аҳли мамлакат тақдирини учун жон куйдириб, шоҳлар сиёсатига аралашганлар. Тарихда бунга мисоллар кўп.

Амир Темур ҳақида ҳикоя қиладиган «Темурнома» деган китобнинг дебочасида келтирилишича, Бухоро хони

Маликшоҳнинг раиятга жабру зулми ҳаддан ошиб кетади. Шунда Шайх Сайфиддин Бохарзий унинг ҳузурига бориб, зулмингни тўхтат, бўлмаса, ўзинг ҳам ҳалок бўласан деб, қуйидаги рубойни ўқийди:

То чанд бувад зулму жафо кардани ту,
Пайваста дили халойиқ озурдани ту?
Гар ту накуни тарки жафо, эй золим,
Гуфтам туро: хуни ту дар гардани ту!

(Қачонгача зулму жафо қиласан, халойиқ кўнглини ранжитганинг ранжитган. Эй, золим, агар жафо қилишни тарк этмасанг, сенга шуни айтиб қўяй: сенинг хуниг ўз бўйинигда!) (Мазкур китобнинг бир нусхаси Навоий номдаги жумҳурият миллий кутубхонасида сақланмоқда, биз ўшандан фойдаландик). Сайфиддин Бохарзийнинг бу сўзи башорат бўлиб чиқади: Маликшоҳ ўз одамлари томонидан ўлдирилади. Бохарзий айтган мазкур рубой Шайх Саъдий «Гулистон»да тасвирланган «мустажобуддаъва» (дуоси ижобат бўладиган) дарвеш тилидан мана бу қитъага нақадар ҳамоҳанг:

Эй забардасти зердастозор!
Гарм токай бимонад ни бозор?
Ба чи кор оядат чаҳондорий?
Мурданат беҳ, ки мардумозорий!

(Эй қўл остидагиларга озор бергувчи ҳоким! Қачонгача бу бозоринг қизийди? Жаҳонга эгаллик қилишинг нимага арзийди? Халққа озор бергандан кўра ўлганинг яхши!) Дарвеш бу сўзларни золимликда ном чиқарган Ҳажжожга қараб айтади.

Ҳасан Басрий, Жўнайд Бағдодий, Абдулло Ансорий, Аҳмад Яссавий, Абулҳасан Харақоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Абдураҳмон Жомий, Хўжа Аҳрор вали, Маҳдуми Аъзам Косоний ҳам кўп марта шоҳ ва амирзодалар, ҳокимларнинг ноҳақ ишларига қарши чиққанлар, эзилган, муҳтож кишиларининг ҳожатини чиқарганлар.

Энди савол туғилади: хўш, нафсини, дунёни тарк этган, фақат Илоҳ ёди билан нафас олган одам ҳам яшаши керакку, ниманинг ҳисобига кун ўтказган улар?

Аввало шуки, сўфийлик удумида жуда оз нарса билан қаноат қилиш шарт қилиб қўйилган эди. (Шом

сўфийлари заранг ёнғоғини ўғирда туйиб, ёввойи арпа уни билан қўшиб, атала пишириб еб юрганлар, деб маълумот беради Адам Мен). Иккинчидан, қўлидан иш келадиган ҳар бир сўфий фойдали меҳнат билан шуғулланган, унинг учун фақат ўз меҳнати билан топилган нон ҳалол ҳисобланган. Шайх Зуниун Мисрий — кимёгар, Сарн Сақатий — савдогар, Абусанд Харроз — этикдўз, Шайх Муҳаммад Саккокий — пичоқчи, Шайх Абухафз Ҳаддод — темирчи, Шайх Абулаббос — қассоб, Шайх Абулҳасан — пардозчи, Шайх Баннон — ҳаммом, Мирчан Сафолфуруш — хумдон ясовчи эди, Хожа Баҳоуддин — кимхобга гул нақшлаган (шунинг учун «Нақшбанд» лақабини олган), Баҳоуддин пирн Саид Кулол — кулолчилик қилган ва паҳса урган. «Луқма ҳиллияти», яъни луқманинг ҳалоллиги шу тариқа таъминланган. Шайхлар атрофидаги дарвешлар ҳам биргалашиб, қўрғонлар қурганлар, вақф ерларни ишлаганлар, боғдорчилик, чўпонлик билан машғул бўлганлар. Хуллас, Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарининг муқаддимасида қайд этганидай, «қосиб Аллоҳнинг дўсти» деген қадимги амал қилган «себир машойихи» киборлик ҳам кўпи ҳалол луқма касбига муздурдук (мардикорлик) қилибдурлар, ўтин ташибдурлар ва ҳалол луқма бу ишда куллийдурки, андин файз ва маърифат зоида бўлур» (Алишер Навоий. Асарлар, 15-том, 68-бет). Бундай улусифат кибор шайхлар тамаъни ёқтирмаганлар, кўплари ҳатто шоҳу амирларнинг туҳфасини ҳам қабул қилмаганлар ва бою амалдорларнинг мол-мулкини ҳаром деб эълон қилганлар. Бироқ кейинчалик бу қатъият, сарватдорлар дунёсидан ўзин олиб қочиб анча юмшалади. Сўфийлар илгаригидай «луқман ҳалол» тамойилни сақлаган ҳолда, саховат ва футувват ғоясини ҳам кенг тарғиб қила бошладилар. Натижада тоифалар, яъни сўфия жамоатлари билан сарой аҳли, ер-мулк эгалари бир мунча яқинлашди. Хусусан, XIV—XV асрларда бу жараён тезлашган. Энди шайхлар катта-катта туҳфаларни оладиган бўлдилар, хонақо ва работлар ҳисобига ўтказилган вақф ерлар, молу мулк кўпайди. Бу ҳол шунга олиб келдики, бир томондан, текин яшашга ўрганган сохта дарвеш-қаландарларининг сони кўпайган бўлса, иккинчи томондан, муҳтож одамларга қарашли, маърифат-маданиятни ривожлантириш имконияти вужудга келди. Гап шундаки, софдил машойихлар туҳфа-инъомлар ҳисобига йн-

ғилган маблағ ва ер-мулкни ўзига хос хайрия фонди деб қараб, уни энг зарур жойларга ишлатар эдилар. Хуросон ва Мовароуннаҳр музофотидаги вақфия ерларнинг ҳужжатлари бунга далилдир (Жумладан, Навоийнинг «Вақфия» асари ҳам). Назаримда Хўжа Аҳрор валининг афсонавий миқдордаги мол-мулки ҳам мана шу тартибда асосан мадраса ва хонақоларни таъминлаш, егим-есирларни боқиш учун сарфланган.

Бу ўринда яна бир нарсага диққатни қаратмоқчимиз, у ҳам бўлса — сўфийларнинг: «инсон — инсоннинг биродари», жумладан, бою камбағал ҳам бир-бирига биродар, деган ғояси мавжуд эди. Бу ғояга кўра, шоҳ ўз ранятти, бой қўли остидаги хизматкорлари, хўжа ўз қуллари олдида жавобгардир, улар ўзаро иноқликда яшаши керак ва ишлаб топилган бойлик орада баҳам кўрилмоғи даркор, Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асарида шундай қитъа бор:

Бани одам аъзойи яқдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рўзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту к-аз, меҳнати дигарон бегами,
Нашояд, ки номат ниҳанд одами.

{Бани одам бир-бирининг аъзоларидир, чунки яратилганда улар бир гавҳардан олинган. Ҳаёт бир аъзоли оғритганда қолганлари ҳам зирқирайди. Шунинг учун агар сен бошқалар уқубатидан беҳабар бўлсанг, сен одам деб аталмишга арзимайсан!}

Ушбу қитъа кўп тадқиқотларда келтирилади ва диярли бир хил маънода талқин қилинади, яъни: Саъдий Шерозий бу жўшқини инсонпарварона сатрлари билан жаҳондаги барча халқларни баҳамжиҳат, дўст бўлиб яшашга чақирган, дейилади. Бундай талқинни бутунлай нотўғри демоқчи эмасмиз, қитъада шундай маънога ҳам ишора бор. Бироқ, агар биз қитъани муаллиф келтирган ҳикоят мазмунидан ажратмасдан олиб қарасак, унда гап амир ва фуқаро, бойлар ва дарвешлар биродарлиги, бир-бирига муҳтожлиги ҳақида бораётганини англаймиз. Ҳикоятнинг мазмуни мана бундай: Саъдий Дамашқ масжиди жомеъсида Яҳъё пайғамбар турбати олдида ўтирганида араб подшоҳларидан бири зиёратга келиб, кучли бир душмандан хавфи борлигини ай-

тади ва дуо қилиб, менга мадад беринг, дея Саъдийга мурожаат этади. Шунда Саъдий унга қараб: «Кучсиз ранятга раҳм қилсанг, кучли душмандан азият чекмайсан», деб айтади ва ранятга зулм қилиш ўзига зулм қилиш билан баробарлигини подшоҳга уқтириб, жумладан, бояги келтирганимиз қитъани илова этади. Шайх Саъдийнинг хулосасига кўра, бани одам бир-бирларининг аъзоси бўлгандан кейин, гарчи Аллоҳнинг продаси билан биров шоху биров дарвеш, биров бою, биров камбағал бўлса-да, лекин тананинг бир аъзоси оғригандә бошқалари зирқирагани каби, бенаво дарвеш очликдан нола чекканда, молдор одамнинг ҳам вужуди қақшамоғи керак, унинг кўнглида шафқат уйғониб, дарвешга ёрдам қўлини чўзиши лозим; шох эса раняти билан бир тану бир жондир, улар бир-биридан ажралиб, ўзаро мухалиф бўлганда, мамлакат хароб бўлиши муқаррар. Шу ўринда Жалололдин Румийнинг маънабу байтларига диққатингизни қаратмоқчиман:

Подишоҳро кучи одат бўлди,
 Мана бу қилди сизга оғриқ;
 Дасти чашмон паҳлавонен истанд,
 Э-он ки дил наҳди чаш бошад ба банд.
 Мушрифу аҳли қалам бар дасти рост —
 Э-он ки илму хатту сабт он дастрост.
 Сўфийро пешин рӯ маъву диҳанд,
 Ки онин монанду он онка бодад.
 Ҳожибон—ини сўфийенанд, эй пазар,
 Солау озола афганда назар.
 Сийна сайқалҳо зада дар энкру фикр,
 То пазирад онин дил нақши бикр.
 Ҳар ки ў аз салби фикрат пок зод,
 Онка дар пешин ў бояд ниҳод.
 Ошиқи онна бошад рўйи хуб,
 Сайқали жои омада тақвил қулуб.
 Ҳар ки дорад рўйи хуби бо инзом,
 Толиби онна бошад, вассалом.
 Толиби онна бошад, вассалом.

(«Маснави мағнавий»,

1-дафтар, 1887 йил нашри, 99-бет).

(Агар эшитган бўлсанг, ёдингдадирким, подшоҳларнинг бундай одати бўлган: уларнинг чап қўлларинда паҳлавонлар ўтирган, чунки юрак чап томондадир.

Мансабдорлар ва қалам аҳли ўнг томонда ўтирган, чунки илм, хат ва иншо ўнг қўл билан ҳосил бўлади. Сўфийларни эса подшоҳлар кўзгу каби олдиларига юзма-юз ўтказганлар, чунки сўфийлар жон оинаси бўлиб, кўзгудан ҳам афзалдирлар. Эй ўнгил, Ҳожиблар — парда тутувчилар шу сўфийлар бўлиб, улар содда ва беғараз, озод, покиза назар билан қарайдилар. Зикр ва фикр билан уларнинг сийналарини сайқалланган, шу боис уларнинг кўнгил оинаси ҳам мақбулдир. Кимки губорлин фикрлардан пок туғилган бўлса, унинг олдига кўзгу қўйиш керак. Яхши юз кўзгу ошигидир, бундай кўзгу (дарвеш) жоннинг сайқали ва қалбларининг зийнатидир. Кимда ким чиройли, яхши юз бўлса, у кўзгу толиби бўлади, вассалом.

Демак, подшоҳлар сўфийларга муҳтож, сўфийларга қараб шоҳлар ҳақиқат ва адолат, инсоф ва днёнат андозасини оладилар, кўнгилларин юмшаб зулмдан қўл тортадилар. Шу аснода шоҳу дарвеш мақсадларини уйғунлаштириш мумкин.

Шу тариқа, турли ижтимоий мавқега эга одамларни бир-бирларига яқинлаштириш, шоҳу дарвешни келиштириш, (Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо» достонида улар ҳатто бир-бирларини севади ҳам) ғояси майдонга келган. Бу ғоя илгаридан давом этиб келган ва шеърингда қизгин эҳтирос билан куйланган. Ҳаққа етган дарвеш шоҳдан устун, дарвеш шоҳга эмас, балки шоҳ дарвешга муҳтож, деган ғояни инкор этадими? Йўқ, инкор этмайди. Дарвешчилик ғояси, яъни фақру фанонинг ҳокимияти билан моҳиятини келишолмаслиги тасаввуф шайхлари ва гуманист адиблар томонидан мунтазам таъкидлаб борилган. Тариқат аҳлининг умумхалқ фойдасини кўзлаб, хайрия ишлар йўлига эҳсон-ниъомлар талаб қилиши, мулкдорларни ўз мулкини бошқалар билан баҳам кўришга даъват этишини эса уларнинг ташқи муҳитга таъсир ўтказиб, мазлумларни ҳимоя қилишга интилишлари деб билмоғимиз лозим. Чунки ўзликдан воз кечиб, ўзгалар ҳолатини чиқариш ғояси — саховат ва футувват тасаввуфнинг азалий талабларидан эди. Сўфийлар бунга ўзлари сўзсиз амал қилиши билан қаюатланмай, бошқаларни ҳам шу йўлга даъват этардилар. «Тасаввуф — бошингда бир (ғайр) фикрларни ташлаш, қўлингда мавжуд нарсани бошқаларга бериш ва бошга нима келса тоқат қилишдир», — дейди Шайх Абусанд Абулхайр. Тасаввуф «саховат ва

футувват» эканнини Шайх Нурий ҳам қайд этган. Тарикат аҳли футувват, карам, тавозуъ, ҳаё, садоқат, шафқат, вафо каби тушунчаларни қўшиб, дарвешнинг ягона ахлоқ кодексини ишлаб чиқдилар. Шу хислатларини ўзида жамлаган киши ахлоқини сўфийлар «ахлоқи махмуда» (мақталган ахлоқ) деб, бунинг акси ўлароқ манманлик, хирсу ҳавасга берилиш, зулм, золимлик лаззатпарастлик каби ёмон хулқу хўйни умумий ном билан «ахлоқи мазмума» (мазаммат қилинган ахлоқ), деб юритганлар. Зотан, тарикат аҳли «фано» деганда ҳам жисмоний ўлимни эмас, балки худди шу «ахлоқи мазмума»дан қутулишни назарда тутадилар, чунки бундай ахлоқ нафс туфайли шаклланади ва инсоннинг маънавий камолотига ҳалал беради. Чунончи, эронлик олим Саййид Жаъфар Сажжодий «Мусталаҳоти урафо» («Орифлар истилоҳоти») номли китобида «фано» сўзини шарҳлаб ёзади: «Фано» калимаси билан мазмума сифатларининг соқит этилишига ишора қилдилар ва «бақо» калимаси билан махмуда сифатлар қиёмига ишора этадилар» (Сажжодий, «Мусталаҳоти урафо», Техрон, дистриб 1133, 317-бет). Шу муносабат билан атоқли шайхлардан айримларининг фикрларини келтирмоқчимиз. Масалан, Ибнал Арабий тасаввуфни тушутириб деган экан: «Тасаввуф — ёмон ахлоқдан парҳез қилиш орқали илоҳий сифатлар нурига етишдир». Шайх Харирий ҳам шунга яқин фикрни баён этган: «Тасаввуф — яхши ва олий хулққа кириш ва наст хулқдан чиқишдир». Муҳаммад бин Али Қассобнинг хулосаси янада ихчам ва аниқ: «Тасаввуф ахлоқи каримадан иборат». Демак, улуғ шайхлар назарда фақат фано эмас, балки тарикатнинг бутун моҳияти инсоннинг ҳаминша ахлоқли бўлишига кўмаклашишдир.

Уқувчида шубҳа туғилиши мумкин: тасаввуфнинг таърифлари орасида зиддият йўқми, юқорида келтирилган иқтибосларда тасаввуф — нафсдан воз кечини билан илоҳиётга эришни таълимоти, дейилган эди-ку? Юзакли олиб қараганда бу таърифлар бир-бирига ўхшамагандай бўлиб туюлиши мумкин, ammo аслида ундай эмас. Чунки Шайх Нурий, Шайх Сафий Алимшоҳ, Шайх Равим нафсдан қутулиш ҳақида гапирган, Ибнал Арабий, Шайх Харирий, Муҳаммад бин Али Қассоб инсон ахлоқига ургу берган бўлсалар-да, лекин уларнинг ҳаммаси ҳам бир нарсани назарда тутаетгани маълум, у ҳам бўлса инсонни поклаш. Нафс ва ахлоқ

бир-бирга вобаста тушунчалар эканини, аниқроғи, киши ахлоқининг яхши-ёмонлиги унинг нафсга муносабатида муайянлашувини кўриб ўтдик. Нафс балосига гирифтор одамда мазмуна, яъни ёмон ахлоқий белгилар ривожланса, нафсдан қутулишга интилган тақводор одамда маҳмуда, яъни намунали ахлоқий сифатлар кўпаяди. Хуллас, яхши одам дунёнинг фоний — ўткинчилигини англаб етиб, шунга қараб ҳаётини қурган, мол-дунё кетидан қувмайдиган, фақат Илоҳни севувчи, илоҳий хислатларни эгаллаган одамдир. Бошқача айтганда одамийлик — илоҳийликда! Тасаввуф ана шу нуқтаи назарни изчил ривожлантира бориб, унинг белгиларини комил инсон деган тушунчада муҷассамлантирди.

КОМИЛ ИНСОН

Комил инсон — бир идеал, барча дунёвий ва илоҳий билимларни эгаллаган, руҳи Мутлақ руҳга туташ, файзу кароматдан сероб, сийрату сийрати саранжом, қалби эзгу туйғуларга лиммо-лим покнза зот, Навоий тили билан айтганда:

Фонийвашеки, ҳам сўзидур пок, ҳам ўзи,
Хуш давлат ул кишигаки, тушгай анинг кўзи.

Дейдиларки, унда тўрт малак-Жабронл, Меконл, Исрофил ва Азроилнинг хислати (Азроиллиги — нафсининг қотили эканлиги), Хизрнинг пайғамбарлиги, офтобнинг саховати мавжуд. Унинг кўнгли жоми гетинамодай (дунёни кўрсатувчи жом — қадаҳ) етти фалак ва ўн саккиз минг оламни акс эттириб, ғайб асроридан хабар бериб туради. Уни яна Одил, Оқил, Фозил, Фақр хазинаси, Иксирн Аъзам (Улуғ малҳам), Қибрити Аҳмар (минси олтинга айлантнрувчи жавҳар) сифатлари билан тавсиф этадилар. Комил инсон, шундай қилиб одамзод орзу қилган жамики эзгу хислатларнинг ифодачиси, у гўё Мутлақ илоҳ билан инсоният ўртасида восита бўлувчи муқаддас хилқат. Бундай мартабага мушарраф инсонларни валнуллоҳ, қибла, қутб, ғавс (мададкор), автод (устунлар), абдол (бадал қилинган) деб ҳам улуғлаганлар. Мўътабар китобларда нақл қиладиларким, дунё шундай зотлар

туфайли барқарор ва осойиштадир, ерни икки қутбда иккита қутбн аъзам, тўрт бурчагида тўртта автодлардан, етти иқлимда етмиш иккита абдол доимий қўриқчи бўлиб турар экан, уларнинг бири оламдан ўтса, иккинчиси дарров ўрнини босар экан. Шунинг учун Ер юзида ҳар қанча гуноҳ кўпайиб кетганда ҳам, у зеру забар бўлмасдан, ўз ўқидан чиқиб кетмай тураркан, чунки ана шу азиз авлиёлар бандалари гуноҳини Парвардигордан сўраб турар эканлар...

Бу балки ҳақиқат, балки ривоят нақлдир, унга ишониниш-ишонмаслик ҳар кимнинг ўз иши. Аммо ривоятлар тагида улкан бир ҳақиқат бор. Бу ҳақиқат шундан иборатки, дунёнинг тинчлиги ва фаровонлиги инсоният бутунлиги ҳақиқатдан ҳам, доно ва оқил, пок ниятли одамлар фаолиятига боғлиқ. Яъни илоҳий поклик ва нафосат, эътиқод ва тафаккур бизни бало-қазолардан асрайди; ҳаётни авайлаб, сақлаб туради. Тасаввуф ўз усули, ҳақиқат деб топган йўли билан шу мақсад сари интилган. Тасаввуф аҳли сиғинган идеал — Комил Инсон аслида халқ идеали, адабиёт идеали эди. Бу ҳаётбахш шайхнинг иши ҳар қандай асарлар, суфийна руҳдаги шеъру достонларни мутолаа қилар эканмиз, ёруғликнинг зулмга, хайрнинг шаррга, файзи камолнинг нуқсу ноқислик, калтафаҳмлиқ ва подонликка қарши омонсиз жангига гувоҳ бўламиз. Воқеан, тасаввуф шайхлари, зулм ва қоронғилиқ лашкарига қарши маърифатни қурол қилиб олиб, жангга кирган паҳлавонларга ўхшаб кетадилар (Тустарий: «Маърифат жаҳл-подонликка қарши жангдир»). Улар Қазба деб кўнгилни тан оладилар, кўнгил раъйига юрадиган, дунёни кўнгил орқали билладиган ва кўнгилга сиғинадиган одам Аллоҳнинг севгани деб чиқдилар. Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асаридан: «Исмонл Даббос дедиким, ҳаж нияти қилиб, борурда Шерозга етишдим. Бир масжидга кирдим. Шайх Мўминни кўрдимки, ўлтуруб хирқасин ямайдурадди, салом қилдим ва ўлтурдум. Мендан сўрдиким, не ниятинг бор? Дедим: ҳаж ниятим бор. Деди: онанг бор? Дедим: бор. Деди: ёниб онанг мулозаматига бор... Мен элик ҳаж қилибмен — бош яланг, оёқ яланг ва зоду ҳамроҳсиз. Барчасини сенга бердим, сен онинг кўнгил шодлигини менга бер!»).

Бу одамлар — жамиятнинг тирик виждони эдилар. Кишилар уларга қараб ҳушёр тортар, дунё бехудали-

гидан ўзига келиб, ўз қалбига, қилаётган ишларига разм солардилар, тавба тазарруъ қилардилар. Уларнинг афёлу аъмоли инсонлар дилига қувват, кўзига нур бағишлаган.

Моҳиятан олганда, комил инсон ҳақидаги тушунчаларнинг мухтасар мағзи шундан иборат. Аммо бу ҳақда улуғ алломаларнинг қиймат ва аҳамиятини йўқотмаган қарашлари, фикрлари бор. Комил инсон тасаввуф адабиётида кўп марта тилга олиниб, мунозараларга сабаб бўлган ва бу ҳақда махсус китоблар ёзилган. Шулардан Саййид Абдулкарим Гелоний ва Азизиддин Насафий (XIII аср) ларнинг «Инсонни комил» номли рисоаларини махсус тилга олиб ўтиш мумкин. Аслида эса комил инсон тушунчаси биринчи марта Шайхи Кабир номи билан машҳур бўлган Муҳъиддин Ибнал Арабий (1165—1240) томонидан муомалага киритилганши қайд этмоқ жонз. Ибнал Арабий наздида комил инсон — бу ақли аввал ёки нафси аввал, ақли кулл тушунчалари билан маънодошидир. Чунки Тағри таоло илоҳий нурдан илк марта Ақли аввални яратди ва унинг сурату шаклини Комил Инсон қиёфасида зуҳур этди. Шунинг учун «Халақаллоҳу одама ало суратар-Раҳмону» (Аллоҳ одамни Раҳмон суратида яратди) деган ҳадис мавжуд. Комил инсон, шу тариқа, Аллоҳнинг Раҳмону Раҳим сифатларига эга бўлди, дейдилар (Саййид Содиқ Гуҳарин, Шарҳи истилоҳати тасаввуф, 1-жилд, 125-бет).

Ибнал Арабийнинг фикрича, комил инсоннинг ердаги тимсоли ҳазрати Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу васалламдир. Ул зот вужудида ақлий, руҳий камолот, дунёвий ва илоҳий билимлар жамулжам эди. Пайғамбаримиз халқ ва Ҳақ муқобилида турардилар ва орада восита эдилар. Шундай бўлгач, ҳамма одамларни ҳам ва ҳатто анбиё ва авлиёларни, донишмандларни комил инсон деб аташ жонз эмас. Ва агар Пайғамбардан ўзга зотларга нисбатан бу сифат айтилар экан, буни шартли таъриф ённки шу улуғ мартабага ҳурмат-эҳтиром белгиси сифатида қабул қилиш керак. Саййид Абдулкарим Гелоний фикрига кўра, ҳар бир инсон иккинчисининг ўрнини босадиган нусхадир ва бир-бирининг қаршисида турган кўзгу каbidир. Битта одамдаги хислат ва сифат иккинчисида акс этиб туради. Аммо фарқи шундаки, бу аксланиш баъзиларда феъл-ҳаракат бўйича бўлса, баъзиларида эса қув-

ва, яъни хислат-хусусиятлар билан намоён бўлади. Демак, истеъдод ва қобилият, хусусият ва сифатига кўра бир-бирига ўхшаш одамлар беҳад кўп. Буларни умумий ном билан халқ, одамлар, кишилар деб қўя қоламиз. Бирига қараб иккинчисининг хулқу атвори, даражасига баҳо бера оламиз. Аммо шундай комил ва акмал кишилар борки, улар камолотда нафақат ўзга одамлардан, балки бир-биридан ҳам кескин фарқлашиб турадилар. Буларни анбиё ва авлиё деб атаймиз. Буларнинг ҳам даражалари бор: баъзилари комил, баъзилари акмал, бир қисми фозил, яна бир қисми афзал, яна бир гуруҳи эса афзалу акмалдирлар. Саййид Абдулкарим Гелоний мазкур таснифни айтиб, яна қўшиб қўяди: «Комил инсон, воқеан, Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва олиҳи ва салламдир ва қолган анбиёю авлиённинг камолоти унга нисбатандир, худди фозилнинг афзалга нисбатидай».

Шайх Омиллий дейдиким, ҳақгўй олимларнинг фикрига қараганда, олам Комил инсон ҳақиқати туфайли барқарордир, зеро фалаклар унинг нафаси билан айланурлар, мулку малакут ундан таълим олурлар. Шундай мартабала Комил инсонини Ҳақнинг қўлуви дейдилар. Ҳақ таоло ўз номи ва сифатларини фақат комил инсонда кўради. Шунинг ҳам таъкидлайдиларки, Комил инсонгина Ҳақ қудратининг буюклиги, чексизлигига гувоҳ бўла олади.

Ибнал Арабий, Шайх Омиллий ва Абдулкарим Гелоний қарашларига диққат қилинса, Комил инсон бир кайҳоний вужуд бўлиб кўринади, унинг сифатлари ердаги фоний одамлар сифатига, аниқ шахслар хислатига ўхшамайди. Унда биз жамки ғайри табиий кучларнинг мажмуини мушоҳада этгандай бўламиз. Бу ерда албатта жисмоний куч ҳақида гап бормайди, зотан, илоҳиёт ҳақида гап борганда жисмоний куч эътибор эмас. Чунки холиқият яратган жисмлар, илоҳий қудрат олдида арзимас ва ожиз суратлардир. Комил инсон булар назарида оламларни егаллаган, оламларга, барча жонзотлар ва инсонларга таъсир эта оладиган, инсониятни бошқарадиган бир Буюк руҳдир, Маънавий—Ақлий қудратдир. Шу мазмунда уни Аллоҳнинг халифаси — ўринбосари дейиш мумкин. Қуръони каримда инсонга берилган таърифлар ҳам Комил инсонга берилган таърифлардир. Ҳамма одамларга нисбатан «Валақад каррамно бани одама» (Одам болаларини мукаррам қилиб

яратдик) ва «Лақад халақно инсона фи аҳсанут тақвим» (Чинданам инсон суратини гўзал қилиб яратдик) оятларини қўллаб бўлмайди.

Аммо Шайх Азизиддин Насафийнинг «Комил инсон», «Мақсади ақсо», «Зубдатул ҳақойиқ» номли ва бошқа рисоаларида комил инсон масаласи бир мунча бошқача ёритилган. Унда бу тушунча инсоннинг пайдо бўлиши, тараққиёти, мартабалар топиши билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади. Натижада биз Азизиддин таърифларинда айнан ҳаётний одамга хос белгилар, ахлоқий сифатларни ҳам кўрамиз. Яна шуни ҳам айтиш керакки, Насафий исломдаги бир нечта илмнинг инсонга бўлган қарашлари ва муносабатини чоғиштиради, инсонни кайҳоний вужуд сифатида ҳам, ер махлуқоти сифатида ҳам таҳқиқ ва тадқиқ этади. Насафийда комил инсон руҳ тушунчаси билан зич алоқада текширилади. Инсон мартабалари руҳ мартабалари сифатида олиб қаралади. Шу учун умумий тушунчалардан конкрет тушунчаларга ўтиб туриш бор. Бунинг сабабларидан яна бири Азизиддин Насафийнинг камолотни уруж (кўтарилиш) ва нузул (тушиш) назарияси асосида тушунишидир. Бу назария ўз навбатида улуғ олам ва кичик олам тушунчалари билан боғланиб кетади. Чунки Насафий Ибнал Арабийга қўшилиб, инсонни олами сағир (кичик олам), илоҳий олам ва моддий оламини биргаликда олами кабир (улуғ олам) деб атайди. — Улуғ оламдаги жаминки нарса ва хусусиятлар кичик оламда мавжуд, дейди у. Шу тариқа, инсон юқори олам—олами кабирнинг кичрайтирилган нухаси бўлиб ҳисобланади.

Азизиддин Насафий комил инсонга таъриф бериб ёзади: «Билгилки, Комил инсон деб шарниат ва тариқат ва ҳақиқатда етук бўлган одамга айтадилар ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтайин: билгилки, комил инсон шундай инсондирким, унда қуйидаги тўрт нарса камолга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф».

Насафий санаган сифатларнинг дастлабки учтаси, яъни яхши сўз, яхши феъл, яхши хулқ Зардушт китоби «Авесто»дан олингандир («Гуфтори нек, кирдори нек, рафтори нек»). Бу сифатлар билан зийнатланган одам ёлгон, риё ва бадкордорликдан чекинади, ҳамма вақт эзгу ният билан эзгу ишларга тайёр туради. Азизиддин Насафий яхши ахлоқ ҳақидаги Зардушт ояти ёнига «маориф», яъни тасаввуфий покланиш талабини қўшиб

қўйган. Унинг фикрича, тариқат йўлига кирган солиқларнинг вазифа-мақсади ушбу тўрт фазилатни эгаллашдир. Кимки «ўзида шу сифатларни камол топтирса, у камолга эришади».

Насафийнинг мазкур таърифидан иккита хулоса келиб чиқади. Биринчи, олим назарида комил инсон ҳаётдан ташқари бўлган аллақандай мавҳум зот эмас, балки реал одамдир. Яхши сифатларни эгаллаб борган одам шундай мартабага кўтарилса олади. Иккинчи хулоса шуки, Насафийга кўра, комил инсон мартабаси тариқат ва риёзат йўли билан қўлга кирадиган юксак мартабадир.

Шайх Азизиддин Насафийни комил инсон илмининг назарнётчиси дейиш мумкин, чунки унинг барча асарларида бу мавзу марказий ўринни ишғол этади. Қитобхонларимизда дурустроқ тасаввур қилиш учун олимнинг асарларидан бир қанча иқтибосларни таржима қилиб келтирмоқчимиз.

Жумладан, Шайх Азизиддин Насафий ёзади:

«Мулк, малакут ва жабарут оламларига комил инсон учун ҳеч нарса яширин қолмайди. У анъбаларнинг ўзини ва хусусият-ҳикматини батамом билади ва кўриб туради. Одамлар қониқнинг қаймоғи ва хулосаси ҳамда мавжудот дарахтининг меваси бўлсалар, комил инсон одамлар мавжудотининг қаймоғи ва хулосасидир. Мавжудот ҳам сурат ва ҳам маънода бир бутун ҳолда комил инсон назари остидадир. Чунки кўтариллиш (уруж) ҳам сурат ва ҳам маънода мавжудот томонидандир. Эй дарвеш, Худонинг таниб, дийдорига мушарраф бўлган комил инсон учун халққа нафъ келтиришдан кўра фойдалироқ иш ва яхшироқ тоат йўқдир. Ва унинг учун энг улуғ роҳат бирор иш, бирор бир сўз билан бу дунёда кишиларнинг мушкуллини осон қилиш, оламнинг бало-фитнalarидан сақланишга ёрдам бериш, охиратда эса мағфират топишга кўмаклашишдир».

«...Эй дарвеш, комил инсон халқ орасида ростликни қарор топтириш ва ёмон расму одатларни халқ орасидан кўтариш ва халқ орасига яхши, хайрли қонда-қонуларни жорий этиш ва одамларни Худога даъват қилиш ва охиратни мадҳ этиш ва дунёни ёмонлаш ва дарвешликнинг фойдасини кишиларга тушунтиришдан кўра афзалроқ тоатни билмайди. Шу йўл билан одамлар қалбида дарвешликка меҳр уйғотади ва бойлик билан

шаҳватга нафрат пайдо қилади... халқни бир-бирига мушфиқ-меҳрибон қилади, токи одамлар бир-бирларига озор бермасинлар ва бир-бирларини суясинлар. Ва одамларга бир-бирларининг тинчлиги, омонлигини сақлашни буюрсин, токи одамлар ҳам тил билан, ҳам қўл билан бир-бирларини қўлласинлар ва бунга аҳд қилсинлар, бу аҳдни бузмасинлар ва агар бузсалар нймонсиз бўладилар.

«...Билгилки, ғайб оламидан келадиган ҳар бир бало ва ато (марҳамат) шаҳодат оламга етишдан олдин комил инсон қалбида пайдо бўлади ва барча ҳолатлар унга маълум бўлади, бошқалар тушида кўрган нарсани у ўнгидан кўради... Ғайб олами буюк бир уқёнус бўлса, комил инсон қалби шу уқёнус ўртасидаги оннан жаҳоннамо кабилдир. Уқёнус, яъни ғайб оламида пайдо бўладиган жами ҳодисалар комил инсон қалбида акс этади ва комил инсон ундан хабардор бўлади. Кимки комил инсон ҳузурига кирса, унинг дилидаги нарсалар комил инсон қалбида кўрина бошлайди».

«...Одамлар орасида комил инсон бор бўлгани учун жами мавжудот одамларга сажда қиладилар. Бас, барча одамлар комил инсон туфайли мавжуддирлар. Мавжудот ичра комил инсондан кўра улуғроқ ва донороқ нарса йўқ, чунки мавжудотнинг энг пастидан энг аъло-сигача бўлган мартабалар комил инсон мартабаларидир, ҳоқил инсон мавжудот ҳулосаси ва қаймоғидир ва малонкалар улуғидан кичингача ва аршу курси ва савовот ва юлдузлар— ҳаммаси комил инсон ходимларидирлар ва ҳамниша комил инсон теграсини тавоф этадилар ва комил инсон ишларини тартиб билан бажариб турадилар...»

«Эй дарвеш, кимки уруж ва нузул донрасини тугатган бўлса, у кичик оламни тугатган бўлади ва инсонийлик мақомининг инҳоясига етган бўлади ва у комил бўлади. Ва ҳар кимки кичик оламни тугатса, улуғ оламда Худонинг нойиби ва халифаси бўлди. Энди унинг иши (вазифаси) бошқалар ишини охирига етказишдир. Ҳар кимки кичик оламнинг (мартабаларини) тамом қилмаган бўлса, у улуғ оламда Худонинг нойиби ва халифаси бўлолмайдди. У бу оламда пешво бўлман деб ҳар қанча тиришмасин, бунга эришмайди».

«...Комил инсон оламнинг сирридир ва олам қутбидир, чунки у илм муҳити — денгизидир. Ҳар кимни ўз жойида сақлайдилар ва кўрадилар. Ва одамлар ҳаммаси

комил инсон теграсида айланадилар. Фалаклар ва юлдузларнинг иккита қутби бор ва шу қутблар атрофида айланадилар, бу қутбларининг бири шимолий, иккинчиси жанубий. Одамларнинг ҳам иккита қутби бор бўлиб, шу қутблар атрофида айланадилар. Буларнинг бири — доно инсон, иккинчиси — тавоно (кучли) инсондир. Агар бир киши ҳам доно ва ҳам кучли бўлса, иш унга осон бўлади».

«...Комил инсоннинг камоли ва улуғлигини эшитдинг, энди шунинг ҳам билгинки, комил инсон шунча камолот ва улуғлиги билан қудратсиздир. Ва у номурод-бахтсиздир, у мурасасозлик билан умр ўтказди. У илм, ахлоқ жиҳатидан комилдир, аммо қудрат ва мурод жиҳатидан ноқисдир.¹ Анбиё, авлиё, султонлар ва подшолар кўп нарсаларни истардилар, аммо истаганларини бўлмади. Лекин кўп нарсани истамасдилар, бироқ улар содир бўлди. Баъзи комиллар одам боласи орзу-мурод билан қудрат ҳосил қилолмагани, ҳаракат қилиб, истагига етолмаганини, оқибатда бахтсиз кун ўтказишини кўриб, бунинг иложини тополмай, ахирини тарки дунё қилдилар ва тоат билан фароғат топдилар...»

Комил инсон ҳақида юқорида баён этилган фикрларни ўзаро жамласак, қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

— Комил инсон — инсонларнинг энг мукаммали, энг оқили ва энг доноси.

— Комил инсон Илоҳ билан одамлар орасидаги воситачи, илоҳий амр, гайб асрорининг оддий одамларга етказувчи улуғ ҳомийдир.

— Комил инсон мартабада Ақли кулл (Ақли аввал)га тенг. Аллоҳ аввал Ақли куллни, яъни Комил инсонни яратди, кейин у туфайли бошқа махлуқотлар яратилди.

— Комил инсон руҳи азалдан маълум, у Тангри таоло яратган энг қудратли руҳдир.

— Комил инсон шу сифатлари билан мутлақ илоҳий хислатларни жамлаган кайҳоний мавжудликдир, у агар оддий инсон суратида кўринса ҳам, лекин маънан

---

¹ Насафий «у қудрат ва мурод жиҳатидан ноқисдир» деганда, инсон умрининг ўткинчилиги, инсоннинг охир-оқибатда қазову қадарга бўйсунганини назарда тутди. Чунки инсоннинг истаклари амалга ошмайди, унинг вужуди фоний, дунё нотекислиги, адолатсизликларни тузатишга ожиз. Комил инсон ҳам Илоҳ қудрати олдидан ожиз...

қоннотни қамраб олган ҳамиша бедор ва ҳамма нарсадан хабардор бир зотдир.

— Шу мартабада у Аллоҳнинг халифаси бўла олади.

— Қомил инсон инсонлар жамияти ичидан етишиб чиқадиган мўътабар зотдир. У азалдан мартабаси аниқ бўлган руҳ эмас, балки ахлоқий-маънавий покланиш жараёнида камолга эришгандир.

— Шу учун ҳар бир пок ахлоқли, илоҳсевар шахс қомилликка интилиши ва бу йўлда насиба олиши мумкин.

— Қомилликнинг олий белгиси Ҳақ йўлидан бориб халққа фойда келтиришдир. Киши ўз сўзи, амалий ишлари, нияти билан қанчалик одамларга нафъ келтирса, ёмонларни тузук йўлга солса, Ҳақ йўлида фидо бўлса, у шунча қомилдир.

Ушбу қарашлар гарчи бир-бирига зид бўлиб туюлсада, аслида моҳиятига кўра бир-бирига яқиндир. Яъни бу ерда инсоннинг камолоти, буюклигини тан олиш, инсон ва Қоннот, инсон ва Илоҳ, инсон ва Мавжудотни ўзаро вобаста, алоқадор деб ҳисоблаш. Қарашлар орасидаги фарқ эса шундан иборатки, аҳли шарнат тушунчасига кўра, инсоннинг қобилияти ва майллари азалдан маълум, яъни Аллоҳ таоло тақдирин азалда белгилаб қўйган. Пайғамбарлар, авлиёлар, донишмандлар руҳи бошиданоқ юқори оламда маълум эди, бу руҳларнинг марталабари аввалдан белгиланган эди, дейди шарнат аҳли.

Аммо ҳикмат аҳли ва тасаввуф аҳли фикрига кўра, инсонга фаолият учун инон-ихтиёр берилган, у ҳаракат қилиб, қомиллик касб этиши, ниятларига етиши мумкин (муайян чегарагача). Шайх Азизиддин Насафий «Зубдатул ҳақойиқ» (Ҳақиқатлар қаймоғи) номли рисолида ёзади: «Одамларнинг сўзлари ва фаолияти учун олдиндан белгиланган ўлчовлар йўқ. Билим ва бойликка эга бўлиш одамнинг саъй ҳаракатига боғлиқ: одам қанча кўп ғайрат қилса, шунча билими ва мол-мулки ортади».

У яна ёзади: «Ваҳдат аҳлининг фикрича эса, уруж (кўтарилиш, тараққиёт)нинг чегараси йўқ. Агар қобилиятли одамнинг умри мнинг йил бўлса, барча умрини тоату тақвода ўткавса, у ҳар кун илгарин билмаган бирор нарсасини билиб олади, зеро Тангри ҳикмати ва маърифатининг чек-чегараси йўқ». Азизиддин Насафий яна бир қизиқ фикрни баён этган: бутун Борлиқ—мав-

жудот ҳаракатдадир, лекин бу ҳаракатдан мақсад инсон мартабасига эришишдан иборат, яъни жисмлар, ўсимликлар, ҳайвонлар инсонга тақлид қилади, инсон даражасига кўтарилиш учун интилади. Олим бунни «одамийлик хислатига эга бўлиш учун... сафарда бўлиш» деб атайди. Худди шу каби «одамий ҳам сафардадир— ҳаракатдадир. У ўз моҳиятига эришмагунча тинмайди, у ўзини танимагунча, ҳамида хислатларга безанмагунча камолот сари интилаверади».

Азизиддин Насафий камолотнинг белгиси сифатида икки нарсани асос қилиб олган. Бунинг бири — ҳамида ахлоқ бўлса, иккинчиси — ўз-ўзини таниш. Шу икки асоснинг бор ёки йўқлигига қараб у одамларни уч қисмга ажратган. Биринчиси ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанмаган ва ўз-ўзини танимаган одамлар. Иккинчиси ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанган, аммо ўз-ўзини танимаган одамлар. Учинчиси ҳамида ахлоқий сифатлар билан безанган ва ўз-ўзини таниган одамлар. Олимнинг назарида ана шу кейинги — учинчи тоифа одамлар комил инсонлардир: «Бинобарин, инсоннинг камолотга эришиши ҳамида ахлоққа эга бўлиши ва ўз-ўзини таниши билан амалга ошади».

Энди ҳамида (мақталган) сифатлар нимадан иборат эканини ҳам аниқроқ айтиб ўтайлик. Шариаат аҳли наздида ҳамида ахлоқ — бу беш вақт намозни қанда қилмайдиган, бонқа фарзу амалларни ҳам сўзсиз бажарадиган мўмин-мусулмон, солиҳ одамдир. Комил мусулмон деганда ана шундай кишилар назарда тутилади. Ҳикмат аҳли эса илму донишда етук одамларни комил деганлар. Албатта, ҳикмат аҳли ҳам тақво ва ниймонни, инсонсеварликни назардан соқит қилмаганлар. Аммо тасаввуф аҳли илму дониш, тақво ва мустаҳкам ниймон, солиҳлик баробарида яна риёзат билан қўлга кирадиган жуда кўп сифатлар, чунончи аноният (манманлик), нафс ва ҳирсени тарк этиш, ростгўйлик, ҳалоллик, собит ва собирлик, Худодан рози-ризо бўлиб яшашни ҳам талаб қилганлар. Булар ҳақида олдинги бобларда тўхтаб ўтдик. Тасаввуф аҳли ҳам, шариаат аҳли ҳам ҳазрати Пайғамбарни комил инсон намунаси сифатида тан олганларини айтган эдик. Лекин тасаввуф аҳли валилар, орифларни ҳам комиллар қаторига қўшадилар, яъни Насафий айтгандай, ўзлигини таниган, башарий сифатлар ўрнига илоҳий сифатларни касб қилиб ололган шахслар комиллардирлар. Авлиёларга хос хислатларни

Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарин сўзбоши-сида махсус санаб ўтади. Чунончи: биринчиси — тавба, иккинчиси — ҳалол луқма билан қаноатланиш, учинчиси — ўз касбидан топиб кун ўтказиш, тўртинчиси — шариатга риоя қилиш, бешинчиси — тариқат одобини сақлаш, олтинчиси — барчадан ўзини кам деб билиш, ҳатто фарзандлари, хизматкорларига қўполлик қилмаслик, еттинчиси — чучук тилли бўлиш, саккизинчиси — раҳмдил бўлиш, тўққизинчиси — сахий бўлиш, ўнинчиси — мард бўлиш, ўн биринчиси — ҳалимлик, хушхулқ бўлиш, ўн иккинчиси ризо-розиллик билан кун ўтказиш, ўн учинчиси — сабрли бўлиш, ўн тўртинчиси — садоқатли, вафоли бўлиш, ўн бешинчиси — фиёзат чекишдан қўрқмаслик, ўн олтинчиси — хориқулолда хислатлар кўрсатиш...

Шу тариқа, комил инсоннинг ўзига хос ахлоқ кодекси ишлаб чиқилган бўлиб, бу сифатларга эга бўлиш ҳар бир одамнинг орзу-армони деб қаралган. Бундан яна шу ҳам маълум бўладики, ўрта асрлардаги яхши ахлоқ, комил инсон ҳақидаги тушунчалар нисбий хусусиятга эга — бир томондан, жами руҳий-маънавий қудрат, ақлу заковат, яхши сифатларнинг жамулжами ҳисобланган маъҳум бир зот тушунчаси, иккинчи томондан шу чўққига интилиб, муайян мартабаларга эришган киши ҳам комил инсон деб ҳисобланган. Аммо масала қандай қўйилишидан қатъий назар, комил инсон ҳақидаги ғоялар катта ижтимоий-ахлоқий аҳамиятга эга бўлди, инсонни шарафли, эзгулик ва Буюк Хайр руҳида тарбиялаш, меҳру муҳаббат, вафо ва садоқатни кучайтиришга хизмат қилди. Ҳар замон, ҳар лаҳзада инсонларга уларнинг инсонлигини эслатиб, ёвуз, қабиҳ ишлар, ноҳўя қилиқлардан сақланишга кўмаклашди, иймон ва виждон биносининг пойдор бўлишини таъминлади.

...Тасаввуф, шундай қилиб, ўзига хос усул билан инсонни тарбиялар, уни шак-шубҳа, изланиш-қидиришлар йўлидан бошлаб, ўз ҳилқати, ўз моҳияти ҳақида ўйлашга ўргатарди, инсонга ўзини таниб, олами ва Илоҳий севиниш таълим берарди. Дунё ишларига бепарво осойишта қалбнинг фазовий мушоҳадалари, тафаккур ва хаёл парвози, кинот қатламлари билан яширнн суҳбат қуриб, руҳий кинотларнинг ажабтовур мўъжизалари, ҳикмат ва дониш неъматидан баҳраманд бўлиш — тариқат аҳлининг саодати шу эди.

ТАСАВВУФ ВА БАДИИЙ ИЖОД

Тасаввуфнинг Шарқда кенг тарқалишига бонс, унинг араб, форс ва туркий тилларда буюк бир шеърятни вужудга келтиришидир. VIII—XI асрларда Робиа Адвия, Мансур Ҳаллож сингари улғу сўфийлар ижоди билан бошланган сўфиёна ашъор X—XII асрларга келиб улкан бир адабиётга айланди, ўзига хос образлар, тимсоллар олами, алоҳида рамзлар, услуб ва усуллар шаклланди. Олимлар тасаввуфнинг адабиёт билан яқинлашиш сабабларини кўпроқ сўфийларнинг рақсу самоъ мажлислари билан боғлайдилар. Бироқ, айтиш керакки сабаб фақат шундан иборат эмас. Тўғри, тасаввуф шайхлари муридларига таъсир этиш учун рубоий, ғазал каби кичик шеърини жанрлардан фойдаланганлар. Баъзан ўзлари сўфиёна ғояларга мос асарлар ижод қилиб, аксар ҳолда эса халқ орасида юрган оғзаки ижод намуналари ва машҳур шoirларнинг шеърларидан фойдаланиб, суҳбатларини қизитганлар. Сўзларга янги маъно бериб, сўфиёна ғоялар руҳида татқиқ ва тафсил қилиб, эшитувчиларни ҳайронга солганлар. Бу — масаланинг бир томони, яъни тасаввуфнинг адабиётга интилиши. Аммо масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Гап шундаки, адабиёт ҳам тасаввуф томонга қараб интилган. Тасаввуф ғоялари кенг тарқалгандан кейин у гуманист шoirларнинг қалбини ром этди. Тасаввуфнинг пок илоҳий ишқ ҳақидаги, Ҳақ ва ҳақиқат, важиб инсоний хислатлар, камолот касб этиш ҳақидаги ғоялари шеърят ғояларига айланди — шoirлар қизгин бир руҳ, кўнгли амри билан ирфоний ғояларни куйладилар, ҳисобсиз лирик шеърлар, жаҳонга машҳур дostonлар, қиссалар яратилди. Тасаввуфнинг беҳудлик ва ишқ концепцияси, софлик, адолат ва ҳақиқат тимсоли — Мутлақ илоҳга муҳаббат завқи ижод аҳлига қаттиқ таъсир этди, инсоният гами билан қалби дардга тўлган исёнкор руҳдаги шoirларни бир оҳанрабодай ўзига тортиб, ўртанишли, ҳис-ҳаяжонга сероб ажойиб шеърятни вужудга келтирди. Бу шеърятнинг марказий қаҳрамони — ринди бeбок, Мансур Ҳаллож эътиқодига иймон келтирган, ўзини баркамоллик чўққисиде кўрган, руҳан озод киши эди. Унинг завқи, изтироб-кечинмалари, хаёлий романтик оламга интилиши махсус ифодалар ва кўп маъноли рамзий иборалар билан тасвирланган бўлди.

Сўфиёна адабиётнинг тасвир мавзун (объекти) тариқат йўли билан покланаётган ва тинмай комиллик сари тараққий этаётган Инсон бўлгани учун ана шу солиқ — йўловчи Инсоннинг дунёқараши, эстетикаси, кечинмалар олами муҳим аҳамият касб этиб келган. Тасаввуфий адабиётнинг барча кўринишлари, жанрларида ана шу солиқ Инсоннинг туйғулари, тушунчаси тасвирга олинадн, уни тарбиялаш, унга Ҳақни ва ўзлигини тушунтириш, турли ривоят на ҳиқоятлар келтириш, ўғит-насиҳатлар қилиш билан унинг онги ва қалбига йўл топиш бош масала қилиб олинадн.

Тасаввуф ўзи Буюк бир романтик оламдир. Оламини Мутлақ парвардигорнинг ижоди деб қараш, дунёни Илоҳнинг кўзгуси деб тушунтириш ва барча гўзалликлар, қудратни Илоҳдан деб ҳисоблаш, Борлиқни романтик рангларда, шоирона хаёлий сурат — тимсоллар тарзида, илоҳий нурнинг порлашидан донмий ҳаракатда ва ижодда деб тасаввур этиш — ўзи бир Буюк Поэзиядир. Жами гўзалликлар, яхшиликлар, эзгуликлар манбан Мутлақ илоҳ. Қудрат ва куч, ҳаракат ва фаолият ҳам Ундан. Дунёдаги жами ҳусну жамол — Унинг жамолининг акси. Инсон гўзаллиги Унинг жамолининг жилваси, бу Жамол оламда қанча кўп жило этган бўлса, у шунча гўзал бўла олади. Инсон руҳининг гўзалликка, нафосатга ташналиги Илоҳ гўзаллигига ташналик оқибатидир. Ва яна бунинг ичида моддий гўзаллик ва маънавий гўзаллик, ғоя ва фикр гўзаллиги ҳам ажралиб, эътиборга олинадн. Хуллас, гўзалликдан мақсад тафаккур гўзаллиги, маънавий гўзалликни англамоқ, олий жавҳар — Руҳий азалига монанд нарсаларнинг гўзаллигини қабул қилмоқдир...

Гўзаллик идеали, қудрат идеали, поклик идеали, абадийлик идеали — жами идеаллар идеали Унинг Ўзи. Ҳайрат ҳам Ушандан, ғайрат ва шижоат ҳам, ҳаёт нафосати ҳам Ундан. Жонли ва жонсиз ҳар бир нарсада, ҳаётнинг ўзида Илоҳ қудратини мушоҳада этиш, Унинг гўзаллигидан ҳайратланиб, жўшиб, олам-олам завқ олиш, Илоҳни ёри азиз, дўст деб билиб, Унга сиғиниш, суяниш, Унга рози дил айтиш — мана сўфий шоирнинг эстетик дунёси, ҳаёт мазмуни!

Кўрнадикн, сўфийларда реал моддий дунё гўзаллигини инкор этилмайди, (гарчи дунё ва унинг бойлигига бўлган салбий муносабат сезилиб турса-да) балки реал моддий дунё ўз-ўзинча қимматли эмас деб қаралади.

Қадрият ва арзирли нарса, сўфий назарида, бу — руҳ билан, Ило-ҳ билан боғлиқ нарсадир. Ҳаёт ҳам руҳнинг фанолиятидан иборат. Руҳсизлик — хунуклик, ўткинчилик, фанийлик. Ҳар қандай ўткинчи нарса қимматга молик эмас, жумладан дунё ҳам. Абадий нарса руҳдир ва шу сабаб у қимматлидир, гўзалдир.

Тасаввуф ва бадий ижод деганда фақат сўз санъатини назарда тутмаймиз. Тасаввуф ўз мусиқаси, тасвирий санъати, рақс санъатини ҳам яратди ва ҳатто сўфийна театрлар пайдо бўлди. Биргина самоънинг ўзида ҳам шеъринят, ҳам рақс, ҳам кўшиқ, мусиқа кинтирок этади. Кўнгина самоъ мажлислари театрлашган томошага айланар эди, фақат сўфийларнинг ўзи эмас, атроф-жавоибдаги кишилар ҳам бу томошаларни ингиллийиб кўрганлар. Масалан, «Нафаҳот ул-ун» асарида Шайх Абусанд Абулхайр мажлисларига ҳатто хотинлар келиб, томларга чиқиб томоша қилгани ёзилади.

Тасаввуф билан бадий ижод орасидаги яқинликини сўфийлар ва ижодкорларнинг руҳан яқинлигидан ҳис этишса бўлади. Биз юқорида сўфийлик истеъдоди — «жазба» ҳақида гапирган эдик. «Жазба» — бу ишқ, илоҳий жунун. Киши қалбида Илоҳни билиш муҳаббати, Унга етишиш завқи шу қадар кучли бўладики, у ўзини тўхтатиб туролмайди. Ҳамма нарсани унутиб, Маҳбуба жамолига талпинади. Бу — улуг ва мукаррам бир Дард эканини ҳам таъкидладики. Ана шу дард — жазба тушунчаси дарवेशлик билан шоирликини, кенг маънода эса, тасаввуф билан ижод хусусиятларини бир-бирита яқинлаштиради. Яъниким, дарवेशлик истеъдоди, ғайри табиий ҳислатга молик бўлиш шоирларга ҳам хосдир демоқчимиз.

Туғма истеъдодли ҳар бир шоир қалбида ориф инсоннинг эътиқоди, пок ниятининг шамъи ёқиг ва ҳар бир Илоҳсевар, риёсиз ҳақиқий дарवेशнинг юраги шоирона ҳаяжон, илҳому ваҳийлик эҳтироси билан ҳаракатда. Ориф дарवेश найғамбарона руҳи билан Хайр ва Эзгуликини элга тухфа этса, шоир буни тоза туйғулар, оташин сўзи кучи билан амалга оширади. «Ҳақиқий диндор шоир сўфий бўлиши керак», деб ёзган эди тарикат аҳли ҳаётини ўрганган араб олими Ал Жоҳиз (вафоти 869-йил). Бунинг баробарида машҳур шайхларнинг аксари ажойиб рубоний ва ғазаллар ёзгани, шеърини девонлар мерос қолдиргани ҳам тарихдан бизга

маълум. Алишер Навоийнинг фикрича, шоирда дарвешлик хислати бўлмаса, унинг истеъдоди улуғ мақсадга хизмат қилолмайди, шу учундир балки шоирлик ва дарвешлик истеъдодини мужассам этган кишиларнинг кўпини у «Мажолисун нафос» асарига келтириб, махсус таъкидлаб ўтган. Унинг ёзишича, ҳар бир зиёли зоҳирий илмлар (дунёвий фанлар) билан бирга, ботиний илм (тасаввуф)ни ҳам эгаллаши лозим, бу унинг фазлу камолини оширади, хушахлоқ, ҳалим ва одамшаванда бўлишга кўмаклашади. Буни у Паҳлавон Муҳаммад, Сайид Ҳасан, Мавлоно Муқимий, Мавлоно Буружий, Хожа Юсуф Бурҳон, Хожа Ҳазар Хизршоҳ ва бошқа бир қанча дарвешваш фақир одамлар мисолида кўрсатиб ўтган. Бу одамлар сўфийлик билан ном чиқарган бўлсалар-да, аммо яхшигина таъълари ҳам бўлган. Чунончи, Хожа Юсуф Бурҳон «фақир ва фано тариқида сулук қилур эрди... жамикки аҳли туруқнинг (тариқатнинг—Н. К.) соҳибтариқи эрди ва мусиқий илми ҳам яхши билур эрди, кўпроқ ўз шеърига мусиқий боғлар эрди». Амир Қосим Анвор бўлса, «рутбаси шоирлик ноясидан юқорироқ», яъни валллар зумрасига мансуб, аммо айни шу хусусият унинг «равншини пок ва ашъорини оташпок» этган. «Ер фариштаси» деб эъзозланган Абулвафо Хоразмий «кибор авлиёдандур», шу билан бирга у тасаввуфга оид китоб таълиё этган, ажойиб куйлар чалган, рубоийлар ёзган. «Турк ва сорт орасида» фақир фанода тенгсиз Сайид Ҳасан ҳақида: «Тасаввуфда таъби хуб эрди», деб ёзади Навоий. У Хўжа Ҳофиз, Ҳусрав Дехлавий, Лутфий ва Навоийнинг ўзининг ашъоридан юзлаб байтларни ёд билган, нозик ва латиф табиатли киши бўлгани кўнгли юмшоқлигидан «дардмандона сўздин ва назмдин ва нағмадан мутаассир» бўлиб, атрофдагиларни ҳаяжонга келтирган. Алишер Навоий сўфий қалби билан шоир қалбининг бир-бирга йўлдош ва ҳамроз эканини кўп кузатган, сўфийларнинг табиати, ботиний дунёси шеъру нағма, куй-мусиқага ташналигини кўрган. «Басо ахлуллоҳким, арғунун ундин дайрға кирди ва дину ислом нақдин муғбачаларға бой берди», дея хулосалайди у кузатишларини «Мақбул қулуб» асарига. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ, шекилли, чунки тариқат ўз ақидалари билан руҳ илми эканлиги жиҳатидан ижод психологиясига яқиндир. Сўфийнинг ҳолга кириш лаҳзасини ижодкорлардаги «илҳом ташриф буюриши» ҳодисаси билан тенглаш-

тирса бўлади. Сўфиёна завқу сурур, важду самоъ ижод аҳлининг илҳомли дамлари, яратиш завқи қайнаб тошган даврига ўхшаб кетади. Дарҳақиқат, ижод завқи ва сўфиёна завқи инсон руҳий ҳолати нуқтан назаридан бир хил нарса. Бежиз эмаски, тариқатда ижодга мойил, қалбида илоҳий ишқ жўш урганлар кўпроқ муваффақият қозонганлар. Шoirлик истеъдоди билан солиқларда бу дарад шеър бўлиб қуйилиб келган — ҳақиқий ваҳийлик юз берган. Жалолиддин Румийнинг ҳаётини эсланг: у тариқат сулуқини бекамукўст бажарган бўлса-да, лекин то Шамс Табрзий билан учрашиб, суҳбат қурмагунга қадар шеър ёзмаган, ҳолбуки унинг ёши қирқдан ошган эди. Шамс Табрзий таъсирида унинг қалб кўзи очилиб, буюк шoir ва буюк сўфийга айланди. Яссавий, Аттoр, Машраб ҳам аслида жазба теккан, яъни илоҳий «девоналик»дан бонасиб одамлар эдилар. Уларнинг ғайриодатий, мажнунона хулқ-атвори атрофдагиларни ҳайратга соларди (Машрабнинг «девона» лақабини олгани шундан), бунинг устига улар бирга қўл бериб, руҳий чинқиш азиятларидан ҳам хабардор эдилар.

Яна бир ҳодисани таъкидлаб ўтмоқчимиз: тасаввуфнинг соф назариётчи олимдан ва шайхлардан кўра, шoirлар чуқурроқ идрок этганлар, улар маърифат асрори, «илмул ғайб»нинг мушоҳада ва мукошифасида мўъжизалар кўрсатганлар. Эътибор қилинг, ваҳдатул вужуд таълимотининг асосчиси шайх Ибнал Арабий яхши шoir ҳам эди, у «Фусуе ул ҳакам» («Ҳикмат гавҳарлари») ва «Футухотул Маккия» («Макканинг очилиши») номли машҳур асарларининг кўп қисмини шеър билан битган, яъни ўз назарий фикрларини фалсафий истилоҳлар орқали тушунтиришга қийналиб қолганда асосий муддаони шеърий сатрлар ёрдамида изҳор этган. Робиа Адвия, Мансур Ҳаллож, Абдулло Ансорий, Абусанд Абулхайр, Паҳлавон Маҳмуд ҳам шу усулдан фойдаланганлар. Ҳайём, Румий, Жомий, Бедил, Иқбол тасаввуфнинг жуда кўп нозик назарий масалаларини жаҳоншумул шеърий асарлар воситасида шарҳу баён этганини яхши биламиз. Чунки тасаввуф ғояларини ақлий-назарий мушоҳададан кўра ҳиссий-образли тафаккур билан тушунтириш осон. Воқеан, тасаввуф ақл билан дунёни билиш мумкинлиги, мантиқий тафаккурни тан олмайди, унинг асосий қуроли — савқи табiiий, яъни интуиция. Маърифат кўнгилга нур бўлиб қуйилади, дей-

ди аҳли дил. Шунга ўхшаш шоирлик ҳам ғайбдан келадиган неъмат, покиза қалб илҳомидан туғиладиган кўнгил каломи. Токи дил илоҳий дарддан гулгулага келмаса, ноқисликдан ларзага тушиб исён қилмаса, илоҳий лисон — шеър туғилмайди. Хўжа Ҳофиз бир ғазалида: «мен шеър тўқимайман, мен Илоҳнинг тили бўлиб куйлайман» деганда шу ҳолатни кўзда тутмадимикин? Ва шунга биноан, тасаввуфдаги «бедорлик», «беҳудлик», «хилват», «узлат», тушунчалари ҳам барчадан кўра ижод аҳлига яқин ва тушунарлидир.

Сўфий дарвешлар, шу тариқа, ижод аҳлнга яқинлашиб бордилар ва иккинчи тарафдан, ижод аҳли ҳам тасаввуфга томон интилдилар. Сўфий жамоалари орасида «ринд»лар зоҳиран ўзларини беҳуд, бепарво қилиб кўрсатувчи, ботинан эса мутаффақкир ва закий бўлган, дунёнинг нобаробарлигидан, адолатсизликлардан зада кишилар алоҳида ажралиб турарди, улар бир-бирига рози дил айтиш, ҳасратлашиш учун йиғинлар уюштирардилар. Бундай йиғинларда илму адаб аҳли ҳам иштирок этарди, риндлар одатига мувофиқ меъёрида шароб ичиб, сархушлик қилиш, эркин-озод ҳолда туйғулар тизгинини қўйиб юбориб, куй-қўшиқ, шеър-хонлик «базми жамшид»ни тузиш расм бўлган Алишер Навоий «Маҳбубул қулуб» асарига «ринди бодапараст»ларнинг ахлоқини баён этиб, уларни Худо ошиқлари, Ҳақнинг севган бандалари деб таърифлайди. Риндлар даврасининг ўз шоирлари, ҳикоячи латифагўйлари, созандаю мутриблари бўлган. Шеър ва мусиқийнинг инсон руҳига таъсир этиш кучини сезган тасаввуф шайхлари хонақолардаги йиғинларда бундан фойдаланишга интилганлар. Айниқса, самоъ йиғинларини қизитишда шеър ва мусиқа жуда қўл келарди. Маълумки, жамоа-тоифа бўлиб яшаш, пир-муридлик одобини сақлаб, тонготар суҳбатлар қуриш, илоҳиёт асрори ҳақидаги баҳсу мунозара мусулмон Шарқининг бутун қадимий маданий марказларида қурилган кўп сонли хонақо ва зовияларда тўпланган фақру фано аҳли ҳаётининг мазмунини белгиларди. Хонақоларда «самоъ» (арабча: эшитиш) мажлислари уюштириш, шеър ва рақс базминини ташкил этиш одат тусига киради. Хусусан, суқра—беҳудлик концепциясини ёқлаган сўфийлар бунга ўч эдилар. Улар: сўфий учун асосий нарса вужуднинг борлигини унутиш, ҳол мақомини эгаллашдир, самоъ шу руҳий ижтиҳод қиёмини кучайтиради, деб ҳисобларди-

лар. Суса шаҳри сўфийлари мажлисида иштирок этган тарихчи Ал Муқаддасий ёзади: «Баъзан сўфийларга қўшилиб қичқирардим, баъзан уларга қасидалар ўқиб берардим» (Адам Мещинг «Ислом уйғониши» китобидан, 234-бет). Хонақолардаги куй-қўшиқ садолари атрофга таралиб, одамларни ўзига жалб этган. Муқаддасийнинг айтишича, хотин-халаж уйларининг томига чиқиб, сўфийлар базмини томоша этганлар.

Тасаввуфнинг бу ружуи шубҳасиз ижобий ҳодиса эди, унинг таъсирида ислом дини хуш кўрмаган санъат ривожланди. Сўфиёна базмлар бағрида кўп миқдорда истеъдодли мутриб ва муғанинийлар тарбияланди, янги-янги куй-оҳанглар яратилиб, эл орасига ёйилди. Жумладан, тожик ва ўзбек халқларининг классик шашмақоми ҳам шу заминда шаклланиб, тасаввуф мақомотининг ҳолатларини ифодалайди.

Аммо шеърхонлик фақат самоъ мажлисларига хос эмас эди; оят, ҳадис ва шеърий ҳикматлар билан нутқни безаб, мазмунли ва таъсирчан қилиш самоъни ёқтирмайдиган ёки унга бепарво қарайдиган халқларнинг шайхлар суҳбатларида ҳам раъм бўлган. Шайхлар атрофларида ўқилинган муридларига тариқат мақоми ва ҳаё манзиллари, нузулийат сирү асорини кашф этишнинг фазилати ва мушкулоти хусусида ваъз-насиҳатлар қилаётиб, маърифатни тушунтирар экан, ора-орада шеърини парчалар ўқиб ёки ихчам ҳикоятларни мисолга келтириб ўтар, тингловчилар эса бундан руҳланиб, шайхнинг фикрини чуқурроқ англай эдилар. Тазкира ва манобеъларда ҳикоя қилинишича, Робия Адвия (713—801), Мансур Ҳаллож (857—922), Боязид Бистомий (ваф. 874), Абусайд Абулхайр (957—1049), Абдуллоҳ Ансорий (1006—1088), Абулҳасан Харақоний (ваф. 1034), Нажмиддин Кубро (1145—1226), Баҳоуддин Нақшбанд (1327—1389) ва бошқа бир қанча атоқли шайхлар ўз суҳбатларида кўплаб шеърини парчаларни истифода этганлар. Баҳоуддин Нақшбанддан сизнинг самоъга муносабатингиз қандай деб сўрашганда, улар: «Мо ин кор накунем, вале инкор накунем» (Биз шу ишни қилмаймиз, аммо инкор ҳам этмаймиз) деб жавоб қайтарган эканлар. Шунинг ҳам айтиш керакки, тариқат шайхлари дастлабки даврларда дунёвий мазмундаги шеърларга сўфиёна маъно бериб, ўз ғояларига хизмат қилдирган бўлсалар, бора-бора улар учун тасаввуфнинг махсус истилоҳ-тушунчалари, рамз-тамсилларини ифо-

делаидиган асарлар ёзилга бошланди. Натижада шеър-
рийтда яширин маънолар, тасаввуф тушуначаларига мўл-
жалланган махсус тил пайдо бўлди, «лисонул ғайб» усу-
лида ёзилган ғазал ва рубоийлар кўнайдди. Энди адаби-
ёт тасаввуфга хизмат қиладиган иллюстратив материал
бўлиб қолмай, балки ўзи тасаввуф ғояларини баралла
тарғиб қила бошлади, аннқроғи, тасаввуф ғоялари шеър-
рийт ғояларига айланди. Рамзийлик, сўфиёна тил би-
лан ёзиш адабиётини бир қадар мураккаблаштирди на-
тижада «хос кишилар» англайдиган шеър-у ғазаллар
яратилди. Аммо, қизиги шундаки, иккинчи томондан,
тасаввуфий шеъррийт орасида бағоят содда тилда ёзил-
ганлари ҳам кўп. Бу жиҳатдан, масалан, Аҳмад Яссавий
ижоди, Сўфий Оллоёр асарлари яхши мисол бўла ола-
ди. Бу шоирлар диний-сўфиёна ғояларни халқчил бир
усулда баён этадилар, уларнинг ўғит-насихатлари, таш-
беҳ-истноралари ҳам содда ва тушунарлидир. Чунки
мақсад тасавуфни ва ислом ҳақиқатларини кенг савод-
сиз омма қалбига етказиш эди. Дарवेशлик сулуқини эл
орасига ёйиш, дарवेशларни мукаррам ва маҳбуб қилиб
кўрсатиш эди. Айниқса, туркий тилдаги сўфиёна ада-
биёт ўзининг оғзаки ижодга яқинлиги, бевоситалиги би-
лан ажралиб туради. Бежиз эмаски, Мовароуннаҳрнинг
ўзбеклар билан бирга яшайдиган тожиклари ҳам «Қис-
сан Машираб», «Бобо Равшан», «Қиссан Ҳасан-Ҳусан»
сингари ўзбекча асарларни кўпроқ муталаа қилган-
лар.

Энди сўфиёна адабиётининг мураккаблиги ҳақида гап
кетганда, шунини айтиш керакки, шоирлар бунга мажбур
эдилар. Зеро тасаввуфни шеър билан баён этиш — фал-
сафани, илоҳшуносликни шеърга солиб чиқиш демак.
Шу бонс биз тасаввуфий адабиётни том маънодаги фал-
сафий адабиёт деймиз. Фариддин Аттор, Жалолид-
дин Румий, Ибнал Арабий, Жомий, Бедиллар Шарқ-
нинг буюк файласуфлари, лекин уларнинг барча ирфон-
ий асарлари шеър билан ёзилган. Ирфоний асарларни
ҳам икки қиемга ажратиш мумкин: бир қисми тасав-
вуф таълимотини баён этган, сўфиёна нетилоҳлар би-
лан фикр юригадиган асарлар. Чунончи, Абулмажид
Санонийнинг «Ҳақиқатул ҳақойиқ», Маҳмуд Шабиста-
рийнинг «Гулшани роз», Жомийнинг «Шарҳу рубоийёт»,
Бедилнинг «Муҳити аъзам», Сайид Қосимийнинг «Ҳақи-
қатинома», Сўфий Оллоёрнинг «Саботул оҷизини», Бобо-
жон Санонийнинг «Қанзул маориф» асарлари бунга ми-

солдир. Бу асарларни тасаввуф дарсликлари сифатида қабул қилса бўлади. Чунки муаллифлар ушбу таълимотни назм орқали тушунтиришни мақсад қилиб олганлар.

Иккинчи қисм адабиётда тасаввуф ғоялари кечинма ва ҳаяжонлар, тимсол ва тамсиллар орқали тасвирланиб, талқин қилинадн. Бу асарларни тасвирий талқин ёки бадий тафсир (интерпретация) дейиш мумкин. Абулмажид Саионийнинг «Сайрул ибод», Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома», «Булбулнома», «Уштурнома», Жалолиддин Румийнинг «Маснавий маънавий», Хусрав Дехлавийнинг «Матлаъул анвор», Навоийнинг «Ҳайратул аброр» ва «Лисонут тайр» асарлари шу хилдаги асарлардир. Бу асарларда сўфиёна-фалсафий маънолар шеърини сатрлар, бадий-ифодали тил билан талқин этилишдан ташқари яна жуда кўп масал ва ҳикоятлар, рамзий ташбеҳлар келтирилиб, китобхонга шарҳлаб берилган. «Мантқиқут тайр» ва «Лисонут тайр» каби достонларда иштирок этувчи персонажлар ҳам рамзий: Худуд — бир тимсоли бўлса, ўттиз қуш солиқ муридлар тимсолидир. Аттор ва Навоий тасвирлаган етти водий эса солиқ руҳининг етти хил товланувчи манзараси. Илоҳга воқиф бўлиш ёки ҳақиқатларни маърифат эшикларини очиб олишда.

«Лисонут тайр»да олтиншдан ортиқ ҳар хил ҳикоятлар бор. Уларда тариқат ва шарнат, ирфоний билиш масалалари билан боғлиқ бўлган, шунингдек инсон ахлоқига оид масалалар устида фикр юритилади. Ҳикоятлар халқ жодиёти хазинасидан олинган. Аммо улардан келиб чиқадиган ибратли хулосалар («қиссадан ҳисса») сўфиёна маънолар талқинига мослаштирилади. Масал ва ҳикоятлар ахлоқий мавзулар, чунончи нафснинг ёмонлиги, дунёга меҳр қўйишнинг арзимаслиги, хасислик фалокати, сахийлик шарофати, садоқат, вафо ва ҳоказолар ҳақида баҳс этади. Умуман, сўфиёна адабиётда ўғит оҳанги, панду насихат етакчилиги қилади. Бу табиий. Чунки шайхлар ўз муридларини суҳбат орқали, насихат қилиш билан тарбиялаганлар. Айнан ана шу суҳбатларда ҳикоятлар, шеърини парчалардан фойдаланилган. Насихат адабиётининг ўзинга хос жозибаси таъсир кучи ва услуби бор.

Тасаввуф адабиёти ўзгача бўлган шакл ва жанрлардан фойдаланди, чунончи, лирик жанрлардан рубоий, ғазал, қитъа, қасида; эпик жанрлардан маснавий

тасаввуф адабиётининг ҳам асосий жанрларига айланди. Сўфий шоирлар бу жанрларни ривожлантириб, уларга янги руҳ бағишладилар. Кўп шоирларда дунёвийлик билан илоҳий, яъни ирфон қўшилиб зуҳур этади. Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, Камол Ҳўжандий, Жомий ва Навоий ижодида дунё гўзаллиги илоҳий ҳусну жамолнинг давоми ва моддий ифодаси сифатида олиб қаралади. Шунинг учун улардан соф диний ғояларни ёхуд соф дунёвий ғояларни қидириш, асарларини бир-бирига зид қўйиш нотўғри. Бу шоирлар учун олам ва одам ягонадир, руҳ ва жисм, вужуд ва маъни биргадир. Улар қуйлаган реаллик илоҳий сифатларнинг мазҳари ва жиҳоси. Илоҳий мазҳардан илоҳий манбаъга қараб борадиган руҳ улар учун энг гўзал руҳдир. Шу боис ҳам мазкур шоирларнинг асарларини сўфийлар ўз мақомида, оддий китобхонлар ўз мақомида англаганлар. Шунинг учун ҳам уларнинг асарлари кўп маъноли, ҳар бир ифода етти қават парда ичига яширинган. Масалан, маҳбуб деганда Худони, Пайғамбарини, Пирни ва севган кишинини англаш, соқий деганда ҳам айни шу тўрт тушунчани эътиборга олиш, лаб деганда пирнинг сўзини, илоҳий файзини, қош деганда илоҳий олам билан моддий олам чегарасини, бел деганда комил инсон хаёлини, ингичка бел деганда комил инсон хаёлининг нозиклигини, кўз деганда комил инсоннинг ўзини назарда tutиш мавжуд. Бу тимсолларни батафсил англамай, сўфиёна шеърни англаш мумкин эмас. Ана шу тимсоллар орқали Навоий ва Машраб лирикасида солиқ образи гавдалантирилади. Тарикат йўлидаги мусофир, яъни солиқнинг кечинма ва ҳаяжонлари, Маҳбуб ёнидаги талпиниш, сархушлиги ва хумори, васл дамларидаги шодлиги тасвирланади. Умуман Навоийда инсоннинг Илоҳ томон кўтарилиши (уруж) асосий ғоядир. Шоир шу йўл изтироби ва мартабаларини турли воситалар билан тасвирлайди. «Хамса» дostonлари, «Лисонут тайр» ҳам уруж-меърожни тасвирловчи асарлардир. Оддийликдан мураккабликка, дағалликдан юмшоқликка, нодонликдан доноликка, оддий иймонлиликдан юксак ирфоний иймонга ўсиб чиқиш. Бошқача айтганда, камолот касб этиш. Навоийнинг ижодида мутлақийлик ҳукмрон: мутлақ яхшилик (эзгулик) ва мутлақ ёмонлик (ёвузлик)ни кўради у. Унинг учун ёмон — бу мутлақ қора рангда кўриннадиган ёмонлик. Яхши — мутлақ яхшилик, у нурли ранглар билан жиҳоланади. Шоирнинг ҳаётга муносаба-

ти ҳам ана шундай. Унинг учун ёмон шоҳ барча ёмон хислатларни жамлаган одам, яхши шоҳ эса барча ижобий хислатларни жамлаган шахс. Яхши одам — хушалоқ, одил ва оқилдир. Яхшиларнинг яхшиси — еру кўкни бир назар билан қамраб олган Баҳоуддин Нақшбанд ёки орифлар орифи Абдурахмони Жомий. Булар илоҳий уруж даражаларидан илдамлашиб кетган валий инсонлар. Комиллик тимсоли. Улар Навоий назарида реалик билан пореалик ёхуд дунё билан ғайб олами орасидаги кишилардир. Икки оламни боғловчи комил инсоннинг бир неча типини Навоий «Хамса» асарига кўрсатиб беради.

Воқеан, адабиётнинг ўзи комиллик белгиси, комил сўз, комил маъно ва комил тафаккур ифодаси. Буларни эгаллаган инсон комил хилқат бўла олади. Демак, улуғ Алишер Навоийнинг ўзи комил инсоннинг ёрғин тимсолидир. Комил хилқат бўлган инсон барча нарсада такомилни, сўз мутаазамлик ва музайянликни кўрмоқчи бўлади. Унинг олий орзуси — оламни ҳам, ўзини ҳам нуқсонлардан холи қолди тасаввур этиши, инсонлардан холис этиши. Инсон руҳи ҳақиқатдан тасаввур этиши, инсоннинг руҳи ҳақиқатдан тасаввур этиши, инсоннинг руҳи ҳақиқатдан тасаввур этиши учун инсоннинг руҳи ҳақиқатдан тасаввур этиши мавж-ларини, ёрғин ва хуррамнинг ифодалаган. Инсон руҳи санъатдан озиқланиб яйрайди ва барча қудратини санъатда кўрсата олади.

Улуғ мутафаккир шоирлар ижоди бунга асраар давомида исботлаб келмоқда. Дин, мифология, бадний ижод бирга, бақамти ривожланди, бир-бирини тўлдириб, бир-бирига мадад берди. Барчасининг муддаоси Инсон эди, Инсонни ўрганиш ва поклаш эди. Гарчи илоҳий гоёлар куйланса ҳам лекин адабиёт инсон қалб-нининг ифодаси бўлиб келди. Зеро Илоҳ ҳам Инсон қал-бидадир.

Тимсоллар тимсоли

Шарқ халқлари тафаккури тарихига чуқур илдиз отган тасаввуф таълимотини яхши билмай туриб, Алишер Навоий дунёқараши ва адабий меросини барча мураккабликлари, фалсафий тарафлиги билан тўлиқ ҳолда тўғри, ҳаққоний ёритиб бериш мушкул. Ўттизинчи йиллардаёқ Ойбек бунга эътиборни қаратган эди. Аммо, назаримда, бу масала ҳамон ҳал бўлмасдан долзарб-

лигини сақлаб қелмоқда. Чунки ҳозир ҳам улуғ шоир асарларини «керакли» ва «кераксиз» қисмларга ажратиш, орифона мазмундаги шеърларини нашрлардан соқит қилиб, эл кўзидан яширин, «пайқамасдан» тадқиқотларга киритмаслик касаллиги давом этмоқда. Баъзан эса, сўфиёна маъноларни англаб етмаганимиз сабабли, Навоийнинг рамзӣ ибора-истораларини ҳаминқадар талқин этиб, ўқувчиларни чалғитиб келмоқдамиз. Бу ҳол Навоий даҳосини, оламнинг бепоёнлиги ва улугворлигини муаззам салоҳияти ҳам кўркемлиги билан идрок этишга ҳалал беради. Ваҳоланки, Навоий мероси—яхлит бир адабий воқеълик, бебаҳо маънавий хазина. Ва яна муҳими шундаки, шоирнинг ўлмас гуманизм билан кўкарган ҳаётбахш гоёлари «дунёвий» асарларида қандай порлаб турса, биз бир чеккага суриб қўймоқчи бўлган «илоҳий» асарларида ҳам шундай куч билан нур таратиб туради. Зотан, улар зоҳирӣ жиҳатдан шундай, аслида эса, ботинӣ маънолари моҳиятига кўра бир хил фалсафӣ-тасаввуфӣ қарашлар силсиласига бориб тақаладиган ўзаро узвий алоқадор асарлари бўлиб, бирини иккинчисиз тушуниш қийин. Бас, шундай экан, шоир асарларида учрайдиган ишқ, май, майхона, харобот, соқий, соғар, қадаҳ, хум, маҳбуб сингари кўпдан-кўп киноя-тимсоллар, рамзӣ маъноли сўзлар ва улар орасида ётган яширин маънолар асрори ҳам унинг ижоди яхлит бир бутунликда олиб текширилиб, олам ва одам ҳақидаги мушоҳада-мукошифалари ичида шарҳлансагина, мазмун керакли даражада аниқ ойдинлашиши мумкин.

Масалан, қуйидаги газали олайлик:

Каманд учига еткурмас гаму андеша айёри,
 - Бийик чекмиш магар майхона томи сунъ меъмори.
 Хуморим заъфида қаҳил исн то етти маст ўлдум,
 Сувалмишдур магар май лойидин майхона девори.
 Тўла куб огзи май, хуршидедур, гўё тенг очилмиш
 Чекарда бу ики хуршид даврни сунъ паргори.
 Май ичмиш хонақоҳ шайхи, харобот аҳли айш айланг,
 Ки чиқмиш баҳя ургон хирқасидин маблаги кори.
 Қўришган мосиво буди эмас, балки намудидур,
 Май устида хубобу мавж шаклининг намудори.
 Хубобу мавж май таҳрикидин зоҳирдурур, лекин
 Суқун топгон вужуди, майдин ўзга қайдадур бори?
 Қуёш аксимудур ҳайвон суйида, ё кўрунмишдур

Равоносо май ичра соқин гулчеҳра рухсори.

Фано дайрин кўнгул истарки, бир-бир пири дайр элва

Тутарда бода, шояд, журъае сунгай бизнинг сори.

Навосидни фано чун ҳосил ўлди, қилгасни эй ишқ,

Навоний риштан жонни муганний уднинг тори.

Хўш, бу ғазалда қандай ғоя ифодаланган? Май ва унинг хосиятларини таърифлашдан мурад нима?

Ўз-ўзидан аёнки, Навоний зикр этган май биз тасаввур қилган спиртли ичимлик эмас. Шоир сира ҳам бунни назарда тутмаган. Билъақе, ўта тақводор ва покдомон бўлган Навоний замонасининг ишратпараст, майхўр кишиларини қаҳру ғазаб билан танқид остига олиб, шаробни «уммул хабоис», яъни барча ёмонликлар, фалокатлар онаси деб эълон қилган. «Ҳайратул аброр» дostonида бўлса, бадмастларнинг масхарали ҳажвий қиёфасини яратиб, уларни элга шарманда этган. Ушбу ғазалда шоир майни илоҳий ишқ — маърифат, дониш иштиёқининг авжи қиёмни, Ёр жамоли мушоҳадасидан ошнқ дилида пайдо бўлган кучли завқ — илҳомнинг, беҳад хурсандлик, сурурнинг рамзий ифодаси сифатида тилга олган. Хумор бўлиш, майнарсеклик ҳақ бу ерда шунга мувофиқ. Бунга нур чанмасидан ҳузурланиш, висол беҳудалиги, ҳаёт, табиат зеболиги ҳамда ақл ва тафаккур етмайдиган, аммо кўнгул билан ҳис этиладиган Мутлақ руҳ мўъжизоти жилвасидан баҳраманлик ва шунга талпиниш сарҳушлигидир.

Чунки Навоний этиқод қўйган фалсафий таълимотга биноян, олам азалий ва абодий ягона руҳнинг ўз-ўзини сезиб, ўз жамолини томоша қилиш негидан пайдо бўлган кўзгудир. Бирламчи қудрат порлашидан таралган нур бу кўзгуда акс этади, яъни моддий дунёдаги жаминки мавжудот ва махлуқот — заррадан қуёшгача, еру кўк, собиту сайёра шу нур билан ёритилади, шу нур туйфайли ҳаракатланади, муайян уйғунлик ичра ривожланиб туради. Бу илоҳий тажааллини шоирлар май тимсолида қабул қилганлар. Моддий дунё эса, шу тасаввур бўйича, жом ёки қадаҳдир. Дунёнинг ранго-ранг товлавиллар, ўзгарини, янгиланишлар, табиатнинг турфа сир-ру асрори, ҳодиса—ашёлари, баҳорий уйғониш, чунончи, дарахтларнинг кўкариб, гуллаб мева боғлаши, дашту даранинг ўт-ўлаи билан қонланиши, қушларнинг маст бўлиб сайраши, бориники, ҳаётнинг барча нашъу намоси, гуркираб кўришган нафосат тўфони шу май ум-

монининг мавжланиши, кўпириши деб тушунтирилган. Инсон ҳам мазкур кўзгунинг бир бўлаги, лекин руҳи мутлақ энг кўп акс этган хилқат. Чунки у холиқиятнинг сарвари ва ганжи гавҳари, яъни «икки олам истеъдодининг жамулжами» (Бедил). Инсон руҳи шу боис тинимсиз равнишда ўз манбанга қараб интилади. Бу интилиш дунёнинг ўзини идрок этиш ва ўз-ўзини англаб этиш орқали содир бўлгани сабабли инсон олам ҳодисалари гўзаллигини мушоҳада этиб, чексиз ҳайратланади. Ҳайрат эса ашё-ҳодисаларни билиб олиш қизиқишини кучайтиради. Шу тариқа, киши моҳият-ҳақиқатни билиш иштиёқи билан ёниб, борган сари кўпроқ ташвиш-тараддудда бўлади. Инсоннинг бутун ҳаётини фаолиятти, ижод ва яратувчилик қобилиятти, кашфу каромати ва файзу фазилатлари шу ишқнинг қудрати деб талқин этилган.

Аммо инсон табати икки асос — руҳий ва моддий олам унсурларидан таркиб топгани учун бу унсурлар орасида кураш боради. Агар моддий асос бўлмиш жиём талаблари кучайса, у ҳирс ва шаҳват, ҳайвоний нафс домга гирифтор бўлиб, борган сари тубанлашади. Бу хавфнинг олдини олиш учун киши доимий равнишда руҳий-маънавий эҳтиёжларини қондириб бориши, шу жиҳатни тарбиялашга бел боғламоғи даркор. Бу ишда унга ўздан кўра комилроқ инсон — пир раҳнамолик қилади. Пир ёки ориф деб тасаввуф ақли ақлу донишда етук, маърифат нури билан қалби лиммо-лим, пок ният, покиза ахлоқли закий одамни назарда тутганлар. Пир—кўнгил маҳрами, ҳамдард, ҳаммаслак киши. Навоний назарида Жомий ана шундай шахс бўлган. Бундай шахслар ҳамма вақт эзгуликни ўйлаб, ўзига эргашган одамларни қалб саховати билан тарбиялаганлар, уларнинг продасини чиниқтириб, кўнгил чашмасининг кўзини очиб, оламни янгича тушунишга, Ҳақ йўлини ҳимоя қилишга ўргатганлар. Юқорида келтирганимиз газалда шу маънолар ифодаланган. Бунинг конкрет изоҳлар билан шарҳлаб, тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Ҳазалнинг биринчи байтида ғаму андеша айёри, сунъ меъмори, каманд, майхона каби сўз ва бирикмалар изоҳга муҳтож. Каманд шеъринида аксар ёр сочи ўрнида истиора сифатида қўлланилади. Бироқ бу ўринда Навоний унинг асл луғавий маъноси — арқонни назарда тутган. Ғаму андеша айёри — ақл тadbиркорлиги, ақлу ташвиш тadbирни деган маънони беради. Майхона

эса «шавқу завқ ва илоҳий маърифат тўлиб-тошган комил инсон — орифнинг ботиний дунёси ва руҳи мутлақ манбандир». (Саййид Жаъфар Сажжодий. «Мусталиҳоти урафо», 392-бет). Сунъ меъмори— Худо. Энди байтнинг мазмунига келсак, Алишер Навоий баланд иморатлар, сарой ва қалъаларнинг кунгурасига арқон ташлаб, тармашиб том устига чиқиш одатига ишора қилиб, дейди: «Азал меъмори— Худо майхона томини шунчалик улуғ ва баланд қилиб қурган эканки, фикру ташвиш тадбирининг арқони унинг кунгурасининг учиغا етмайди». Шонрининг таъкидича, ақл ва тадбир билан майхона қалъасини забт этиш мумкин эмас. Нега? Чунки ориф қалбнинг маърифати ва у орқали илоҳий руҳ манбаининг беқиёс гўзаллигини идрок этишга (шунини айтиш керакки, Навоий ибора-тимсолларида ҳар доим икки маъно— ориф қалби ва руҳи мутлақ биргаликда кўзда тутилади, зеро ориф қалби олий зот манбаига олиб борадиган бир восита, кўприк деб қаралган) фақат қалб ва руҳ қодирдир; ақлий мушоҳада, манتيқий-тафаккурний билиш усули бунга қобил эмас. Мавлаум бўладики, Алишер Навоий газалининг мавлавидадан таъсирланиб тарихнинг асосий талабларидан бирини баён этган. Бу талаб тариқат йўлига қалам қўйган одам учун биринчи жиддий мушкулот ҳам эди, чунки ақлу руҳи қудрати етмайдиган нарсасга кўнгил мейли билан эришиш— руҳий продани қайтадан қуриш, ўзини ўз виждони, эътиқоди олдида жавобгар ҳисоблаб, қаттиқ назорат остига олиш, жуда кўп дунёвий ҳавас-хоҳишлардан воз кечиб демакдир. Майхона қасрининг буюклиги олам сирү асрори, ажойиботлари, ҳодиса-вақеаларининг беҳад кўплиги, уни билиш, моҳиятига етиш қийинчилигидир, айни вақтда саркаш нафс қутқуларинини енгиш, юксак ахлоқий одам бўлиш машаққатларинини ҳам англатади.

Иккинчи байт биринчи байтдаги фикрни давом эттиради: толиб (ёки ошиқ) ақлу тадбир комил инсон мартабасига кўтарилишга — майхонани забт этишга кўзи етмагандан кейин, бу бинонинг деворларини ҳидлаш билан қаноатланади. Яъни, пирининг муҳитига яқинлашиб, унга қўл бериб, дастлабки насихатларини эшитишдан баҳра олади. Майхона девори, шундай қилиб, пири комилнинг муҳити, ташқи, зоҳирий дунёсидир. Иккинчи тарафдан, бу — бизни ўраб олган моддий дунё ҳам. Чунки қалъа ичидаги руҳ манбаини идрок этиш, аввало

қалъа деворлари — дунё ашёларини ўрганиш, хаёл ва сезгилар орқали унинг моҳиятига етиб бориш билан амалга ошади. Заъфи хумор — кайфнинг тарқала бошлаши, ишқининг вақтинча сусайиши, ҳақиқатга шубҳа билан қараш, шубҳаланиш лаҳзасини билдиреди. Қаҳгилсомонли лой. Май лойи — шароб қуйқуми, дунё мулки, хирснй иштиёқлардан ҳали покланмаган руҳ тимсоли. Алҳосил, байтнинг мазмуни қуйидагича: «Майхона деворини май лойи билан шуваганлар шекилли, хуморим тарқалганда димоғимга сомонли лой ҳиди уриб, яна маст бўлдим». Ёки: «Муҳаббатим вақтинча сусайганда (кўнгилда шубҳа туғилганда), пирга яқинлашганим сабабли шубҳаларим тарқалиб, қалбимда ишқ яна аввалгидай алангаланди». Пирнинг ички олами унинг нутқи, ҳаракатлари, кароматида зуҳур этганидай руҳи мутлақ ҳам дунё ғўзаллигида жилваланиб, кишини мафтун этади. Орифнинг завқи салиқаси, нозикфаҳм заковати дақиқ маънолар мағзини осон чақиб, мушкул масалаларни ички бир фаросат билан ҳал қилиб бера олади. Бу худди қадаҳдан томган май томчилари каби ошиқ дилига ҳикмат нури бўлиб қуйилади. Шу маънода тасаввуф аҳли хум, хумхона, соғар, жом, майкада деганда ҳам орифнинг нурфайз жозиб юрагини тушунганлар.

Учинчи байтда биз тушунмайдиган учта сўз бор. Булар: куб, хуршид, паргор. Куб — шароб сақланадиган хум, мажозий маънода, боя айтганимиздай, орифнинг кунгли ва руҳи мутлақ. Хуршид — қуёш. Паргор — доира чизадиган асбоб (ширкуль); баъзан йўл-йўриқ, чора-тадбир маъносинда ҳам қўлланилади. Шунга кўра ғазалнинг учинчи байтини ҳозирги тилимизга бундай таржима қилса бўлади: «Оғзигача май тўлғазилган хум худди қуёшга ўхшайди, гўё Аллоҳнинг доира чизгичи бу икки қуёшнинг (яъни, фалак қуёши ва май хумининг) гардишини чизганда бир пайтда баравар очилгандай». Ёхуд: «Май хуми билан қуёшнинг тарҳи бир хил, улар бирга бир вақтда яратилган ўхшаш нарсалардир». Шонр айтмоқچики, қуёш ҳам май хуми, яъни, бирламчи манбаъдан ишона. Шу сабабли улар бир-бирининг мавжудлигини исботлайдилар — қуёшнинг далили қуёш. Май хумини қуёшга ўхшатиб билан Навоий ориф қалбининг саховати, карамининг бепоёнлигини таъкидламоқчи, зеро қуёш ўз ҳарорати, зноси билан оламни мунаввар этгандай, ориф қалби ҳам ошиқларни фаровон баҳравар эта олади. Бундан ташқари, бу ерда толибнинг зоҳирий

мушоҳададан (майхона деворини ҳидлаш) аста-секин ботиний маъноларни англаш сари бораётгани, бундан ҳайратланаётгани ҳам ифодаланган.

Тўртинчи байт шарҳи. Хонақоҳ — сўфийлар йиғилиб, важду самоъ билан шуғулланадиган жой. Харобат сўзининг луғавий маъноси вайрона, шаробхона бўлса-да, аммо тасаввуф аҳли истилоҳида инсон жиҳматининг зароб бўлиши — қаноат, фақр йўлига кириб, ҳайвоний нафслар, кераксиз, ёмон хулқ-одатлардан қутулиб, ўзини хоксорлик, камтаринлик рутбасига солишдир. Хароботийлар, яъни риндлар «майхона тараддудидин беҳонумонлиги ва панмона тааллуқидан бесарусомонлиги» («Махбубул қулуб») билан машҳур. Улар учун «тожу тахт туфроғ билан тенг», ҳамма нарсадан фориғ, ёлғиз ёр ниқида сармаст. Хирқа — сўфийлар киядиган йиртиқ жанда кийим. Бундан ташқари, инсоннинг бадани, сурати ва ашёлар олами ҳам. Баҳя — ямоқ, жияк. Маблағи кери — инининг натижаси, аҳволи, бор-буди демак. Хуллас, байтнинг мазмуни бундай: «Хонақоҳ шайху майиңибди, яъни унинг кўнглида илоҳий нур мердас бу ҳузурдан сарғиш бўлибди. Э.л. оқини хароботийлар, сиз ҳам бу кабардан хурсанд бўлиб, важд-ҳолга тушиниң. Қўрмайсизми, шайхнинг аҳволи унинг жанда тўниниң йиртиқларидан маълум бўлди, яъни ботиний олами юзага чиқди, маърифат нури шуълаланди». Байтнинг иккинчи сатрида сўфийларнинг ўз жамоалари мажлисида жазава хуружида рақсу самоъга тушиб, кийимлари чок-чокдан сўкилиб кетишига ишора бор.

Бешинчи ва олтинчи байтларда шoirна ифодатимсоллар орқали қадимги ва ҳозирги фалсафанинг учта муҳим категорияси тушунтирилган. Булар моҳият ва ҳодиса, мазмун ва шакл, жузъ ва кулл (яккалик ва умумийлик) категорияларидир. Бироқ фалсафий категориялар ҳақида гапиришдан олдин нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олишимиз керак. Масалан, мосиво — ғайр, ўзга, ундан бошқа деган маъноларни ифодалаб келади. Мазкур фалсафий-тасаввуфий истилоҳнинг моадо деган иккинчи атамаси ҳам бор. Навоний девонининг биринчи ғазалида шу сўз ишлатилган. Шарҳланаётган ғазалимизда эса, шoir мосиво деб моддий борлиқ, яъни дунёни назарда тутган. Чунки дунё Мутлақ руҳ билан инсон орасида, яъни қалб билан «У» орасида ғайр, бегона бир тўсиқ, ўзгалиқдир. Шу каби ошиқ билан маъшуқ орасида парда бўлиб турган жиҳм, бадан ва

унинг эҳтиёжлари қам ўзгадир. Шарқ шоирлари асарларида учрайдиган Рақиб—севишганларни ажратиб турувчи шахс шу хусусиятларни жамлаган образ бўлиб гавдаланади. Бешинчи байтдаги буд—асос, ҳақиқий мавжудликни, намуд—кўриниш, шаклий белгиларни англатса, хубоб—сув ва бошқа суюқликлар юзасида пайдо бўладиган пуфакча. Бу сўз мавж билан биргалликда ҳаракат, моҳиятнинг зуҳуротини билдиради. Энди бешинчи байт мазмунини қайд этиш мумкин: «Кўзга ташланган нарсалар (ўзгаликлар) зоти азалийнинг ҳақиқий моҳиятини англатмайди, шу сингари пуфакча ва тўлқин майнинг ўзи эмас, балки шаклий ифодасидир». Ёки бошқача қилиб айтсак: «Май устидаги пуфак ва мавж майнинг моҳиятини акс эттирмаганидай, «У» дан бошқа кўринган ашёлар «У»нинг борлигини—мавжудиятини белгиламайди, улар ташқи белгилардан холос».

Шундай қилиб, ташқи дунё ва ундаги нарсалар моҳият эмас, балки ҳодисадир. Моҳият—руҳи мутлақ ёки ориф кўнглидаги маърифат. Айни вақтда, моддий дунё—шакл, руҳ эса—мазмун. Инсон ҳодиса ва шаклларга маҳлиё бўлмаслиги керак, унинг мақсади ва вазифаси моҳият-мазмунни билиб олиш. Тўғрироғи, ҳодиса-шаклни билишдан моҳият-мазмунни билишга қараб бориш. Демак, тасаввуфда дунё Мутлақ руҳ билан инсон орасидаги тўсиқ деб ҳисобланса-да, бироқ, барибир, дунёни билиш шарт қилиб қўйилган, дунёни билмасдан туриб, моҳиятни (Ҳақни) идрок этиш мумкин эмаслиги таян олмиган. Шу тариқа, ҳодиса моҳиятни билиш йўлида имтиҳон, чулки у ранг-баранг ва хилма-хил. Шарқ файласуфлари бу миқдорий кўпликни асмо (исмлар), ашё (нарсалар), сифот (сифатлар), имтиёз (фарқлар), афъол (ҳаракат-фаолният), важҳ (юз, жиҳат) ва бошқа истилоҳлар воситасида тавсиф этиб келганлар. Миқдорий хилма-хиллик мантиқий равишда, жузъият ва куллият, яъни тур ва жинс тушунчаларини келтириб чиқаради. Жузъият (тасаввуфчилар буни касрат ҳам деганлар) куллиятга, яъни ваҳдатга эидир. Шундай бўлгач, уларнинг хусусиятида ҳам қарама-қаршилик мавжуд: ваҳдат—Бирламчи қудрат тургун, ҳаракатсиз жавҳар (субстанция) бўлса, касрат—тафсиллийлик, донмий ҳаракат, ривожланиш қонуниятига тобеъ. Демак, майнинг мавж ва пуфакчаларини томоша қилиш, мушоҳада этиш билан чегараланмас-

дан, худди ҳодисадан моҳиятга қараб борилгандай, касратдан ваҳдатга қараб бориш ва шу асосда бирламчи қудрат нафосатини идрок этиб, ҳузурланиш мумкин. Ҳазалнинг олтинчи байтида бу фикр очиқроқ ифодаланган (бунага таҳрик — ҳаракат, сукун — турғунлик, тишин): «Пуфак билан тўлқин майнинг ҳаракати, тажаллисидир. Бу ҳаракат тингач, тишиқ майнинг тоза вужудидан бешқа нима қолади?».

Бу вужудни идрок этган киши Ёр ҳузурига мушарраф бўлиб, фано мартабасига яқинлашадиким, Ҳазалнинг еттинчи байти шу ҳусусладир. Ҳайвон суйи деб гўё одамзод нчганда абадий умр топадиган афсонавий ер ости мамлакатининг чашмасини атаганлар. Тасаввуфда у шиқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурининг манбани англатади. Байтнинг мазмуни эса бундай: «Ишиқ чашмасида ёки ҳақиқий нур манбаида кўрилган қуёш аксини ё шонга ўзини май ичида азал соқийсининг гулдай зебо юзи намоён бўлганми? Соқий сўзи ҳам бу ерда рамзий маънога эга, яъни мутлақ файзёғ, маърифат булоғи дегани. Майда ёр — дунёнинг асосий маънавий қуёши, ҳақиқатнинг манбаи, ҳақиқатнинг манбаи.

«Майда ёр» — айриқиб, яъни акси шамсул қосон асирини ҳисоб. Ёр аксини майда кўр деб жомдан чиқди — «садо» — чиқадиган қуёш қосонининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўрилади, жомдан ёр жамолини майда кўр, деган садо чиқди. «Ҳазонини маоний» девони маъна шу байт билан бевизонади. Шер назарида довланган олов кўраси — муаззам офтоб ҳам ўша бундак илоҳий қудратининг тиликеси, мавжудотни ҳаракатга келтирувчи май тўлғазилган жом, унинг порлаши эса — ёр жамоли.

Ёр жамолни кўрган ошиқ мақсадга эришиб, фано годинисига кириб боради. Ҳазалнинг охириги икки байти шу маънони ифодалашга хизмат қилади. Саккизинчи байтдаги дайр аслида насронийлар ва оташнарастлар ибодатхонасининг номи, мажозан эса майхона, дунёдир. Дайри фано — ҳайвоний нафедан қутулган, руҳан тирик, маънавий жиҳатдан етук кишилар мажлиси, уларнинг ботиний олами. Навоий бу байтда маънавий ҳақиқатларни кашф этган одамлар ҳузурини кўмаси, улар ҳикматида баҳра олши туйғуени ифодалаган. Шунинг учун у ири дайр деганда ҳам эзгулик ва қарам дарёсининг тимсолви қомил нисонини кўзда тутган. Аяҳосил, байтнинг мазмуни: «Юрак майхона нестайди,

чунки унда пири кемил кишиларга сабоқ бермоқда, шояд менга ҳам шу май шуъласидан бир етса». Ёки: «Кўнгли жисм, вужуд йўқоладиган, фано бўладиган макон нестайди. Чунки унда камолот ва етуклик тимсоли маънавий шайх ҳақиқат файзидан элга бир-бир бода тутмоқда. Зора, у бу ҳикмат ва довиш шаробидан менга ҳам бир қултум узатса».

Тўққизинчи байтга келсак, бунда иккита сўз ўзак маъно ташийди. Биринчиси — наво. Навонинг маънолари кўп. У мусиқа, куй, оҳанг, шу билан бирга мунтазамлик, тартиб-интизом, симметрия, инзомия, нафосат тушунчаларини қамраб олади. Агар бу маъноларнинг ҳаммасини бир жойга йиғсак, наво умумбашарий, умумжаҳоний оламнинг яхлит уйғунлигидан иборат олий гўзалликни ифодалаган бўлади. Модомки шундай экан, ягона руҳий қудратнинг мунтазам ҳаракати, созкорлиги қайдида қалбнинг шукру шукӯҳи, ором ва осойишталиги ҳам наводир. Алишер Навоий шубҳасиз, охири байтда қалб ороми, ички руҳий қониқши нашидасини тасвирлаган. Бу нашида шоир юрагида бир муаззам куй бўлиб янграган ва муганиий (иккинчи ўзак сўз) тушуниб билан боғланиб кетган. Муганиий — чолғувчи дегани. Бу ўрнида эса у узлуксиз ёғиб турувчи нур — файзининг навосини етказувчи, шу несъматдан огоҳ этувчининг тимсолидир. Куй каби оқиб келадиган ушбу нур қалбни роҳат-фароғатга гарқ этади. Байтнинг насрий таржимасини келтирсак, фикримиз янада ойдинлашини мумкин: «Эй ишқ, буюк жаҳоний уйғунлик нури наводендан, сафо нашидасидан қониқши мўъясар бўлди, энди Навоий жонининг шини шу нури ёғдирувчи чолғувчи себобига тор қилгин, яъни ўша буюк нур ристасига улаб юборгин». Ёки «Эй ишқ, маҳбуб жамолини кўриб, ўзликдан батамом хориж бўлдим — мақсадга етдим, висол куйи вужудимни оғушига олди. Энди Навоийнинг жонини нурининг тарамларига богла». Бу ерда шоир таҳаллуси билан байт мазмуни ўзаро топшиб, ажойиб сўз ўйини ҳосил бўлганини кўрамиз. Шу нуқтада шоирнинг ҳар икки таҳаллуси (Навоий ва Фоний) маъно жиҳатидан бир-бирига яқин эканлиги ҳам маълум бўлади.

Улуғ шоирнинг фалсафий мушоҳадаси мана шундай чуқур ва қамровли. Қоннот ва инсон ўзини назарида яхлит бир бутунлиқни ташкил этади, бир қонуният билан бошқарилади. Инсон бу қонуният сирлари-

ни руҳ кучи, алоҳида ҳиссий тасаввурлар теранлиги билан билиб олиш даркор.

Хуллас, мазкур ғазалда мажозий тимсоллар ёрдамида тасаввуф фалсафасининг билиш назарияси таърифлаб берилган: аввал оламни билиш мушкуллигидан қўриқиб саросимага тушиш, ҳайратланиш, кейин ташқи дунё нарса-ҳодисаларини мушоҳада эта бошлаш, зоҳирий мушоҳададан аста-секин моҳиятини идрок қилишга ўтиш. Моҳиятнинг улуғворлигини ҳис этиб, руҳий-тафаккурый қониқиш туйиш. Бу жараён уч босқичга ажратилиб, илмул яқин, айнул яқин, ҳаққул яқин деган махсус терминлар билан белгиланган эди. Яқин — небот талаб қилинмайдиган шак-шубҳасиз ҳақиқат. Айин — чашма, кўз, ҳар нарсанинг асли, зот. Тасаввуф назариётчиларидан Абдураззоқ Қошоний бундай дейди: «Филжумла, сўфийлар ақидасига мувофиқ маънавиятни билиш уч хилдир: илмул яқин, айнул яқин ва ҳаққул яқин. Аввалги ҳолатда одам маълумни ақлий далил, ҳужжат келтириш билан дарк этади ва иккинчи ҳолатда билиб олинган, неботланган маълумнинг мушоҳада этади ва учинчи ҳолатда ҳақиқатни дарк этишга ўтади». (Абдураззоқ Қошоний. «Масобиҳул ҳидоя», 52-бет). Бу бамисоли қуёш шуъласи ва ҳароратининг далили келтириш билан неботлаш (илмул яқин), қуёш жисмининг кузатиш билан аниқлаш (айнул яқин) ва қуёш вужудининг мусаффо нурдан иборат эканлиги қалбан идрок этишдай (ҳаққул яқин) гап. Қаширий деган олим назарида эса «илмул яқин — ақл аҳли учун, айнул яқин илм арбоблари учун, ҳаққул яқин орифлар учундир». (Қаширий. «Қашфул маҳжуб», 497-бет). Демак, бу фалсафий силсилага мувофиқ, ҳақиқат тажрибадан олдин мавжуддур, у мантиқ кучи билан эмас, балки ҳис — руҳ воситаси билан, яъни интуиция ёрдамида билиб олинади. Чунки ҳақиқат инсоннинг ўз қалбида, кўнгли кўзгусида. Фаҳмлаган бўлсангиз, дунёни билишнинг бу усули немис олими И. Кант (XVIII аср) «нарсалар ўзида» ва «априор» (тажрибадан аввал мавжудлик) тушунчаларни остида ривожлантирган фалсафий таълимотга ўхшаб кетади. Биз ҳам худди шунини таъкидламоқчи эдик, яъни тасаввуф баъзи тадқиқотчилар айтмоқчи бир дин ўрнига келган янги, мураккаблаштирилган ва мистик туйғуларини қондиришга хизмат қилувчи иккинчи дин эмас, балки оламни билишга йўл очган, шу сабабли ҳам

Фикрий-ҳиссий мушоҳадакорлик, ҳурфикрлиликни ёқлаб, инсонни тадқиқ этишга диққат қилган катта фалсафий оқимдир. Ана шу жиҳати билан у динга инсбатан олға ташланган муҳим қадам бўлди ва башарий тафаккур тараққиётига шубҳасиз ижобий таъсир кўрсатди. Алишер Навоийга ўхшаш гуманист мутафаккирлар учун эса у инсон табиати ва тийнати ҳақида, жамият, ҳаёт воқеа-ҳодисалари, моҳияти тўғрисида ўйлашга имкон берадиган қидирини-изланиш майдони, таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилган. Улуғ шоир буни биринчи девонига киритган, ҳар банди

«Харобот аро кирдим ошуфта ҳол,
Май истарга илгимда сингон сафол».

деб якунловчи таржеъбандида равшан баён этган. Таржеъбандни ўқир эканмиз, муаллифнинг рози дилидан огоҳ бўламиз, чунки у ёшлигидан бошлаб ҳар хил илмларни ўргангани, ҳар хил «саргузашт»ни бошидан кечириб, дунё ва унинг одамлари ҳақида кўп мулоҳаза юритганини ёзади. Шоҳу султонлар дабдабаси, шайхул ислому уламо-умаролар, ман-ман деган донишмандлар суҳбати уни қониқтирмаган, уларнинг бирортаси ҳам инсон қаршида пайдо бўладиган минглаб саволларга жавоб беришга қодир эмас эди. «Назар айла бу коргоҳ вазъига, ки ортар тамошосида ҳайратим», дейди шоир. Олам моҳияти нимадан иборат, инсон нега дунёга келади ва яна нега кетади? Нега қуёш ҳар тонг нур сочиб чиқади, фалак доим гардишда? Нега инсон зоти бир хил эмас? Фирибгарлик, қонхўрлик, риё, ёлғон қаердан келиб чиққан? Бу ва бунга ўхшаган саволлар Навоийни ҳаминша қийнаб келган. На ўзининг «саън ила фикратим», «на касби улум этти ҳал мушкулим», деб ёзади у. Юрагида ҳар хил андешалар, шубҳалар кезгани, лекин замона тафаккурни доирасидан батамом чиқиб кетишга журъат қилмаганини эслатади. Ва оқибатда:

Менинг бошима бас қотиб тушди ини,
Чу тоқ ўлди бу дард ила тоқатим.

дея ўзини тасаввуф билан овутади, яъни «май билла улфат» тутинади.

Шундай қилиб, тасаввуф Навоийга жаҳолатдан қу-

туллиш, дунёни билишга, чанқоқ юракни маълум даражада тинчитишга кўмак берган. Бунинг икки сабаби бэр: биринчиси шуки, Навоий яшаган замонининг ақлий тараққиёт даражаси, фан ривожини реал дунё воқеаларининг илмий асосда тушунтиришга ожизлик қиларди. Иккинчиси эса, бу яна муҳимроқ: инсоннинг ақлий имкониятлари, донолиги билан ахлоқи, аъмол-нияти орасида мавжуд бўлиб келаётган номувофиқликлар. Навоий ақлу заковати ҳайратланарли, қилни қирқ ёрувчи кишилар ичида нафс домига тушган, зулм ва бадқирдорлиги билан маиҳур бўлганларининг кўп кўрган эди. Шунинг учун улуг гуманист шоир ахлоқий фазилатлар тарбиясини биринчи ўринга қўядиким, бу ҳам тасаввуфна мурожаат этишга олиб келарди. Зеро, тасаввуф бугун эътиборни айнан инсон ахлоқини поклашга қаратиб, шу мақсадда турли йўл-йўриқлар, амалий тadbирлар ишлаб чиққан эди. Тасаввуф одамни виждони билан юзма-юз қўйиб, ўзи ҳақида ўйлашга мажбур этар, ҳақиқат ва эътиқод поклиги руҳида тарбияларди.

Фалсафий таълимнинг сифатини олганимизда биз деб атайди: «...қўлдан келган ҳар бир илмий-дунёвий дўрисидаги диний афсоналарни маъинини инкор қилар, натижада Зард, муқассаб, ашлам каби шариат намояндаларни ҳақиқатни билмайдиган подон кишилар бўлиб чиқарди. Навоий уларни муқаллидлар, яъни юзакни нарсалар, қуруқ ақидаларга кўр-кўрона таълид қилувчи, мустақил фикрдан мизрум одамлар деб атайди. Тасаввуф, шу тариқа, фалсафий дунёқараш сифатида диний догматизм, мутаассибликка энд эди ва Алишер Навоий ундан куч-қувват олиб, комил журъат билан:

Зоҳид, сенга ҳуру мана жонона керак,
Жаънат сенга бўлсин, менга майхона керак,
Майхона аро соқиб паймона керак,
Паймона неча бўлса тўло, ёна керак.

дея олар, жоҳил диндорлар устидан кулиб, ўзининг ҳикмат ва доини шарбатига толиб, муҳаббатнинг завқ-сурури тимсоли бўлминин кўнгилни ёритувчи ҳақ ва ҳақиқат излаётганидан воз кечган зоҳидлар оламдаги барча нарсаларни арзимае деб ҳисоблардилар, тасаввуф эса, айниқса Жомий ва Навоий мансуб бўлган нақшбандия таълимоти қафоат ва тийинишини талаб

этса-да, бироқ дунё гўзаллигидан ҳузурланишни инкор этмаган. Негаки, модомики реал дунё Мутлақ руҳ инъикоси экан, демак уни севиш ва ундан баҳра олиш мумкин. Шу асосда инсоннинг инсонга муҳаббати ҳам табиий ва зарурий деб топилган, яъни мажозий ишқ орқали илоҳий ишққа қараб бориш. Навоий ўзини ана шу «ишқи мажозий» куйчилари сирасига киритади. Дарҳақиқат, биз таҳлил этган ғазалга ўхшаган соф тасаввуфий маънода ва «ишқи ҳақиқий»ни васф этувчи асарлар Навоий ижодида асосий ўринни эгалламайдн. Аммо шунинен борки, ибораларнинг тимсолийлиги, рамзий-самволик характери «дунёвий ғазаллар»да сақланган. Ойбек айтганидай, бу ерда конкрет бирор шахс муҳаббати назарда тутилмайди, балки умуман яхши инсонни севиш мадҳ этилади. Ишқ Навоий наздида покбозликдир, яъни: «пок кўзин пок назар билан пок солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидан кўз-голмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ» («Маҳбубул қулуб», 42-бет). Шунинг учун, масалан, дейлик, «Келмади» радифи ғазални муножот куйи оғушида берилиб тингларканмиз, «Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнгул уйини не учуким бода кирган уйга қайғу келмади» деган мақтаъни эшитганда, шоирнинг лирик қаҳрамони ёрнин кутавериб қийналганидан, уйига кириб аламдан роса ичиб олибди-да, деб ўйласак, ўта калтафаҳмлиқ қилган бўлардик. Бундай ғазалларда ҳам бода, шароб, май сўзлари ўша мажозий маънода — муҳаббат шавқини билдириб келишини эсдан чиқармаслик керак. Бундан ташқари, Навоий бодани «кўнгул уйини хуррам этувчи» нарса деганда, ёрни кўнгулда сақлаш, унинг ёди билан яшашни таъкидлаган. Негаки, нақшбандия сулукида ёд, хотира, эсга олиш тушунчалари муҳим ўрин эгаллайди. Абдулҳаким Табибийнинг ёзишича, нақшбандияда туз йўлга кирган одам қалбида «эътиқод нури, тавҳид нури, маърифат нури, ҳидоят нури, хотира, ажодлар ёди нурининг бодаси» жўшиб туришни лозим. (Абдулҳаким Табибий. «Афғонистонда тасаввуф ривожин», 10-бет). Бунда эсга олиш, ҳофиза қуввати ҳақида ҳам гап борадикки, бу ватан, эл-улус ғами қаби кенг маъноли тушунчалар билан боғланиб кетади.

Шундай қилиб, тасаввуф инсонни удуглаш, ҳаётнинг қадрига етиш, умрни оқилона ўтказиш ғояларини тар-

ғиб қилишга назарий замин ҳозирлаб, инсонпарвар шоирларнинг илҳомига илҳом қўшган. Бу таълимотнинг негизи савқи табиий, руҳий қўзғалиш, ваҳийлик ҳам шоирона тафаккур кайфиятига мос тушарди. Ва, умуман, биз шайхлар, орифлар тасаввуфидан ижодкорлар тасаввуфини фарқ қилишимиз керак. Сўфийлар учун тариқат зикру самоъ, важду ҳол, касбу каромат эди. Аттот, Румий, Жомий, Навоий сингарин буюк шоирлар учун эса у шуурий мушоҳада усули, инсон зотини маънавий баркамол ҳолда кўриш орзуси, сирли-хаёлий оламни тасаввурда яратиб, Идеал бир гўзаллик ишқида ёниш бўлган. Одамнинг асрлар давомида абадий ҳаёт, руҳнинг ўлмаслиги ҳақида ўйлаб келган армонлари, ривоят-асотирлар бу беҳудуд романтик олам уфқини кенгайтирган. Шу бонс, тариқат хонақосида ўтирмаган, яъни расман сўфий бўлмаган Алишер Навоий мазкур таълимотни маслак, мафкуравий эътиқод сифатида қабул қилиб, ўзининг инсоншунослик, ҳақиқарастлик ва адолатпарастлик гоъларига бўйсунидирган эди. Шоҳ ва шаҳзодаларин инсофга чақириб, рикор шайхлар, бетаъриф сўфийларин фони килишдан ундан фойдаланди. Шероҳи ва шайхона ана шундай мушоҳада усулини қиррали, образ-образлари кўп маъноли, геран. Унинг ҳар бир асарин устида тўхталганда, бу ҳусусиятин албатта эътиборга олиш лозим.

Шоҳу дарвеш ҳикмати

Шарқ шоирларин асарларинин мутолаа қилар эканмиз, дарвеш, гадо, фақирин соҳибдил, солиҳ, ориф каби сўзларга тез-тез дуч келамиз. Ва, аксар бу сўзлар шоҳ, шаҳзода султон, салтанат сўзларин билан ёнма-ён келади, «шоҳ-гадо» контраст-зиддиятли ибора орқали эса турли хилдаги фикр-мулоҳазалар, ижтимоий-ахлоқий қарашлар баён этилади. Шундай экан, ўйлаймизки, бугунги ўқувчилар ҳам мазкур сўзларнинг маъносини аниглаб олишни ва бу сўзлар ишлатилган асарлар замирида яширинган муҳим гоълар, мутафаккир адибларнинг ҳамон долзарб бўлиб келаётган қарашларинин билишни зарур. Хўш, дарвеш ким? Шоҳ-чи?

Форсча дарвеш сўзининг лугавий маъноси гадо, камбағал демакдир, яъни дарвешлик — бонаволик, қашшоқлик. Камтар, хоксор бўлиш, ўзини ҳақиру за-

бун ҳисоблаш дарвешнинг асосий фазилати деб қаралган. Шу билан бирга, қаландарларни, узлатга чекнинган гўшанишин кишиларни ва яна кўп ҳолларда ориф сўфийларни ҳам дарвеш деб атаганлар. Дарвеш кейинги маънода, айниқса шеърятда кенг қўлланилган. Дарҳақиқат, тиланчи гадо билан дарвеш ёхуд сўфийнинг ижтимоий аҳволи, юриш-туришида ўхшашлик бор: сўфий ҳам гадо — дунё мол-мулкдан мосуво бўлган, жанда тўнидан бошқа нарсаи йўқ қашшоқ одам. Аммо сўфийнинг дарвешлиги онгли-ихтиёрий саъю қўшиш натижасидир, унда тамаъ йўқ, дарвешлик — унинг эътиқоди, у тариқат маслағини қабул қилиб, шу йўлда жонини, борлигини фидо этади. Шайх Абусанд Абулхайрдан сўфийлик нима, деб сўраганларида, у: «Қўлида бор нарсаини ўзгаларга бағишлаш, бошдаги бор номақбул фикр-хаёлларни ташлаш ва бошга нима (қийинчилик) тушса — чидаш» деб жавоб берган («Ончи, ки дар даст дорӣ — бадихӣ, ончи, ки дар сар дорӣ — бинихӣ ва ончи, ки ба сар ояд — начаҳӣ»). Сўфий дарвеш қорни тўйғизиш илинжида юрган паст ҳиммат, беор тиланчилардан шу жиҳати билан фарқ қилган (Воқеан, Алишер Навоӣ «Маҳбубул кулуб»да ўғриларга шерик очофат тиланчи гадоларни нафрат билан мазаммат этади). Сўфий дарвеш ҳам тиланчи, лекин унинг тиланчилиги билан гадонинг тиланчилиги орасида еру осмонча тафовут мавжуд. Ўзини Ҳақ йўлига бағишлаб, дунёдан юз ўгирган; бойлик, олтин-жавоҳирга беписанд қараб, нисоний шаъну шараф, ҳикмат ва маънавий ганжнани ҳар қандай зару зарвар, сарвату маснаддан афзал деб билган; қаноатлидёнатли дарвешнинг тиламчилиги (толиблик) Илоҳ жамолига етишиш, гайбнинг сиру асрорини кашф этиш учун тинмай изланиш, руҳни имтиёзлантириб, яйратиб боришдир. Дарвешлар зоҳиран афтодаҳол, жанда кийимда (ҳирқа) кўринсалар-да, лекин ботинан илмаърифатли, закий, ҳозиржавоб ва мард-ҳамиятли кишилар бўлганлар. Яъни гуманист шоирлар наздида жамки яхши хулқ-атвор, карам-саховат, нисоний фазилат дарвеш одамда акс этиши керак. Шайх Саъдий «Гулистон» асарида ёзади: «дарвешларнинг зоҳири жанда кийим ва қиртишланган соч, ҳақиқати эса — тирик кўнгил, бедор дил ва ўлган нафсдир». Навоӣнинг замондоши Мирхонд фикрига кўра: «Дарвешлик — афзалият касб этиш учун кураш демак». Шу хусусия-

нинг бутунлай тескариси — салтанат, тахту тожии нн-кор этиш, унга нафрат тимсолидир. Абдурахмон Жомий буюрадилар:

Тораки дарвешн торик фориғ аз точи зар аст,
Камтарин тарк аз кулоҳи торакаш тарки сар аст.
Кай мукаммал гардад аз тарки ду олам он кулаҳ,
Э-он ки тарки дидани он тарк тарки дигар аст.
Сахран нафси баҳимиро на зебад точи фақр,
Сар ки ҳаст афсарро дархӯр на чойи афсар аст.

(Тарк этувчи дарвешининг бошин олтин тождан холидир, яъни тожии тарк этган, уни бошидан улоқтирган дарвешининг боши озод, олтину зар хаёлидан холи. Унинг ўз бошининг теппаси — тарки энг камтарин кулоҳдир. Бу кулоҳ, яъни бош кийим икки олам — дунё ва охиратини тарк этишдан мукаммал бўлармикин, чунки икки оламин тарк этган бошин кўриш бошқачадир. Ҳайвоний нафсининг харсанг тошига дарвешлик тожи ярашмайди, подшолик тожигга лойиқ бош — раҳбар бўлишга лойиқ эмас).

Демак, олтин тож кетидан югурган, дунёни эгаллашга ружуъ этган одам халққа раҳбар бўлишга қодир эмас, чунки у фақат ўзини ўйлайди, ҳолбуки, ўз манфаатини ўйламайдиган одамгина ўзгалар манфаатини ўйлаши мумкин. Бугина эмас, Жомийнинг фикри чуқурроқ; агар мақсад кишиларни нафе аждаҳосидан қутқариш, маънавият оламига етаклаш бўлса, ўз нафси домига гирифтор шоҳ мамлакатини, халқини тўғри йўлга бошлай оладими? Йўқ, шоҳ ўз ижтимоий аҳвали, мақсад-нияти билан моҳиятан халққа раҳбар бўлиши мумкин эмас. Халққа раҳбар бўлиш учун бошни тож билан эмас, балки плоҳиёт нури билан, маърифат зиёси билан безаш керак. Маърифат эса тожии тарк этган бошга муяссар бўлади.

Шу бонс шоҳу дарвеш жамиятнинг икки қарама-қарши қутби, икки хил моҳият, икки хил ижтимоий мавқеъ, бир-бирини тамоман рад этувчи икки хил интилиш, ақида — дунёқараш сифатида Шарқ гуманист адилбларининг диққат-эътиборини қаратиб келган. Бундан ташқари, мазкур муаммо мантиқий равишда инсон хилқати, эрки, жамиятнинг тузилиши-тартиботлари, дунёдорлик, жамиятни бошқариш, адолатли ҳукумдор, яқка ҳокимлик ва фуқаро, жаҳонгирлик ва мазлум

халқлар тақдири каби қадимдан давом этиб келаётган ва ҳамisha кун тартибда турган масалалар билан боғланиб кетарди. Бир томондан, шоҳлар, султонлар янҳоят улуғланар, расмий дин эса шоҳлар пайғамбарнинг ноиб, Худонинг ердаги сояси деб уқтирар, аслзода синфлар вакили хону амирлар атрофига уюшиб, уларнинг ҳимоясида жамият сарватларидан истаганча тасарруф этиш пайида бўлардилар. Феодал нерархия — мулкый нотенглик, тонфа-табақаларга бўлиниш шоҳга сўзсиз итоат этишни тақозо этар, унинг обрў-эътиборига доғ туширмасликка интилишарди. Бутун мамлакат тақдири, миллионлаб одамларнинг тақдири якка ҳокимлик қилувчи шоҳлар қўлида эди. Шунинг учун подшонинг шахсияти, ахлоқи, одил ёки зolimлиги Жомий ва Навоий сингари улуғ шоирларнинг доимий мавзуга айланиб, улар қарийб ҳар бир асариде бу хусусде тўхталганларини кўрамиз. Ва, муҳими шундаки, мутафаккир адиблар шоҳларни адолатга даъват этиш билан чегараланиб қолмай, одиллик ва зolimликнинг сабаблари, қаердан келиб чиқини ҳақида ҳам бош қотирганлар ҳамда буни тасаввурини дарवेशини тарғиботи билан илоҳизинга интиланлар. Шоҳ де дарवेशини қиёслаш ана шу интилишдан келиб чиққан. Демак, бир томондан, шоҳни улуғлаш, уни жамиятнинг энг юқори мансабинини эгаллаган ҳукмфармо одами деб ҳисоблаш, иккинчи томондан, уни оддий дарवेश билан қиёслаш, ҳатто ундан паст қўйиш. Воқеан, халқ ва Ҳақ наздида кимнинг обрў-эътибори баланд — жаҳонни титратувчи «зилли Илоҳ» султонларми ёки гадо қиёфасидаги покдил донишмандми? Кимнинг ҳиммати улуғ — ҳеч вақоси йўқ, лекин биров миннатини кўтармайдиган, ўзининг ҳалол меҳнати билан кун кўрувчи камбағалми ёхуд қилич зарби билан юрт очиб ҳазина тўплайдиган ва ўз маддоҳлари бошидан зар сочадиган шавкатли подшоми? Агар ҳамма дарवेशга айланса, мамлакат аҳволи нима кечади, ўшанда подшога ҳожат қоладими? Шоҳ дарवेशга айланиши ёки тахтга дарवेश ўтириши мумкинми? Шоҳу дарवेश бир-бирига меҳр қўйиб, ўзаро яқинлаша оладими ё бўлмаса улар орасидаги зиддият абадул абадми? Кўриниб турибдики, шоҳу дарवेश муносабати фақат мавқенга кўра жамиятнинг икки қарама-қарши қутбиде турувчи одамлар орасидаги муносабат эмас, балки ҳокимият ва билим, маърифат ва давлат, мулк

ва сиёсат масалалари, улар орасидаги муносабатни ҳам қамраб олади. Буларнинг ҳаммаси эса умуман инсон ва ҳокимият масаласига келиб тақалади. Ҳокимият, тахту тож инсонга қандай таъсир этади, инсон табииатидаги қандай фазилатлар ёки нуқсон — ожизликларни рўёбга чиқаради — бу жуда муҳим, чунки жуда доно, закий одамлар ҳам давлат тизгинини қўлга киритгандан кейин жабр ва зўрлик қилишдан тийинмаганлар. Не учунки, давлатнинг ўзи зўрлик қуроли, муайян кишилар манфаатини ҳимоя қилиш воситаси. Шоҳ ҳам, истайдими-истамайдими, ўзи мансуб синфнинг манфаатини ҳимоя қилади, кимларгадир зўрлик қилади, кимларнингдир жазолайди. Худди шу нарсанинг ўзи, яъни ҳокимлик, мансаб инсонни бузади, унинг ахлоқига, қалбига путур етказди. Аммо шоҳ кимни жазолаши, кимни ҳимоя қилиши керак? Жомий ва Навоий (улардан олдин ўтган мутафаккирлар ҳам) назарида подшо яхшиларни ҳимоя қилиб, ёмонларни жиловлаши лозим. Ёмонлар деганда улуг шoirлар халққа ноҳақ зулм ўтказувчи ҳокимлар, қонуни ва шариятдан ташқари чиққан руҳоний, қозию уламолар, ўғрилар, фирибгарлар, ортиқча солиқ ундирувчи амалдорларни назарда тутадилар. Одил подшо тadbиркор чўпондай ўз фуқаросини ана шундай зolimлардан ҳимоя қилиши, маърифат аҳлини ардоқлаб улар маслаҳати билан сиёсат юргизиши керак. Маърифат аҳлининг пешвоси эса дарвешлардир. Бироқ, инсондаги ҳокимиятга ҳирс, дунёпарастлик, бир-бири устидан ҳукм ўтказишга интилиш маърифатни, дарвешлик этиқодинини борган сари кўпроқ рад этар, унинг ғояларини саройдан четлаштирарди. Натижада шоҳу дарвеш орасидаги жарлик, нафақат моддий нуқтан назардан; балки мафкуравий-маънавий нуқтан назардан ҳам кенгайиб борар, улар орасидаги зиддиятни чуқурлаштирар эди. Шунинг учун шoirлар шоҳу дарвеш масаласини ҳар бири ўз ижодий концепцияси, ижтимоий қарашларига амал қилган ҳолда турли йўсинда талқин этган бўлсалар-да, бироқ ана шу келиштириб бўлмас тафовутни акс эттиришни маъқул кўрганлар.

Ўрта асрлар Шарқида бу масаланинг муҳимлиги яна шу билан ҳам кучаярдикки, сўфий дарвешларнинг кўпи ҳаётнинг ўзида шоҳларга ва ҳокимиятга нисбатан қарама-қарши турганлар, айниқса зolim ҳукмдорларни жиловлаш, мазлум оммани зулмдан ҳимоя қилишни.

дарвешлар ўз бурчлари деб билганлар. Зеро, тасаввуфнинг ўзи таълимот сифатида ҳокимиятга, зулм ва зўрликка қарши эди, шу заманда пайдо бўлиб, шу халқчил позицияда ривожланарди. Бунинг акси бадий адабиётда кўринди. Шайх Саъдий асарларида солиҳ дарвешлар эл орасидаги обрўларидан фойдаланиб, зolim амирларни қаттиқ танқид қиладилар, ҳаттоки улардан бири «Гулистон»да жабр-зулм ўтказишда машҳур Ҳажжойиб ибн Юсуфни «одамларга озор бергандан кўра ўлганинг яхши, тезроқ ажалинг етиб, сен ўлсанг ҳам эл қутулади, ҳам сенинг ўзинг» дейишгача боради. Саъдий Шерозий дарвешлар рафтори, сийратини зўр муҳаббат билан тасвирлаган. Низомий Гаижавий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Балхий, Ҳофиз Шерозий ижодида ҳам бу ҳақда битилган оташин сатрлар анча. Аммо бу ижодкорларнинг ҳаммасида битта гоё етакчиликл қиладди, яъни: дарвеш шоҳдан устун, дарвешлар шоҳларга эмас, балки шоҳлар дарвешларга хизмат қилиши керак, дарвешларнинг насихат-маслаҳатларига қулоқ солиб, адолат ва инсоф йўлидан боришлари лозим. Чунки дарвеш олий зот, Худода яқин, Ҳақни кенф этган инсон. Шунинг учун шоҳ уни истаб бориши, дуосини олиши, унга иттибат этиши шарт, шунда иши ривож топади.

Шоҳ дарвешга муҳтож. Бунинг маъноси шуки, шоҳ нафақат маслаҳат-насихатга, балки Илоҳга, Илоҳни танитишнинг энг тўғри йўли бўлмиш тасаввуфга муҳтож. «Хусравлар жаҳон ҳожатмандларининг қибласи бўлсалар-да, аммо бунинг сабаби уларнинг дарвешларга бандалигидир», деб ёзади Хўжа Ҳофиз. Бошқача айтганда: подшолар дарвешларга банд бўлганлари учун ҳожатманд кишилар уларга қараб интиладилар, яъни шоҳнинг сарват-салтанати, шуҳрат-эътибори дарвеш туфайли лойдор.

Юқоридаги мисол Ҳофиз Шерозийнинг ўн уч байтги ғазалидан олинди. Шунинг қайд этиш керакки, ушбу ғазалда дарвешликнинг бутун бир қонда-низомиеси баён этилган. Шонр дарвешларни инсоният жамиятининг энг муътабар, энг муқаддас ва азиз кишилари деб таърифлайди. Унингча, барча яхшиликлар дарвешлар туфайлидир, улар ҳаётнинг, борлиқнинг ўзак-тиргаги, уларнинг ҳиммати ва ҳашамати олдида жаннату ризвон ҳам кичкина, арзимас нарсага айланиб қолади:

Қасри фирдавс, ки ризвонаш ба дарбоний рафт,
Манзаре аз чамани нузхати дарвешон аст.

(Ризвон номли фарништа эшигини қўриқлайдиган жаннат қасри дарвешлар покизалиги чаманидан бу манзара, холос)

Дарвешларнинг суҳбати шундай кимёким, пишмаган хаёлларни пишради, қалбни қора доғлардан тозалаб, сайқал бера олади. Офтоб «такаббур тожи»ни улар қошида ерга олиб қўяди, фалаку сайёра шунча улуғворлиги билан дарвеш теграсида айланади. Дарвешларнинг узлати, хилватхонаси — тилсимлар тўла ганждир, бу ганжини қўлга киритиш ҳам «дарвешлар раҳматининг назари» билан бўлади. Шунинг учун дарвешларнинг давлати — туганмас, завоил билмас давлат:

Давлатеро, ки набошад гам аз осеби завоил,
Бетакалуф бишнава, давлати дарвешон аст.

(Емирилиш офати ғамидан эмни бўлган давлат — ҳеч шубҳасиз, дарвешлар давлатидир). Шонр шоҳларнигина эмас, барча бойлар, манман кишиларни огоҳлантириб, ҳирсу ҳавога берилмасдан, хасислик қилмасдан муҳтожларга қарашиб туришни, дарвешнинг дуоини баъдига учрамаслигини таъкидлайди, бўлмаса, Қорун каби уларни ер ютиши ҳеч гапмас:

Ганчи Қорун, ки фурӯ меравад аз қаҳр ҳануз,
Хонда бошӣ, ки ҳам аз ғайрати дарвешон аст.

(Агар ўқиган бўлсанг, ҳали-ҳанузгача ер қаърига кириб кетаётган Қорун ганжини ҳам дарвешларнинг ғайратидандир).

«Қуръон»да келтирилишича, Қорун жуда катта бой бўлган экан ҳисобсиз олтин-жавоҳир йиққан, аммо ниҳоятда хасислигидан бировга бир мири бермас экан, Аллоҳнинг қаҳри келиб, унга ғазаб қилади ва у бутун бойлиги билан ер қаърига кириб кетади. Хўжа Ҳофизнинг фикрича, ана шу илоҳий ғазаб дарвешлар дуоси туфайлидир. Ҳофиз ғазалидаги қуйидаги байт ҳам диққатни тортади:

Аз карон то ба карон лашкари зулм аст, вале
Аз азал то ба абад фурсати дарвешон аст.

(Қирғоқлардан қирғоқларга қадар зулм лашкари ёйилган, яъни ҳамма ёқни зулм босиб кетган, аммо азалдан абадгача дарвешларнинг вақтидир).

Нима демоқчи шоир бу билан? «Зулм лашкари» Ҳофиз байтида икки маънога эга: 1) инсонларнинг бир-бирига зулм, жабру жафонинг ҳаддан зиёд кўплиги; 2) дунёнинг, фалакнинг одамларга зулми чексиз-чегарасизлиги. Бу икки зулм бир-бири билан қўшилиб кетган, дунёпарастлик, нафс кетидан югуриш, ўз-ўзига зулм қилиш, яъни нафс зулми остида эзилиш чархи фалак зулмининг бир кўринишидир. Фалак ҳам, инсоннинг жисмоний эҳтиёжларидан пайдо бўладиган ўзаро инзолар, олишув-талашувлар ҳаммаси зулмдир, аммо ана шу зулм лашкари дарвеш хислати билан бартараф этилиши мумкин. Дарвешнинг таъсири, дарвешнинг эътиқоди Улуғ тағри мисол азал ва абад мавжуддир, унинг вақтини ҳудуди йўқ, дарвешлар ҳамма ерда, ҳамма вақт инсонларни қутқаришга ҳозир-у позир. Шунинг учун:

Ҳофиз, ар-оби ҳудди абдалай мавҷ
...
... хиллати дарвешон аст.

(Эй Ҳофиз, агар абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаёт истасанг, билгилки, унинг манбаи дарвешлар хилватхонаси эшигининг тупроғидир).

Хўжа Ҳофизнинг мазкур ғазалида ифодаланган ғоялар Жомий ва Навоийга ҳам таъсир этган кўринади, чунки ҳар икки замондош адиб шу мавзуда бир неча ғазаллар яратганлар. Навоийнинг «Девони Фоиий»сига кирган ғазали вази, қофия ва радифи билан (дарвешон аст) Ҳофиз ғазалига ҳамоҳанг. Аммо Алишер Навоий татаббуъ анъанасига риоя қилгани ҳолда шаклий белгиларни сақлаб, баъзи ибора-ифодаларни қайтарган бўлса-да, лекин ғояни ривожлантириш, янги тасвирий образлар қўллаб поэтик мазмунни чуқурлаштиришга муваффақ бўлган. Шуниси ҳам борки, Навоий ғазали «татаббуъ Махдум», яъни Жомийга татаббуъ сарлавҳаси остида келтирилган. Афтидан, улуғ ўзбек шоири бу орқали газалини ёзишда ҳам Ҳофиз ҳам Жомий асарларидан илҳомланганини билдирган. Аммо унда Ҳофиз руҳи ёрқинроқ намоён бўлган. Чунончи, Ҳофиз матлаи:

Равзан худди барин хиллати дарвешон аст
Моян муҳташамй хидмати дарвешон аст.

(Беҳишти жовидоннинг боғи — дарвешлар хилватидир, улуғворлик, ҳашаматнинг асоси дарвешлар хизматидир).

Навонӣ — Фоний матлан:

Матлан субҳи азал талъати дарвешон аст,
Махзани нақди абад хилвати дарвешон аст.

(Азал тонгининг отиши дарвешлар юзидир, абадийлик сармоясининг хазинаси дарвешлар хизматидир).

Муҳими шундаки, Навонӣ ўз ғазалида ифодалаган ғоялар Ҳофиз ва Жомий ғоялари билан ҳамоҳанг. Навонӣ ҳам дарвешининг мартабасини арши аълога кўтариб мақтайди, уларни эзгу ишлар ижодкори, илоқий раҳмат ва хайру баракат манбаи деб ҳисоблайди. Яхшиис, ғазалдан бир неча байт келтириб кўрайлик:

Шамъи хуршед, ки гулзори жаҳон равшан аз ўст,
Гуле аз базмгоҳи нузҳати дарвешон аст.
Чоми Чамшед, к-аз ў кори чаҳон аст аён,
Як сафоли кўҳан аз суҳбати дарвешон аст.
Арши аъзам, ки бувад боли малак чорубаш,
Кубан борғаҳи ҳашмати дарвешон аст.
Тоғри қудс, ки бар арш нишеман дорад,
Пайки пайғомдиҳи ҳазрати дарвешон аст.

(Жаҳон гулзорини равшан этувчи офтоб шамъи дарвешлар поклик базмининг бир гулидир. Жаҳон ишларини кўрсатиб турувчи Жамшид жомии дарвешлар суҳбатидаги битта эски синиқ сафолга тенгдир. Малонка қаноти супургиси бўлган Буюк арш дарвешлар ҳашамати қасрнинг қуббасидир. Аршга кўнадиган муқаддас қуш — фаришта дарвешлар ҳузурига пайғом — хабар келтирадиган элчидир). Шунга ўхшаш дарвешларнинг қудрати беҳадду ҳудуд экани турли ташбеҳлар орқали баён этилади. Чунончи юлдузлар билан безанган фалак — дарвешининг исмат ҳарамидан бир парда, хайли бало дилга хавотир солганда, дарвеш уни енгил билан силтаб дафъ эта олади, ҳатто инсонга қараб отилган қазо ўқини қайтаришга ҳам дарвешининг қурби етади ва ҳоказо. Шунга асосан, шоир хулосалайди:

Фонӣ, равшанини вақт зи дарвешон чуй,
Қ-ин кушод аз назари раҳмати дарвешон аст.

(Эй Фоний, замона-вақт равшанлигини дарвешлардан изла, чунки бу кушойиш дарвешлар назарининг раҳматидандир). Хуллас, комил инсон фазилатларини ўзида аке эттирган, аҳлуллоҳ, яъни илоҳий ҳақиқат изловчилар ер юзида ўзгалар учун раҳнамо бўлиши, эзгу-хайр ишларни амалга ошириши, илоҳий неъматларини ёйиши мумкин. Бошқача айтганда, дарвеш — йиғма образ, эзгуликнинг тимсоли. Кароматли улўф шайхлар ҳам, қалби соф қаландарлар ҳам, мискин мўъминлар ҳам, ижодкор адиблар ҳам бундан ўзларини кўришлари мумкин. Лекин аксар авлиёлик даражасига кўтарилган соҳибкаромат дарвешлар кўпроқ назарда тутилгани равшан кўриниб турибди, албатта. Масалан, Фариддин Атторнинг «Тазкиратул авлиё», Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳотул улус» ва Алишер Навоийнинг «Насоимул муҳаббат» асарларида келтирилган шайхларни айнан шундай дарвешлар зумрасига кирита бўлади. Ёки, масалан, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, Хўжа Аҳрор валини Жомий фақр ақлининг пешвоси деб таъриф этади. «Фотухул қиёмий» шеър-девориғига кирган «Дар мавийи фақр» (Фотухул қиёмий, 1977 йил, Қозил, Аббайдуллоҳ дуседа) номли қасидасинда, Тарихий ҳужжатлар ва халқ орасида тарқалиб сиёб келган ривоятларга қараганда Хўжа Аҳрорнинг молу мулки жула кўп бўлган. Унда Жомий таърифини қандай тунгани мумкин, «Фақр» сўбини Хўжа Аҳрорга инебатан ишлатса бўладими?

Афтидан, Абдурахмон Жомий Хўжа Аҳрор валини фақру фаё аҳли қаторига кўшганда у кишининг шахсий фазилати, хулқи ва турмуш тарзини, сўфиёна ҳаётно маърифатли қалбини назарда тутган. Чунки Хўжа Аҳрор гарчи ҳисобсиз бойликка эга бўлса ҳам, ўзи фақирона ҳаёт кечирган, унинг бойликлари эса қаншоқларни боқиб, муҳтожларга қарашини учун сарфланган. Хўжа Аҳрор бойлиги — халқ бойлиги бўлиб қолган. Бундан ташқари, Хўжа Аҳрор Самарқанд мадрасаларида таълим олаётган талабалар маошини таъминлаш, хонақо, работлар қуришга ҳам маблағини сарфлагани маълум. Унинг ўзи эса ҳамма вақт дарвешлар қуршо-вида энкру самоъ билан кун ўтказган, сўфиёна суҳбатларини қизитган. Албатта, Хўжа Аҳрорнинг дунёвий илмлар ривожига тўсқинлик қилгани ҳам ҳақиқат, зеро тасаввуфнинг ўзи оламни мантиқий, ақлий билимлар орқали ўрганишни тўғри деб билмайди, чунки бу таъ-

лимотга кўра олам сирү асрори — илоҳий сирү асрор ва уни фақат интуиция, қалб билан идрок этиш мумкин. Бироқ, шунга қарамай, Хўжа Аҳрорнинг Мовароуннаҳрда тасаввуфни ёйишдаги хизмати кам эмас, у кишининг ўзи эса қалбдан дарвеш бўлгани аниқ. Жомий ҳам «фақр» деганда кўнгилнинг Илоҳдан бошқа нарсага қаратилмаганини англайди ва бу сифат Хўжа Аҳрорда мужассам деб ҳисоблайди. Кези келганда айтиш керакки, Жомийнинг ўзини Алишер Навоий олиймақом дарвеш — илоҳиёт қошифи деб улуғлаган. Навоий ўз пири Абдураҳмон Жомий сиймосида комил инсоннинг фазилатларини кўради; «Тухфатул афкор» қасидасида у ёзади:

Ҳомии шаръи набӣ Чоми, ки чоми шаръро
Домта бар каф лаболоб аз шароби кавсар аст.
Он ки аз илми фузуи аз хал набиро ворис аст,
Балки аз ғавзи набӣ пайғамбарорро ҳамбар аст
Раъзан раъи мунираш гулшане доп, к-аш зи лутф
Қатран рухсоран ҳар барг меҳри анвар аст...

(Пайғамбар шариятининг ҳомийси Жомийким, кафтида тутган шарнат жоми кавсар шаробидан лиммолимдир. Ҳаддан зиёд илми билан пайғамбарга ворис бўлган бу одам, пайғамбарнинг ўз қавлига кўра, пайғамбарларга баробардир). Муҳаммад пайғамбарнинг «Олимлар — пайғамбарларга ворис» деган ҳадиси назарда тутилган. (Нур таратувчи фикри боғини шундай гулшан деб тасаввур қилки, унда ҳар бир барг юзидаги қатра лутфининг порлоқ қуёшидир...)

Алишер Навоийнинг туркий ва форсий девонларида шунга ўхшаш дарвешлар сийратини мадҳ этувчи шеърлар кўп. «Ҳазонил маоний» девонларининг ҳар бири аввал Илоҳ ва Муҳаммад пайғамбарга ҳамду наът билан очилиб, кейин дарвеш орифлар хислатини, улуғворлигини таъриф этувчи ғазаллар келади. Бундан ташқари, девонлар алифбо тартибда тузилгани учун, ҳар бир янги ҳарф билан ёзилган ғазаллар мажмуъини Навоий одатда дарвешлар ҳақидаги ғазал билан бошлайди. Биргина «Ғаройибус сифар» девонининг ўзида дарвеш мавзунга бағишланган қирққа яқин ғазал, мухаммас ва қитъаларни учратдик. Навоий дарвешларни Худо ва пайғамбардан кейин тилга олиб, уларни инсоният билан Илоҳ орасидаги воситачи, руҳий-маънавий

олам посбонлари сифатида эъзозлайди. Аммо улуғ ўзбек шоирини шоҳу дарвеш муносабати ва бундан келиб чиқадиган масалалар кўпроқ қизиқтирган, бунини шундан билса бўладики, адибнинг қарийб ҳамма насрий ва назмий асарларида бевосита ёки билвосита бу ҳақда фикру-мулоҳазалари бор. Бу ҳол Навоий ёшлик айёмидан бошлаб мазкур масала устида бош қотиргани ва дарвешчилик, тасаввуф ғояларини компл эътиқод билан ўзлаштириб, барқарор дунёқарашга айлантирганини ҳам исботлайди. Ва энг муҳими, у шоҳу дарвеш масаласини ҳал қилишда янги, ўзинга хос мустақил йўл тутиб, ўз замонаси учун ғоят аҳамиятли қарашлар сикласини олға сурган. Чунинчи, «Ғаройибус сифар» достонидаги мана бу ғазалга диққат қилинг:

Ҳар гадоким бўрибн фақр эрур киёват анга,
Салтанат зарбафтидан ҳожат эмас хилъат анга.
Ким фано туфроғига ётиб қўяр тош узра бош,
Тахт уза эрмас музаҳҳаб мутакко ҳожат анга.
Шаҳ юриб олам очар, дарвеш оламдан қочар,
Ҳам ўзинг инсоф берилдим, бу не нибат анга.
Ҳар не шох мушкетер, мардуд эрур эшқу анга,
Кўр не шимат мушк, не навъ эрур ҳолат анга.
Фақр кўйи туфроғини шаҳ мулкига бермас фақир,
Мулк кўрким тенг эмас, туфроқ ила қиймат анга.
Шаҳ сипоҳ чекса фақир аҳролига етмас футур,
Бу пале чекса нафас барбод улур ҳашмат анга.
Шоҳ эмастур бир нафас осула дўзах раҳминин,
Эй ҳушо дарвешким, мардуд эрур жаннат анга.
Шоҳга сиздқ аҳли дамидин машъали давлат эрур.
Меҳрдекким субҳ анфоси очар талъат анга.
Шаҳга шоҳлик мусалламдур, агар бўлгай мудом
Шоҳлик таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.
Мумкин эрмас шоҳлар ичра бўйла ниятлиғ, магар
Шоҳи Ғозийким, муръсар бўлди бу давлат анга.
Шоҳлар дарवेशию дарवेशлар шоҳи, ки бор
Шоҳлик сурат анга, дарवेशлик сийрат анга.
То шоҳу дарвеш бўлгай, айлагил ё раб, аён
Шоҳдин хизмат мунга, дарवेशдин ҳиммат анга.
Ғар Насоий сўз узатти фақрдин, эрмас деманг
Бўлмагунча ҳўём шаҳдин қайда бу журъат анга.

Муҳтарам китобхонларга тушунарли бўлсин учун мавзу мазмунига мувофиқ тазод-зидлаш усулида ёзил-

гаи ушбу ғазалнинг насрий баёнини келтирамиз: «Фақирлик бўриёсини ўзига тўшак қилиб олган гадо учун салтанатнинг зардан тикилган шоҳона либосига эҳтиёж йўқ; фано (йўқлик) тупроғи уза ётиб, тошни ёстиқ қилиб олган одамга олтин суви юргизилган тахт устига суяниб ўтириш керак эмас. Шоҳ қўшини билан юриш қилиб, оламни эгалласа, дарвеш оламдан қочади, яъни дунё молидан безор бўлиб, узлатга чекинади.— Энди ўзинг инсоф юзасидан айт: уларни бир-бирга қиёслаш мумкинми?! Ниманки шоҳнинг мақсади бўлса, у дарвешнинг нафратини келтиради; дарвешнинг ҳимматини кўргини шоҳнинг аҳволга боқ! Фақир одам дарвешлик кўчасининг тупроғини шоҳ хазинасига алиштирмайди; охир кўряпсанку уларнинг мулки тенг эмас — шоҳнинг бутун бойлиги дарвеш назарида тупроқ билан баробар. Агар шоҳ лашкар тортса гадонинг аҳволга путур етмайди, лекин гадо оҳ урса шоҳнинг тахту тожи, ҳашаматли саройи барбод бўлади. Шоҳ дўзах азоби ваҳимасидан бир нафас осойишта яшолмайди; аммо дарвешга офарин, чунки у жаннату дўзах ғамидан фориғ! Шоҳлар давлатининг чироғи ростгўй дарвешлар нафасидан ёнади, бу нафас гўё тонг юзини очган қуёш каби. Агар шоҳда ҳар вақт шоҳликдан воз кечиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга муносиб ва барқарордир. Бундай ният шоҳларда мавжуд эмас, фақат шоҳи Ғозий — Ҳусайн Бойқаро бу олий давлатга мушарраф бўлган. У шоҳларнинг дарвешию дарвешларнинг шоҳидир, чунки ташқи кўриниши шоҳ бўлгани билан, ички оламга кўра дарвешдир. Эй Тангрим, токи шоҳу дарвеш бор экан, шоҳдан дарвешга хизмат ва дарвешдан шоҳга ҳимматни аён айлагин. Агар Навоий фақр ҳақида сўзни чўзган бўлса, бу шоҳнинг (Ҳусайн Бойқаронинг) ҳукмидандир, бўлмаса унда бундай журъат қаерда эди».

Бу газал шоҳ ва дарвеш муносабати ҳақидаги яхлит бир баённома — дастур! Навоийнинг фикрлари салафларни — Саъдий, Ҳофиз, Жомийга нисбатан ва ҳатто ўзининг форсий газалида ифодалаган (бу ғазални юқорида кўриб ўтдик) гоъларига қараганда кескинроқ, қиёслари дадил ва журъатли. Ўзбек шоирининг дарвешга рағбат-майли, бугина эмас, эътиқод-сигиниши шундайгина кўриниб турибди. Бунга ажабланмаслик керак, чунки Навоий учун дарвеш идеал, маҳбуб ва маълуқдир. Шу боис шоир шоҳ ва дарвеш орасидаги

тубсиз жарликдай кўринган тафовутни бир-бирини рад этувчи далил-мисоллар билан ажойиб тарзда, ҳаяжон, шавқ билан қиёслаб кўрсатар экан, тасаввуфнинг жасоратбахш ғояларидан бири — дарвеш шоҳдан афзал ва улуг, шунинг учун дарвеш шоҳга эмас, шоҳ дарवेशга муҳтож, демак шоҳлар дарवेशларга хизмат қилиши керак, деган фикрни эҳтиросини яширмай, қизғин маъқуллайди. Бу концепция Навоидан олдинги шоирлар ижодида ҳам асосий йўналишлардан бири эканини кўриб ўтдик, Навоий мазкур аъёнани давом эттирган. Аммо ғазалнинг биринчи қисми бўйича фикр юритганимизда шундай хулосага келиш мумкин, ғазалнинг тўққизинчи байтидан кейинги иккинчи қисмига ўтганда эса, шоирнинг поэзияси ўзгаради — у салафлар фикрига зид ўлароқ шоҳу дарвеш хусусияти бир шахсда мужассамлашгани мумкин, деган ғояни олға суради ва Хусайн Бойқаро сиймосида бунинг конкрет ҳаётий мисолини ҳам кўрсатиб беради.

Нима бу — ўз султонига билдирилган ҳурмат-мадҳиями ёки ҳақиқатдан ҳам шоирнинг кузатишлари, ишонч-эътиқодидан келиб чиққан мутасаммиқ афтидан, бу ўринда ҳар икки мавқега ҳам бўлиб қолган. Йеъни бу ҳақиқат шунки, дарвеш аъёндан давом этиши билан аъёнга бўлса-да, бироқ саройда хизмат қилаётган Навоий учун бундай изҳорот унинг ўзи таъкидлаганидай, жуда қалтис журъат эди. Бу ган сарой аъёлари, калтафаҳм авом кишилар наздида султон обрўйини пасайтириб, мавқенин туширишни мумкин эди. Бироқ зукко шоир, Хусайн Бойқаро табиатида ҳеч бир шоҳда кўринмаган дарवेशлик хислати мавжуд, дейиши билан, аксинча, султоннинг обрў-эътиборини янада баландроқ кўтариб юборади ва айни вақтда шоҳ ва дарвеш ҳақидаги ўзининг янги қарашини изҳор этади. Бу қараш Шарқ халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида янги босқич, адабиётда эса янги ижодий концепциянинг кун тартибига қўйилиши эди (Навоидан олдинги шоирларда аҳён-аҳён доминанд дарवेशнинг тахтга ўтиргани ёхуд ҳукмдорнинг дарवेशтабиаат бўлиши ҳақида орзу-истақлар мавжуд. Аммо бу Навоийда бўлганидай мунтазамлик касб этиб, конкрет тарихий шахс мисолида кўринган эмас. Масалан, Ҳофиз Шерозий вазирга нисбатан дарवेशлик рутбасини раво кўради, шунда ҳам бу фикр орзу тариқасида баён этилган: «Мен шундай доно вазирнинг қулидирманки, унинг

сурати хожа бўлса ҳам, лекин сийрати дарвешона бўлсин»). Алишер Навоий ўзининг бу қарашини турли шартларда, ҳар хил образ ва воқеалар талқини орқали қайта-қайта синаб, янгидан кўздан кечириб, масаланинг номаълум қирраларини очишга эришадн. Баъзан ўз фикрига шубҳа билан қарайди, баъзан эса уни астойдил ҳимоя қилади, лекин ҳар гал шу масала қўзғалганда ё бўлмаса адолатли шоҳ ҳақида гап кетганда албатта Ҳусайн Бойқаронни тилга олиб, унинг «шоҳлар дарвешю, дарвешлар шоҳи» эканини таъкидлашни лозим деб билади.

Масалан, «Бадоеъул бидоя» дебочасида ёзилганича, Ҳусайн Бойқаро ёшлигиданоқ (маълумки, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ёшликда бирга таҳсил кўришган, дўст-ўртоқ бўлиб, бир неча йиллар бирга юришган) хуштабъ, дарвешсифат одам бўлган экан, тахтга ўтиригандан кейин эса:

Султонлиг анга гарчи мусаллам бўлди,
Бу турфаки, дарвешсифат ҳам бўлди.

1469 йилда Ҳусайн Бойқароннинг тахтга ўтириши муносабати билан ёзилган «Ҳилолния» қасидасидан:

Шоҳликда ояте дарвешликдин кўрмайин
Бўриёйи фақрча заркаш сарирн рифъатин.
Шоҳлар дарвешю, дарвешлар шоҳи, ки ҳақ
Шоҳ қилди суратин, дарвеш қилди сийратин.

Бу байтларда ифодаланган фикрни олдин «Бўриё-фақр...» деб бошланувчи ғазалда учратган эдик. Лекин бу ерда «шоҳ юксак тахтнинг фақр бўриёсига кўрмайди, у шоҳликда дарвешликдан нишона тополмади» деган фикр ҳам мавжуд. Ҳолбуки, бу — табрик сўзи, Навоий дўстинини шоҳлик билан муборакбод этмоқчи. Аммо шундай пайтда ҳам шоир шоҳ учун дарвешлик зарурлигини айтишдан ўзини тнёлмаган.

Дарвешликнинг белгиларидан бири ҳақни таниш, илмга ташналик ҳамда хоксорлик, ўзини фақиру ҳақир ҳисоблашдир. «Ҳазоннул маоний» дебочасида Ҳусайн Бойқароннинг шу сифатлари таърифланади:

Ҳақ кўнглин анинг билликка махзан айлаб,
Ҳар фан ариғ зотини якфан айлаб,

Жоҳию тахтин чархи мусамман айлаб,
Туфроқдек ул ўзини фурутан айлаб.

Яъни: Худо унинг кўнглини билим конига айлантирган, ҳар бир фаннинг поэтик жиҳатларини тезда ўзлаштириб олади, тахту бахти чархи фалак билан тенг. Аммо шундай бўлишига қарамай, ўзини камтарни, афтодалар каби тутадди.

Дарвешлиқнинг яна бир муҳим белгиси — ошиқлик, Илоҳ ёдида дардманг, огоҳдил бўлиш. Турфа буқим, бу хислатлар ҳам султонда бор экан:

Ҳам қиблан иқбол ҳарими жоҳи,
Ҳам каъбан омом бийлик даргоҳи,
Шоҳларнинг дардмандию огоҳи,
Бу турфаки дардмандларнинг шоҳи.

Яъни: унинг тахтининг атрофи — иқбол қибласи, унинг буюк даргоҳи — орзу-армонлар каъбаси, ўзи шоҳларнинг огоҳдил дарवेशи, ажибки, шоҳларнинг дардмандигина эмас, дармангларнинг шоҳи ҳам.

Ва, ниҳоят, «Тайли ва Мажнуи» достонининг бағишловидан:

Шоҳлар аро ўрни токи афлок,
Дарवेशлар олдида овуч хок...
Дарवेश десам улус уза шоҳ,
Шоҳ-дарवेश боракаллоҳ!

«Тайли ва Мажнуи» даги ушбу бағишловда Навоий Ҳусайн Бойқаронинг тахтда ўтириб, тариқат русуми билан ошно бўлгани, ўзини пир (Жомий) ихтиёрига топширгани, вақти-вақти билан қадамжолар, хонақоларни зиёрат этгани, Ҳиротдаги дарवेश-орифлар, шайхлар аҳволидан хабар олиб туриши, ваҳдатул вужуд таълимотини ўзлаштиришга интилгани ва ҳатто сўфийларни йиғиб, бу мавзуда суҳбатлар қургани, баъзан голиб келгани, шоҳ бўлса-да, тахту тождан нафратланиб юришини, қалбан дарवेशлигини махсус қайд этиб ўтади. Хуллас, Алишер Навоий фикрича, тахтга ўтириб, тахтдан нафратланши, тож кийиб салтанатга маҳллё бўлмаслик, шоҳлик рутбасида дарवेशдай ҳалол ва ҳалим, ҳаким ва карим бўлиш, дарवेश маслагини қабул қилиб, адолат ҳукми билан юртни бошқариш

мумкин... Бу ҳукмдан дунё обод бўладю, аммо ҳукмдорнинг дунё билан иши йўқ... Мазкур хислатлар султон Ҳусайн Бойқарода қанчалик мужассамлангани бизга қоронғи. Албатта, у ўз даврининг феодал шоҳларидан бўлган, «феодал тартиботлар талаби ва ўша даврнинг адолатли идора усули» асосида подшолик қилган. Унинг ҳамма тadbирлари Навоий ва Жомийга маъқул бўлмагани, Навоий ҳар бир қулай фурсатдан фойдаланиб, султонни адолатли ҳукмлар чиқаришга чорлагани тарихдан маълум. Бироқ шуниси ҳам аниқки, Ҳусайн Бойқаронинг шахсий хусусияти, риндона табиатидаги ўзига хос кайфиятлар, илм-маърифатга мойиллик Навоий идеалидаги шоҳдарвешликининг бир қанча сифатларини зоҳир эттириб, некбин шоирнинг умид гунчаларини яшнатишга сабаб бўлар, унинг эзгу ғоялари амалга ошгандай эди.

Шу ўринда диққатингизни яна бир фактга қаратмоқчимиз. Ҳусайн Бойқаро бир ғазалида «салтанатдан унча фахрланмайман, мени ёр куйининг гадолари хайлидан ҳисобласалар дуруст бўларди», деган фикрни баён этади. Навоий бўлса, султоннинг шу ғазалига мусаддас боғлаб, маслакдошлик изҳор этган:

Чун Навоий жонини май орзуси куйдурур,
Пўқ гадолиққа ажаб майхоналарда кубдурур («куб»-хум),
Журъае дайр аҳли бергунча замоне телмурур,
Шоҳ агар мундоқ гадони салтанатқа еткурур,
Эй Хусайний, салтанатдин онча фахрим йўқтурур,
Қим дегайлар куйининг хайли гадосидин мени.

Аслини олганда, Навоийда шоҳу дарवेशни бирлаштириш гоясининг пайдо бўлишига босқоқ фақат султоннинг «дарвеш» табиати эмас. Ҳусайн Бойқаро бу ерда бир восита, мисол, холос. Шоирнинг бундай хулосага келишига, бизнингча иккита асосий сабаб бор. Биринчиси — Навоийнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиб, олиб борган амалий курашлари бўлса, иккинчиси — нақшбандия таълимотининг назарий принципларидир. Биз яхши биладимизки, Алишер Навоий ҳам давлат арбоби ва ҳам қалби ёниқ ижодкор шахс сифатида жамият ишларида фаол иштирок этиб турган, (Диққат қилинг: Атоулло Ҳусайний Навоийни «Худованди корий», яъни иш, фаолият эгаси, яратувчи деб

таърифлайди), шу билан бирга, у Шарқ фалсафасини, айниқса, тасаввуфни чуқур ўзлаштирган, даврининг энг зўр донишманди ва орифи қошифи Абдураҳмон Жомий ҳузурда тариқат сулуқининг одоб ва ахлоқидан дарс тинглаган. Бошқача айтганда, Навоий шахсининг ўзида ижодкорлик, олимлик, давлат арбоби (сиёсатдонлик) ва дарвешлик хусусиятлари уйғунлашиб кўзга ташланар, шунинг учун ҳам у тасаввуф таълимотидан амалий мақсадларда фойдаланишга, бу таълимотнинг талаб ва тамойилларини яхши инсоний ахлоқни тарбиялаш, эзгу-хайр ишларни амалга оширишга хизмат қилдирмоқчи бўлганди. Шонр шу бонс тайинли касбу кори бўлмаган одамларни ёқтирмаган. Жумладан, у кўча-кўйда санғиб юрувчи қаламдарлар, сохта шайх-сўфийларини, бадмаст риндларини «Ҳайратул аброр» ва «Маҳбулбул қулуб» асарларидан қаттиқ танқид қилгани ҳолда, «Мажолисун нафос» асарида дарвештабиат олим-шоирлар, ҳунармандларни яхши ахлоқни кишилар сифатида алоҳида ажратиб кўрсатади. Чунончи: «Амир Давлатшоҳ (Давлатшоҳ Самарқандий) хуштаб ва дарвешваш ва кўи салоҳиятлик йиғитур. Ғўнас интифориғиб, фанр... дарқанат (деҳқончилик) била қаноатқилди ва фозил ва камолот иқтисоби (касби) била умр ўтказди». Еки Амир Маҳмуд Барлос ҳақида Навоий бундай дейди: «...дарвешваш ва фаниймашраб (фано бўлишга мойил) ва бетакаллуф кишидур, таъби солим (бутун) ва хулқи карими бор». Бу сифат, шоирнинг ёзишича. Хожа Маҳмуд, Мавлоно Масъуд Мавлоно Ҳожки, Мир Ҳусайн Али Жалойир; шаҳзодалардан Султон Аҳмад Мирзо, Султон Муҳаммадларнинг табиятида мавжуд экан. Султон Муҳаммадни Навоий «таъби дарвешу ўзи шоҳнишон..., қаноат кунмининг хокнишини, илму зако аҳлининг яғонаси, фақру фано хайлининг беинишонаси» дея таъриф этади. Демак, дарвешлик инсоннинг яхши хулқ-атворини белгилайдиган, камтарини, шафқатли-меҳрибон бўлиш, мўмин-мусулмонлик фазилати сифатида улуғланган.

Навоий, Жомий каби XV аср мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари шундай эди. Алишер Навоий ўзларининг таниш-билиши, дўстлари, шогирдларидан ҳам шу фазилатларга эга бўлишни талаб қилган. Масалан, «Мажолисун нафос»да у атоқли адабиётшунос олим, ўзининг устозларидан бири Мир Атоуллоҳ Ҳусайний хусусида бундай дейди: «Фақир густоҳлик юзидин

(беодоблик қилиб) Мирга дерменким, фазонл ва камолотингизга кўра дарвешлигингиз ҳам бўлса эрди — хўб эрди». Илм эгаллаб, олиму оқил бўлиш яхши, аммо хоксор, қаноатли, хушахлоқ киши бўлиш учун дарвешлар сулукини сайр этиш керак. Ипсон маънавий камолотининг тўғри йўли ана шу, деб тушунарди Навоий. Билим, заковат кишини ақлий жиҳатдан юксалтиради, бироқ, иният, эътиқод тўғри бўлмаса, ақл фаоллигидан эзгулик йўлида фойдаланиш қийин. Ақлу дониш дарвешона қалб билан қўшилса, одамийлик моҳияти солимлашиб, ахлоқан мукаррам бўлиш мумкин. Чунки дарвешлик дардманларга ҳамроз, малҳам бўлиш, эзилган, жабр кўрганларни ҳимоя қилмоқ демак. Шу маънода дарвешлик зоҳидлик тариқатини ҳам инкор этади, чунки зоҳидлар ижтимоий ҳаётга аралашини ба-тамом рад этар эдилар. Зоҳидлар бирор касб билан шуғулланиш, меҳнат қилишни ҳаром деб ҳисоблардилар. Навоий тарғиб этган дарвешлик эса, кўриб ўтганимиз каби, касбу корни инкор этмайди. «Насойимул муҳаббат» асарининг муқаддимасида улуғ адиб буни алоҳида таъкидлайди: «Ҳар онна «ал касбу ҳабибуллоҳи» («касб эгаси Аллоҳнинг суйган бандасидур») мазмуни билан кибор машойих баъзи санъатларга (ҳунарларга) иштиғол қилибтурлар (шуғулланибдирлар). Шайхул машойих шайх Абусаид Харроз эрдиким... алар ўтук тикарга мансубдурлар. Ва шайх Муҳаммад Саккокким ўз замони машойихининг ягонаси эрмиш, пичоқчиликка мансубдурлар. Ва шайх Абуҳафз Ҳаддод темирчилик қилибдур. Ва шайх Абубакр Ҳаббоз ўтмакчиликка (поввойликка) мансубдир. Ва шайх Абулаббос Омиллийким, ўз замонининг қутби ва ғавси эрмиш ва султони тариқат шайх Абусаид Абулхайрнинг хирқа пирни эрмиш, қассоблик қилибдур». Шу тариқа, шайх Иброҳим Ожарий ғишт териш, Мирчан сафолфуруш кулолчилик, шайх Абулҳасан пардозчилик, шайх Бантон ҳаммолчилик, шайх Абулҳасан дурадгорлик, ҳазрати хожа Баҳоуддин Нақшбанд кимхобга кашта тикиш билан шуғулланганлар Алишер Навоий яна давом этиб ёзади: «Ва сойири машойихи кибордин ҳам кўпи ҳалол луқма касбига муздурлук қилибдурлар (яъни, мардикорчилик қилибдурлар), ўтин тошибдурлар ва ҳалол луқма бу ишда куллийдурки (кўпдир, тўлиқдирки), андин файз ва маърифат зоянда бўлур (туғилади). Ва бир шубҳалик луқма онча тийралиқ келтурурки, кўп

вақт анинг ислоҳига (тузатиши, тозаланиши) машғул бўлуб, маълум эмаски дафъи не навъ сурат боғлар».

Демак, меҳнат қилиш — ҳалол яшашнинг гарови, ҳалол еб, ҳалол яшамаган одам эса дарвеш бўлолмайди. Наники оддий дарвеш сўфийлар, балки улуғ шайхлар ҳам фойдали ҳунар билан шуғулланганлар, бировнинг қўлига қарам бўлишдан сақланганларким, бу гоят ибратли аъмол эди (бу аъмол ҳозир бизга ҳам ибрат бўлишга арзирли) ва буюк Навоийнинг ҳусни рағбатига сазовор бўлганди. Дарвоқеъ, нақшбандия сулуқининг асосий шоирларидан бири ҳам «Дил ба ёру даст ба кор», яъни «Кўнгил ёрдаю қўл ишда» эканини биламиз. Баҳоуддин Муҳаммади Нақшбанд кашта тикишдан (у кишининг лақаблари шундан келиб чиққан) ташқари, тижорат билан ҳам шуғулланганлар, Навоий бунин «Ҳайратул аброр»да таъкидлаб ўтади. Бовужуд, алар зоҳиран фаний машраб — ички дунёси илоҳ ёди ила фарқ, огоҳида шахс бўлган. Алар ўзларини жамиятдан хориж этмаганлар («Ўзини қилмай яшурун, ошкор»), жамоа ичра юриб, қалб хилватини ташкил этароқ, Мутлақ руҳ висолига эришини йўлини таълим берганлар. Алар зоҳирий расм-русум, худинамолик, такаббурликни қатъийан қоралаганлар. Алар шайх Юсуф Ҳусайнийнинг: «Ал хайру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳуҳу ат-тавозуъу вашшарру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳуҳу ат-такаббуру» («Яхшиликнинг жами бир уйдадирки, унинг калити тавозеъдир ва ёмонликнинг жами бир уйдадирки, калити такаббурдир») деган сўзини тез-тез такрорлар эдилар. Нақшбандиянинг биносин анжуманда хилват, ватанда сафар, оёқ остидан кўз узмаслик (назар дар қадам) ва асҳоб билан суҳбат рукунига қурилган ва фақирлик, қаноатни ахлоқ инзомига айлантирган эди. Бу таълимотга биноан, тасаввуф мартабалари, илоҳий ишқ неъматидан жамиятнинг ҳамма табақалари баҳраманд бўлиши мумкин.

Ҳақ сўзини элга қилурда ало,
Тенг кўриниб олида шоҳу гадо

деб ёзди Навоий Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида. Маълумки, бир тонфа шайхлар амир-амалдорлар, шоҳу султонларини ўз даргоҳларига йўлатмаганлар, мол-мулк эгаларининг дарвешликка алоқаси йўқ, деб айтганлар. Баҳоуддин Нақшбанд эса тасаввуфни «демократлашти-

риб», уни ҳаммага баробар таълимот деб эълон қилди. Натижада темурий шаҳзодалар, ҳоким синф вакиллари орасидан чиққан айрим кишилар ўзларини фақру фанога дахлдор ҳисоблаб, дарвешлар сулукига кирганлар. Айрим тадқиқотчилар буни тасаввуфнинг халқчилликдан чекиниши, ҳоким синфлар манфаатини ҳимоя қилишга ўтиб олиши деб баҳолайдилар. Бизнингча, бу бир томонлама қарашдир. Тўғри, тасаввуф ҳокимиятга ва ҳоким синфларга муқофотда пайдо бўлиб, ҳунар аҳли, бенаволар манфаати ва қарашларини ифодалаб келган эди. Аммо Хожа Баҳоуддин тариқатда шоҳу гадо тенг, дейиш билан камбагаллар манфаатидан юз ўгирган эмас, аксинча, шоҳ-амирларни дарвешликка тортиб, уларни ҳам тарбиялаш, шоҳларни дарвешлар даражасига кўтариш ақидасини илгари сурган. Бу ўзига хос синфий келишув, мураса бўлиб туюлиши мумкин (Ҳилолийнинг «Шоҳу гадо» достонида гадо ва шоҳ бир-бирига ошиқ бўлгани, бир-бирининг висолига интилгани эсланг), лекин аслида моҳиятан олиб қараганда тасаввуф кучини кўрсатиш, шоҳларни дарвешларга итбатини амалий йўсинда қонулаштириш эди. Шунинг учун бу таълимот, Жомий ва Навоий каби гуманист мутафаккирларга маъқул бўлди, айниқса, Навоийнинг шоҳу-гадо уйғунлигини таъминлаш ҳақидаги орзусига мувофиқ эди. Хуллас, Алишер Навоий эътиқодига кўра, дарвешлик фавқулодда қобилиятли танланган шахслар, махсус руҳий-психологик синовлардан ўтган (чилла ўтириш, зикр, важд ва ҳоказо) одамларининггина насибаси эмас. Ҳар бир пок тийнат, пок ниятли инсон яхши хулқи билан дарвеш рутбасига мушарраф бўла олади. Жумладан, шоҳлар ҳам. Энди шу нуқтаи назардан «Ғаройибус синар» девонидан олиб таҳлил қилганимиз ғазалга яна мурожаат қиламиз. Унинг мана бу байти:

Шоҳга шоҳлик мусалламдур, агар бўлмай мудом
Шоҳлик таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.

Биз ният сўзини алоҳида олиб, таъкидлаб тушунтирмоқчимиз. Чунки агар шу сўз бўлмаганда, мазкур байт мазмунидан Иброҳим Адҳам каби шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлган шоҳ — ҳақиқий шоҳ, яъни у дарвешлар шоҳи (дарвешлар ўз ораларидан пешво-шоҳ сайлаганлар ва унга шоҳ дарвени, шоҳ машраб деган

уновлар берганлар), ўз нафсининг ҳокими бўла олади, деган анъанавий ғоя келиб чиққан бўларди. Ният сўзининг киритилиши билан байтнинг мазмунини бутунлай ўзгарган: агар шоҳда ҳар донишмандликни тарк этиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга ярашадими, муносибдир, дейди Навоий. Бошқача изоҳласак, шоҳга дарвеш бўлиш учун тоғу тахтни тарк этиш шарт эмас, балки кўнглида ана шу нияти бўлса етарли. Бу ният тахту тоғининг бебақолиги, бани одамнинг ҳақ олдида тенг-баробарлиги, шоҳ ҳоким, эзувчи эмас, раҳбар, посбон эканини ҳаминша ёдига солиб туради. Боз устига ана шундай ният билан тахтга ўтирган шоҳнинг иши ривожда, салтанати барқарор. Зеро, дарвеш хислатлик шоҳ одил ва инсонпарвар бўлиши, улус ғамини ейиши аниқ. Мазкур ғоя Навоий-Фонийнинг машҳур форсий қасидаси «Тухфатул афкор»да янада ёрқинроқ ифодаланган:

Шоҳ, ки ёд аз марг и-орад, э-ўст вайронан мулк,
Хусравн беқибат хусри билоду кишвар аст.

(Шоҳ агар ўзининг эса беқибат, у мамлакатнинг вайронлигини сабаб бўлади, чунки оқибатини охиратини ўйламаган подшо юртининг зиёнидир).

Бу байтда қизиқ сўз ўйини ҳам бор: араб ёзувида «хусрав» сўзининг охириги ҳарфи тушириб қолдирилса, «хуср» — касофат қолади. Яна шу қасидадан:

Подшоҳе, к-аш гадои фақр гаштан орзуе.
Чун гадое бошад он, к-аш подшоҳи дар бар аст.

(Фақир дарвеш бўлишни орзу қилган подшо подшоликни эгаллаган гадо кабидир). Кўриниб турибдики, бу ерда ҳам орзу-ниятнинг аҳамияти алоҳида таъкидланган. «Тухфатул афкор» қасидасида шоҳ ва гадо қадриятини қиёслаш кенг суратда давом этади; шонр шоҳни банддаги шер (нафс домига илинган одам), шоҳликнинг ўзини эса қуруқ бош огриқдан бошқа нарса эмас, деб айтади. Зотан, қасиданинг матланданоқ шоҳ ва дарвеш масаласи тоза ташбеҳлар қўлланилган ҳолда кескин қилиб қўйилган:

Оташин лъэле, ки тожи хусравонро зевар аст.
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(Подшоҳлар тожнини безаган оловдай ёниб турувчи лаъл яъни бошдаги хом хаёлларни пишириш учун чўғдир). Бу байтни илмий адабиётларда кўп марта учратгансиз. Олимларимиз Навоийнинг шоҳларга муносабатини аниқлаш учун келтирадилар ва аксар у Навоий умуман шоҳу султонларга салбий муносабатда бўлган, шунинг учун уларни мана шундай танқид қилган, деган фикрни тасдиқлашга хизмат қилади. Аслида эса, Алишер Навоий шоҳга эмас, балки шоҳликнинг ўзига салбий муносабат билдиради бу ерда. Байтдаги «хом хаёл» иборасига эътибор беринг. Нима бу «хом хаёл»? Бу — нафс, дунёга, унинг бойликларига ҳирсдир. Навоий тожнини ҳам шу арзимас «хом хаёл» ичига қўшади. Шоҳ бўлиб керилиш, салтанат завқи — хом хаёл. Уни эса дарвешлик чўғи билан пишириш керак, ўшанда шоҳлик ҳақиқий шоҳлик бўлиши мумкин. Навоийнинг бу шоҳ байти ана шундай чуқур маънога эга.

Улуғ шoir форе тилида яна бешта форсий қасида ёзган, ammo улар бизгача етиб келмаган, ҳозирча номаълум бўлиб қолмоқда. Бу қасидаларнинг номланишидаёқ улар ҳам дарвеш сулуки таърифига бағишланганидан дарак беради, чунончи: «Насимул хулд» («Жаннат шамол»), «Руҳул қудс» («Муқаддас руҳ»), «Айнул ҳаёт» («Ҳаёт чашмаси»), «Минҳожун нажот» («Нажот йўлбошчиси»), «Қувватул қулуб» («Қалбларнинг қуввати»). Масалан, «Қувватул қулуб» қасидасининг матлаи:

Чаҳон, ки марҳалаи тағи шоҳроҳи фаност,
Дар ў масоз иқомат, ки раҳи шоҳу гадост.

(Жаҳон фано шоҳроҳига олиб борадиган тор манзилдир, шунинг учун унда кўп тўхтама, бу йўл шоҳу гадога бир).

Навоийнинг «Фаройибус сиғар» девонига киритган мухаммасларидан олинган мана бу банд ҳам мавзунимиз нуқтан назаридан жуда муҳим:

Шаҳлик этгандин не ҳосил фақр сиррини билмайини,
Ҳеч ким мулки бақо султони бўлганму экин,
Фонийн маҳз ўлмайини Султон Абулғози бикин,
Эй Навоий, давлати боқий тиларсен васлидин,
Они касб этмак фано бўлмай не имкон оқибат.

Сатрлар ўзбекча бўлса-да, лекин соддалаб тушунтиришга эҳтиёж сезилмоқда. Яъни: Фақр—дарвешликнинг моҳияти, сирини билмасдан шоҳлик қилиш бефойда. Султон Ҳусайн Бойқародай батамом фоний бўлмасдан ҳеч ким бақо мулкининг султони бўлганми экан? Эй Навоий, Илоҳ висолига етиб, давлати боқий тиласанг, фано бўлмасдан бунга муяссар бўлиш мумкин эмас, ахир. Ҳа, боқий давлат—бу Илоҳ дийдори, қолгани ўткинчи, бебақо нарсалар.

Шундай қилиб, шоҳ учун баҳодирлик, лашкарбошлик қобилияти, ақлу заковат, доно вазирлар маслаҳати қанчалик зарур бўлса, дарвешлик хислати ҳам шунчалик керак. Чунки бу барча фаолиятга тўғри йўл кўрсатувчи машъал. Шоҳ дарвеш бўлмасдан туриб, адолатпарвар бўлиши қийин—Алишер Навоийнинг тушунчаси шу. У умрининг охирида яратган «Маҳбубул қулуб» асарида одил шоҳга «ҳақдин Халойиққа раҳматдир ва мамоликка мўъжиби аминият» дея хулосавий ҳикмат билан таъриф берар экан, мисол қилиб яна Ҳусайн Бойқаронинг номини тилга олади:

Йузе холшодини даргашевши,
Алга шоҳликни келиб фалр хуш.

Навоий умрининг охирида ёзган асарларидан яна бири «Тарихи мулки аҷам»дир. Унда Эрон подшоҳларининг тарихи, ишлари ҳикоя қилинади ва китоб Султон Ҳусайнга бағишланган маснавий билан яқун-ланадиким, унда яна ўқиймиз:

Демай айни нисонки, нисони айш —
Ҳам нисону ҳам айи Султон Ҳусайн.
Шоҳо, келди шаҳлиқ мусаллам санга,
На шаҳлиқки дарвашлиқ ҳам санга,
Бўлуб салтанат тахтида фарқ жўй,
Шаҳ ўлса, вале бўлса дарвешхўй...

Демак, шоир султонга бўлган ишончидан қайтмаган, ундаги дарвешлик собит хусусият эканига иқдор бўлиб, бу хислат унинг характерини белгилашдан ташқари, мамлакат аҳволига таъсир этиб, анчагина хайрли яхши ишларнинг амалга ошишига кўмак берганини кўрган. Жомий ва Навоий ўнгиларига қулоқ солиб, зolim амирларини жазолаш, заиф ва бечора кишиларнинг

арз-додини эшитиши (гарчи мунтазам бўлмаса-да), ободончилик йўлидаги ишлари балки шунинг натижасидир.

Алқисса, Алишер Навоий тасаввуф таълимотини ҳаётга тадбиқ этиш, уни яхши, намунали ахлоқ низомиясига айлантириб, инсон тарбиясида қўллаш тарафдори ва ташаббускори бўлиб майдонга чиққани аёнлашди. Бу мавзу улуғ адибнинг «Хамса»сида, хусусан қомусий мазмунли муаззам достони «Садди Искандарий»да янада кенг ўрин олган, хилма-хил ривоятлар орқали бадний-фалсафий йўсинда талқин этилган. Шоҳ ва дарвеш муносабати бу асарда драматик тўқнашувлар, руҳий кечинмаларнинг можароли изтироблари, фожиалар замирида очилади.

Сукрот — Комил Инсон тимсоли

«Фарҳод ва Ширин» Алишер Навоийнинг машҳур асарларидан, уни ўрганишга бағишланган илмий-таҳлилий ишлар ҳам анча. Аммо, шунга қарамай, бизнинг назаримизда, достоннинг ғоявий моҳияти, улуғ шоир кўзлаган мақсад-муддао ҳали очилган эмас. Дарҳақиқат, нега Фарҳод бошқаларга ўхшаган эмас, туғилганидан бошлаб ғамгин, безовта? Сеҳрли кўзгу, Юнонистон сафаригаги тилсимотлар, дев, аждаҳо ниманинг рамзи, бу ерларда, тоғларда истиқомат қилувчи доншмандлар-чи, улар кимлар? Нега Навоий воқеаларни тўғридан тўғри Ширин билан учрашишдан бошламаган, асарнинг тенг ярми афсонавий саргузаштлар тасвирига бағишланган? Бу ва бунга ўхшаган саволларга, афсуски, мавжуд тадқиқотларда жавоб йўқ. Ҳолбуки, Навоий оддий эртақчи шоир эмас, унинг ҳар бир ифода-образи, лавқа ва тамсилларида муайян умумфалсафий, кайҳоний-илоҳий маъно бор. Буни у асарнинг муқаддимасидаёқ қайд этиб ўтади:

Бу рангин саҳфа, билким, дард боғи,
Аён ҳар илоҳида ишқ доғи.

Яъни, мақсад ишқ дардини куйлаш. Бироқ бу оддий, заминий ишқ эмас, балки илоҳий ишқ, Фарҳод эса ана шу илоҳий ишққа мубтало солиқдир. Гўдакнинг вужуди «шуълан дард» билан йўғрилган, тили чиққан заҳоти

ишқ ва ошиқлик сўзини айтар, ҳазин ва хастадил бў-
 либ ўсар, жисмонан бақувват бўлса-да, лекин оламга
 бепарво, ғалати эди. «Фарҳод» сўзининг асл маъноси
 нурли сиймо, бахти ўзига йўлбошчи демак. Аммо На-
 воний бу номнинг араб ёзувидаги ҳарфларига рамзий
 тус бериб, у **фи**роқ **ра**шк, **ҳ**ажр, **о**ҳ ва дарддан иборат
 деб айтади. Чунки илоҳий ишқ юрагига олов солган
 одамнинг насибаси ҳижрон қийноқлари; у ўзи билан
 илоҳ орасида тўсиқ бўлиб турган дунё ва жисмдан қу-
 тулиш изтиробларини чекиши шарт. Тақдирин азал бу
 боланинг пешонасига шуни битган ва у бундан қочиб
 қутулолмайди. Шунинг учун унинг ҳориқулолда хислат-
 лари кишиларни ҳайратга солади. Фарҳоддаги раҳм-
 диллик, шоҳу гадога баробар муомалада бўлиб, «эл
 озоридан озор топиши», отаси таклиф этган тахт-тож-
 дан воз кечиши ҳам унинг дарвештабнатлиги, қалбан
 мол-дунёга қизиқмаганидандир. Атрофидагилар эса
 Фарҳоднинг бу аҳволини тушунмайдилар. Ҳоқон ўғли-
 нинг ҳазин кайфиятини кўтариш мақсадида ҳар хил
 тадбирлар қўллайдди (томошалар уюштиради, тўртта
 қаср қурдиради, табибларга кўрсатади ва ҳоказо). Бу
 орқали Навоний илоҳий ишқ дардида ёнган одам билан
 ушбу саодатдан бенасиб «фоний дунё» кишилари ора-
 сидаги руҳий-маънавий тафовутни кўрсатиб берган.
 Аммо шуниси ажибки, Фарҳоднинг ўзи ҳам бошида
 «ичию тоши асри дард» бўлишига қарамай, нимага
 бундайлигини англаб етмайди. Фақат шуни биладикки,
 ихтиёри ўзида эмас, аллақандай олов ёниб-ёндириб ўзи-
 га чорлайди, кўнгли ҳаминша нимагадир муштоқ. Бу
 ҳолининг-да тасаввуфий талқини бор: Фарҳод дардини
 босиб нима эканини билиши, яъни ўзлигини англаши
 учун сулук йўлига кириб, маърифат манзилларини (ма-
 қомотни) босиб ўтиши лозим. Унинг зўр қобилият би-
 лан эгаллаган билимлари, жумладан Қоран ва Моний-
 дан ўрганган ҳунарлари ҳам, зоҳирий (дунёвий) би-
 лимлар бўлиб, улар тилсимотлар, яъни илоҳий сир
 асрорни очишга кифоя қилмайди. Ирфоний-ботиний ё-
 қин даражасига кўтарилиши, кўнгли оинасида ғайб жа-
 молини акс эттира олиш учун эса у пири комил таълимчи-
 ни олиши керак эди. Фарҳоднинг хазинадаги кўзгуни
 биллур сандиқ ичидан ололмай (чунки у тилсимланган)
 Юнонистон сафарига, Суқрот ҳузурига отланишига за-
 рурат шундан келиб чиқади.

Юнонистон — ҳикмат мамлакати, зотан, сандиқда-
ги «ҳикмат жаҳони» кўзгу ҳам Искандардан қолган,
уни юнон донишмандлари ясаганлар. Ҳақимлар тоғ-
ларда, ғорда яшайдилар. Фарҳод ва у билан бирга бор-
ган одамлар аввал Суҳайло исмли ҳақим билан учра-
шадилар. Суҳайло — Фарҳоднинг тариқат йўлидаги би-
ринчи пири, у Суқрот даражасида комил эмас, онна
сеҳрини очишга қурби етмайди. Аммо у Фарҳодга Суқ-
рот ҳузурига бориш йўлини кўрсата олади. Кези кел-
ганда шунини айтиш керакки, тариқатда бир неча пир-
нинг таълимини олиш раем эди, шайхлар ўз даражала-
рига қараб, шунингдек, муриднинг истеъдодини ҳисоб-
га олиб, уни ўзларидан кучлироқ пирларга тақдим эт-
ганлар, натижада шогирднинг ирфоний қобилияти пир-
дан пирга ўтгани сари очилиб бораверган. Суҳайло ҳам
«доноини огоҳ», кўнгил бедор одам, у Фарҳод енгиб ўти-
ши керак бўлган тўсиқлар — аждарҳо ва девдан хабар
беради. Аждарҳо — нафс тимсоли, дев — салтанат тим-
соли (ҳоқимлик). Суҳайло Фарҳодга аждарҳонинг енгини
учун самандар ёғини туҳфа этади. «Оташгоҳларда юриб
йиққанман бу ёғини», дейди у. Чунки самандар олов ичи-
да яшайдиган жонивор. У — ишқ рамзи. Фарҳод бада-
нига самандар ёғини суртганда, аждарҳонинг ўти унга
кор қилмайди — ишқ оташи нафс ўтини сўндиради, де-
моқчи буюк мутафаккир Навоий. Ушал ишқи илоҳий
оловиким, Фарҳодни мард ва қаҳрамон қилди, не-не
бало-офатларни енгшига қудрат берди. Фарҳод Суҳайло
сўзига амал қилиб, даҳшатли девни ўлдиргач, унинг
бўйинидаги кумуш лавҳани олиб, у ёрдамида Жамшид
жомини қўлга киритади. Жом гардишида Суқрот ҳузу-
рига борадиган йўлни кўрсатувчи ёзув бор. Жомини Жам-
шидни қўлга киритиши Фарҳоднинг сулук тадрижида
муайян мартабага эришганидан нишона эди. Чунки бу
жомда «жаҳон ҳолоти равшан» кўринади, унинг таш-
қариси «комил замири» бўлса, ичи «андоқки соҳибдил
замири». Демак Фарҳоднинг ирфоний билими ошди,
замири равшанлашди, руҳий олами бойинди. Аммо кўзгу
сеҳрини очишга бу ҳали етарли эмас. Шунинг учун у
Суқрот томон интилади, лекин бу йўлда яна қанчадан-
қанча мушқилликларни енгизи лозим. Водий билан
Суқрот турадиган тоғ ораллиғида кўпдан-кўп тилсимот-
лар бор, йўл бағоят оғир, илон-чаёнларга тўла, ўр-қир-
лардан ўтиш керак. Тор сўқмоқнинг икки томони қир-
рали харсанг тошлар, пастда ваҳимали дарё оқади.

Фарҳод шу йўлдан ҳеч ёққа қарамай, «тез юриб», ўн бир минг қадам босиши керак, озгина чалғиса, ҳалокатга учрайди. Бу — солиқ Фарҳоднинг руҳиятида юз бераётган ўзгаришлар; унинг иродаси, сидқу вафосининг синовлари. Солиқ бутун диққати, қалб торларини илоҳ йўлига қаратсагина, муваффақиятга эришади. Фарҳодга тилсимоатларни ечиб, мазкур йўлни босиб ўтишда Хизр раҳнамолик қилади. «Келубдурмен санго бўлмоққа ҳодий» дейди у йнгитга қараб. Хизрни Фарҳоднинг иккинчи пири деб қабул қилиш мумкин, аммо аслида у улуғ мақсад сари таважжуҳ этган Фарҳодга ғайбдан келган мададдир. Фарҳод Хизр маслаҳатига кириб, жомга қарайди ва унда Суқрот маскан тутган тоғни ҳамда ғорни кўради. Шайх қанча улуғ бўлса, у макон тутган тоғ ҳам шунча баланд ва маҳобатли, унга етишиш азоби ҳам оғир. Ғорга борар йўлда Фарҳодга шер ва «темир пайкар» одам — робот дуч келади. Шер — ғазаб тимсоли, ғазабкорлик эса ҳокимлар, подшоҳларга хос. Дарвешда ғазаб бўлмаслиги керак. Шунинг учун Фарҳод шернинг оғзига Аҳриман девдан олгани Суқротнинг хотамин (бу ҳақ ҳақиқий раъзи) билан уриб, уни даф этади. Кейин темир пайкарни егиш навбати келади. Унинг кўксига кўзгу бор, шу кўзгунин юз қадам масофадан нишонга олиб уриш керак, агар ўқ кўзгуга тегмаса, темир одам ўқ отувчининг ўзини ҳалок этади, агар нишонга тегизилса, у ёниб йўқ бўлади. Темир пайкар рўё-ёлғон тимсоли, айни вақтда дунё мўъжизалари рамзи, чунки дунёнинг ўзи ҳам мажоз-ёлғон деб ҳисобланган. Дунё мўъжизаларига маҳлиё бўлган одам илоҳга, ҳаққа етолмайди, чалғийди. Фарҳод темир пайкар кўксини нишонга олиб, ўқ отади ва кўзгу синиб, ҳалиги маҳлуқ ёниб нобуд бўлади. Шундай қилиб, Фарҳод Суқрот даргоҳига мушарраф бўлишдан олдин аноният белгилари — нафс, давлат ва бойлик ҳирси, ғазаб, рўё-ёлғон қутқуларини бартараф этди, унинг кўнгил кўзгуси дунё ишқи ғуборидан тоза бўлди. Шу билан бирга, Фарҳоднинг илми ғайбдан хабардорлиги, ўз-ўзини англаш жараёни бошланди, пардалар бирин-кетин орадан кўтарилмоқда эди.

Хийла машаққат билан ғорни топгандан кейин Алишер Навоий қуйидаги байтни келтиради:

Топиб кўп фикр ила ғор озига йўл,
Кини топқон киби ёр оғзига йўл.

Бу ўриндā ғор оғзининг ёр оғзига ўхшатилгани диққатни тортади. Ичи зим-зиё бўлган гор ҳар қандай одамда ваҳима, қўрқув ҳиссини уйғотиши табиий, бироқ Фарҳод учун бу ғор ваҳимали эмас, балки ёр оғзини топган каби фараҳли. Албатта, ёр деб Навоий Суқротни назарда тутаётир, у солиқ Фарҳод учун ҳақиқатан ҳам азиз дўста — ёр.

Қоронғи ғорга «жаҳонбин жомни» машғал қилиб кириб борадилар. Жом Фарҳоднинг мусаффо қалби рамзи эканини айтган эдик, яъни Суҳайло ва Хизр таълими, мададлари туфайли равшанлашган солиқ қалбн машғалдай йўлни ёритиб, пири комил сари етаклайди. Бир қанча зиналардан кўтарилгандан сўнг салобатли бино кўринади, унинг айвонига чиқилгач, тўрдаги хона ичидан бир даста нур кўзга ташланади. Бу хона ичида гўё махфий сир асрор олами бўлиб Суқрот ўтиради, нур — унинг чеҳрасининг зиёси. Суқрот меҳмонлар келишидан огоҳ, шунинг учун уларни ичкарига чорлайди. Шу ерда Навоий воқеанинг боришини тўхтатиб, Суқрот ҳаким таърифига ўтади.

Суқрот, шоирнинг тавсифи бўйича, қуёш каби порлоқ сиймо, жисми пок руҳдан иборатдай, шахси ақлнинг ҳайкали бўлиб кўзга ташланади. У барча зоҳирий ва ботиний илмларнинг жамулжам; ҳамида ахлоқий хислати, тамкини ва заковати ҳайратланарли. Жисми тоза жон каби мукаррам ва сафоли. Олами кубро, яъни Илоҳиёт оламини мужассам этган зот:

Келиб кўнгли анингдек баҳри зоҳир,
Ки анда зоҳир аввал то ба охир.
Юзи миръоти анвори илоҳий.
Илоҳий сиррини англаб камоҳий.*

Хуллас, Суқрот — камолот чўққисини эгаллаган комил инсон, ўзи бир жойда ўтирса ҳам, лекин руҳи бутун дунёни кезиб чиқади. Жамшид жомни, Искандар кўзгуси унинг кўнгли кўзгуси олдида хира. Кўнгли «махзани роз» бўлгани сабабли ҳамма нарсадан огоҳ, барча воқеадан хабардор. Кимнинг пешонасида нима ёзилган, умри қандай тугайди, муддао-мақсади нима — Суқрот буни олдиндан билади. Шунинг учун у нафақат хоқон хазинасидаги сандиқни очиш сирини, балки Фарҳоднинг

* камоҳий — охиригача

келажани ҳам башорат этади. Бироқ, Суқрот аввал хоқон билан унинг вазири Мулкорони қабул қилади. Фарҳодга ҳамроҳ бўлиб, машаққат чекканлари эвазига уларга узоқ умр ва беқиёс бойлик ваъда этади, бардамликни таъминлаб турадиган «муҳра» беради. Аждарҳо ва дев жангида Фарҳод қўлга киритган ганж билан Сулаймон узуги (хотам), Жамшид жомини ҳам хоқонга қайтаради. Чунки булар Фарҳодга керак эмас эди. Хоқон ва Мулкоро — дунё одамлари, шу боис уларнинг талаби, хурсандчилиги ҳам дунёвий, яъни бойлик, еру мулк ва ҳокимият. Суқрот хоқон ва вазири рози қилиб, уни ўз фарзандидай эъозлайди. Чунки бу йигит сиймосида у эътиқодни, сулукининг давомини кўрган эди. Навоий тасвирига кўра, Суқрот Фарҳодни неча юз йиллардан бери кутади. «Ҳакими жаҳонбин» Фарҳодга қараб дейди:

Муни билким, жаҳон фонийдур асру,
Ҳақиқат аҳли зиндонийдур асру.

Ушбу байтда Навоий Суқрот тилидан тасаввуфнинг икки муҳим гоясини баён этади. Биринчи гоя — дунё ўткинчи, фонийдур, шу сабаб унга кўнгила боғлаш хато. Минг йил яшаб, ер юзини олсанг ҳам оқибат бир кун ўласан, дейди Суқрот. Хоқон умри узайганига хурсанд, лекин у ахир абадий эмас. Фақат Муғлақ илоҳ абадий ва унинг ишқида ёнган ошиқ ҳам абадийлик бахтини топади:

Чу маҳбуби ҳақиқий улдурур, ул,
Анинг васли сари қатъ айламак йўл.
Гар ул маҳбуб васли бўлди уммед,
Будур иқболи сармад, бахти жовид.

Инсоннинг яшашдан мақсади «ҳақ амрига маъмур бўлмоқ», бундан ўзга ишлардан эса ўзини сақлашдир. Бироқ ҳақ ва ҳақиқатни севиш, илоҳий маърифат жомини нуш этмак осон иш эмас. «Бу йўл ичра беҳад дарду ғам бор», деб айтади Суқрот. Негаки, Ҳақ ошиғи учун тана-вужуд ва дунёнинг ўзи бамисоли бир зиндон. Ўзликдан қутулмай ҳақ жамолига етиш, бақога мушарраф бўлиш мумкин эмас:

Бирн — ўзлукин қилмоқ бўлди фоний,
Яна бир — доғи топмоқ бўлди ошн.

Бу байт сўз ўйини асосида тузилган. Суқрот (Навоий) фикрига кўра, Ҳаққа етишнш йўли икки қадам масофадек гап, лекин бу икки қадамни босиб ўтиш учун минг йиллик машаққат сарфланиши керак, зеро, бу икки қадамнинг бири — ўзликдан воз кечиш, иккинчиси — ўзликни топиш, яъники ўзликдан воз кечмай туриб, ўзликни тополмайсан. Навоий талқинидаги иккинчи тасаввуфий ғоя ана шу.

Шу тариқа, Суқрот Фарҳодга дунёнинг тузилиши, одамизод хилқати ва вазифаси, ваҳдат асрори, фано ва бақо, ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий хусусида гапириб беради; ошиқ йиғитнинг «сарнавишти» — тақдирини, бошига тушадиган мушкулликлару топажак саодатини шарқлаб беради. Ишқнинг икки тури ҳақида Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр», «Лайли ва Мажнун», «Маҳбуб ул-қулуб» ва «Лисон ут-тайр» асарларида ҳам фикрлар айтилган. Шоир ҳар гал мажозий ва ҳақиқий ишқни солиштирар экан, ўқувчига тушунарли ва таъсирли бўлиши учун янги-янги қиёсларни мисолга олади. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр»да мажозий ишқни ер қаъридаги тошларни лаълу олмосга айлантирувчи ҳароратга, «Лайли ва Мажнун»да эса «кимё», яъни мисни олтинга мубаддал этувчи сеҳрли фанга ўхшатади (Аммо «кимёланиш» ҳам олов таъсирида юз беради). «Фарҳод ва Ширин» достонида эса мажозий ишқ тонг ёруғи, ҳақиқий ишқ кўёшнинг ўзига қиёс этилган. Суқрот бунинг маъносини тушунтириб, мажозий ишқни солиқ вужудини фано этувчи, плоҳий ваҳдатга олиб борувчи куч деб таърифлайди. Модомики, инсон ўзликдан қутулмай, Илоҳга етолмас экан, демак, ана шу жараёни тезлаштирувчи чора, восита керак:

Бу ўзлукдин қутулмоқ чорасози,
Нима йўқ, ўйлаким ишқи мажозий...
Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,
Ҳақиқий ишқ анга хуршиди ҳовар.

Мажозий ишқ жараёнида ошиқ обдон синовдан ўтади, унинг тани бир қуруқ хасдай бўлиб қолади ва ҳақиқий ишқ «барқи чоқилғоч», зумда ёниб кулга айланади, яъни ошиқ руҳи қутулиб, абадият — ваҳдониятга эришади.

Фарҳод ана шу жараёни босиб ўтиши, ишқи мажозий ўтида ўртанмоғи даркор, деб хабар беради Суқрот. Аммо ишқи мажозий «мазҳар»сиз содир бўлмайди.

«Мазҳар» — илоҳий жамол сиймосида акс этган киши. Ошиқ уни кўриб, шайдо бўлади, ўзини борлигини унутиб унга интилади. Лайли Мажнун учун, тарсо қизи Шайх Санъон учун, амирнинг ўғли Шайх Ироқий учун, муғаниний аёл Шайх Рузбехон учун «мазҳар» эди. Фарҳоднинг мажозий ишқи учун «мазҳар» (мазҳар — зуҳурланиш, инъикос демак) Шириндир. Мазҳар Вужуди мутлақнинг сифатлари ва бенинҳо Ҳусннинг қудратини намойиш этади, у миръот ёки ораз, илоҳий файз аёнлашган объект («шайъ»). Ҳусн ва Ишқ тортилиши (Навойи бун «кашиш» дейди), ўзаро можаролари ушбу дostonда Фарҳод ва Ширин тимсолида давом этган.

Фарҳод шундай қилиб, Суқрот ҳузурига борар йўлда маърифатнинг бир қисми — мақомот манзилларини босиб ўтди, пири муршид — комил инсон суҳбатидан баҳра топиб, ўз дарди нима эканлигини билди; ишқ, сулук моҳиятнини англади — ўзлигини ва илоҳиётнинг сеҳру синоатини таний бошлади. Суқрот унга отаси хазинасидаги кўзгу сирини ҳам айтиб беради. Фарҳод кўзгуда нафақат Ширинни, балки ўзини ва ўзи бошдан кечирини лозим бўлган воқеаларни кўради. Чунки кўзгу бу ерда ўша комил инсон Суқротнинг қасби.

Фарҳод энди чинакам мажнун ошиққа айланади, савдодий кишига ўхшаб қолади. Умуман, Фарҳоднинг Мажнунга ўхшаш жиҳатлари жуда кўп. Иккаласи ҳам ошиқи беқарор, дардманд ва хастадил. Фарҳод каби Мажнуннинг ҳам гўдакисидан галати хислатлари аён эди, тақдир бу икки йигитга ишқ оловида ўрташишни наъсиб этган. Уларнинг маҳбуба қошида ҳушдан кетишлари, оёқларига занжир солиниши, ишқсиз улусдан маломатлар чекишлари ва бошқа воқеалар ўхшаш. Навойи бир мавзу-мажзуб солиқнинг мажозий ишқини икки хил шаронт ва адабий материал тасвирида гавдалантирган. Мажнун билимли, шоир йигит, лекин у жуда ожиз, ҳарифларга, муҳитга бироз бўлса-да қаршилиқ кўрсатишдан маҳрум. Фарҳод эса ишқ билан жавонмардликни уйғунлаштиргани учун ҳунари ва жисмоний қобилиятини ишга сола олади, қаҳрамонликлар кўрсатади. Хуллас, шоир тасаввуфий ишқ гоёсини икки хил тарзда тасвирлаб берган. Шуниси ҳам борки, Мажнун болалигиданоқ ишқи ошкор бўлади: мактабда Лайлини кўриб, унинг ишқиди барчани унутади. Яъни Мажнун сулукнинг мақомот босқичини ўташга эҳтиёж сезмаган, бира-

тўла ҳол даражасини эгаллаган солиқ образи. Фарҳод саргузашти эса икки қисмдан иборат. Биринчи қисм (Юнонистон сафари) — бирга эришиш қийинчиликларидан ташкил топган бўлса, иккинчи қисм ёрга етиш изтиробларидир. Ана шу иккинчи қисмда унинг аввалда яширин бўлган ишқи ошкоро тус олиб, ҳол мартабасига кўтарилади, яъни Мажнун даражасига етади.

Денгиз сафари, қароқчиларга қарши жанг, дашту водийларда саргардон кезиш, тоғ кесиш сув чиқариш — буларнинг ҳаммаси рамзий маънода ошиқнинг мажозий ишқ йўлидаги чеккан руҳий-психологик азоблари, ҳажр қийноғи. Шу каби Хисрав ҳам плоҳий ишқдан маҳрумлик, дунёвий зулмнинг тимсоли. Хоқон ва унинг саройидаги кишилар илоҳий ишқни тушунмаган зоҳирбин кишилар бўлсаларда, бироқ улар ошиққа зулм қилмаган эдилар. Хисрав бўлса Фарҳоднинг ашаддий душмани бўлиб чиқади. Бунда Навоий икки хил маслак, икки хил инсоний даражани қиёслашга имкон топган: Хисрав ҳам ўзини Ширинга ошиқ деб эълон қилади. Ширинни севаман, дейди. Аммо Хисрав ишқи билан Фарҳод ишқи орасида ер билан осмонча фарқ бор. Хисрав ишқи Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да баён этган ишқ «маротиб»ларидан биринчиси — авом ишқига тўғри келади. Чунки Хисравнинг мақсади Ширинни хотин қилиб олиш ва ўз ҳарамига қўшишдир. У зўрлик билан бунга эришмоқчи бўлади, шунинг учун Арманистонга лашкар тортиб келади. Унинг иддаолари шоҳона, ишқи ҳам хисравларга хос. У Фарҳоднинг ишқини тушунмайди, уни «жинни», «мажнун», дея камситади. Фарҳод ишқи эса пок ва илоҳий. Буюк муаллиф Фарҳод билан Хисрав «мунозара»сида ишқ ҳақидаги икки хил тушунчани қиёслайди. Бу «мунозара» дostonнинг ўзагидир. Навоий дунёқарашни, мақсад-муддаоси худди шу ерда аниқ ифодаланган. «Мунозара»дан бир-икки байт мисол келтирамиз:

Дедн: қайдн сен, эй мажнунн гумроҳ?

Дедн: мажнун ватандн қайда огоҳ.

Дедн: недур санга оламда пеша?

Дедн: ишқ ичра мажнунлик ҳамиша.

Кўринадики, Хисрав ҳам, Фарҳод ҳам «мажнун» деган сўзни тилдан қўймадилар, лекин Хисрав буни ке-

сатиш, камситиш маъносида ишлатса, Фарҳод ифтихор билан бу сифатни ўзига муносиб билади. Зеро, Хисрав назарида гадоннинг, жининининг маликани севиши, бунинг устига малика ҳам уни яхши кўриши мумкин эмас. Мағрур шоҳ ҳамма нарса, жумладан, Ширин ҳам меники бўлиши керак, деб ўйлайди. («Гадолар қилмасун деб шоҳга ширкат»). Шу тариқа, Навоий Ҳақ йўлида сайр этувчи ориф инсон ишқи билан салтанат соҳибни шоҳ «ишқи»ни солиштириб, ҳақиқий ошиқ қандай бўлиши кераклигини Фарҳод тилидан баён этган. Ҳақиқий ошиқ чиндан ҳам ўзини унутган мажнундир, у парвонадай ўтга талпинида. Ишқ ўтида ёнмай киши ошиқ бўлмайди, дейди Фарҳод Хисравга қараб, аммо бу куймак саодатидан «жоҳ аҳли маҳрум!» Навоий эътиқодига кўра, ошиқлик ва шоҳлик (умуман мансаб) бир-бири билан келишмайдиган тушунчалар. Достонда Навоий ёниб, берилиб тасвирлаган ишқ ғоясининг муҳим томони бу. Гарчи Фарҳод ҳам аслида шаҳзода бўлса-да, бироқ у тож-тахт илмижи, ганжу хазинадан буткул воз кечиб, ишқ гавҳарини танлади. Хисрав бўлса, шоҳлик гурурин билан маст, демак, у илоҳий ишққа қарамайди. Чин ошиқ ва парвонадай эътиқодидан, на ўлимдан қўрқмайди. Ер вақли зўрлик, манманликни эмас, зорлик ва ниёз билан ранж чеккишни тақозо этади. Хисравнинг омиёна саволлари, дўқ-пўписаларига Фарҳод орифона жавоблар қайтариб, уни хот этади. Ушбу «мунозара» Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин», Хусрав Деҳлавийнинг «Ширин ва Хусрав» асарларида ҳам бор. Бироқ уларда ишқ масаласида икки қутбнинг тўқнашувини, шоҳу дарвеш дунёқарашидаги чуқур зиддият Навоийда бўлганидек кескин ва аниқ ифодаланган эмас. Воқеан, улуг ўзбек шоирни бунин «Фарҳод ва Ширин» муқаддимасида қайд этиб, салафларда тасаввуфий орифона ишқ тасвири намоён эмас, улар кўпроқ Хусравга маддоҳлик этганлар, дейди. Ваҳоланки, шоирнинг вазифаси дардли диллар розини куйлашдир. Шу мақсад йўлида Навоий Фарҳодни марказий қаҳрамон қилиб олади, худди шу тасаввуфий мазмун Навоий асарини Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonларидан ажратиб туради.

Бундан кейинги бутун воқеалар тасвирида ҳам Алишер Навоий рамзийлик билан ҳаётгилликни (мажоз билан ҳақиқатни) ғоят санъаткорона қўшиб олиб боради. Хисрав бутун қўшини билан Фарҳодга бас келолмайди, чунки Фарҳодда илоҳий қудрат бор: дунёвий куч ило-

ҳий қудратни енгши мумкин эмас. Хисрав ақлу донишда ҳам Фарҳоддан енглади: чунки ориф инсоннинг билими, ақли олднда дунёвий билимлар арзимас. Хисрав дунё тимсоли бўлгани учун унда ғофиллик ва жорхиллик билан бирга маккорлик, бебурдлик ва номардлик ҳам мужжасам. Яъни илоҳий хислатдан маҳрум одам ёмонликнинг ҳамма кўринишига қўл ура олади. Унинг энг катта гуноҳи Фарҳоддек покиза, Тангри суйган одамга жабр этиб, уни зиндонда занжирбанд қилиши эди. («Ҳақиқат аҳли зиндонийдур асру»). Шу тариқа, осий ернинг ғофил бандалари ва қудсий, руҳ, кенг миқёсда олганда, Мутлақиятга муштоқ руҳ билан моддий дунё орасидаги зиддият авжга кўтарилади. Хисрав зolim фалакнинг қўли бўлиб ошиқ Фарҳод бошига ситам тошини отаверади, Фарҳодни «мазҳар»и, жонон дилбари Шириндан ажратади — ҳажр туни ошиқ қуёшини беркитади. Зиндон, тоғлар орасидаги Салосил дев қалъасида қамалиш (Салосил — занжирлар дегани) ва ҳоказо эпизодлар тасаввуфий маънода солиқнинг ҳол мақомидеги руҳий манзаралари кўринишидир. Ширинни кўрганга ҳуши йўқотиш — мушоҳада авжида илоҳий нурнинг кўнгилда акс эттириб, ҳайратга тушиш ила ғойибона сирлашувдир. Фарҳоднинг занжирдан озод бўлиб, ошиқ-маъшук мактублари — маҳбуби ҳақиқий бўлишига қарамай, Хисравга қарши чиқмаслиги, ваҳший ҳайвонлар билан дўстлашуви (Мажнун каби) — солиқнинг «самоъу важдга» берилиб, жисмини унута бошлаши ва фанога яқинлашувидан нишона. Ширин ҳам бу асарда фақат маъшук («мазҳар») эмас, балки ошиқ ҳам, чунки Ҳусн билан Ишқ ажралмас, улар бир-бирига интилиши муқаррар қонуният. Фарҳод ва Ширин ҳажр қийноқлари остида жисман заифлашиб, ахирин жонлари танадан хориж бўлади, яъни икки руҳ моддий дунё зиндонидан қутулиб, ўзаро қовушади...

Агар Алишер Навоий сўфиёна ғояларни биз айтгандай баъзи ғоялар кетганда, ҳис-ҳаяжон, кечималар тўлқинини ифодаловчи санъат асарини юзага келмас, балки тасаввуф таълимотининг назарияси ҳақида шеърини рисола яратиларди (шундай асарлар анча). Унда асарнинг таъсирчанлиги бу даражада бўлмас, сўфиёна ғояларнинг ўзи-да ўқувчи юрагига сингмасди. Ишқни мажозий усулда тасвирлашдан мақсад уни реал ҳаётнинг материал орқали кўрсатишдир; тирик инсонларнинг шавқу завқи, ғам ва шодликлари, кураш ва драмалари

образларда, воқеа-ҳодисалар тасвири жараёнида берилди, натижада сўфиёна дард ғалаёни кенг ўқувчилар таъбиғига мос келадиган саргузашт ишқий қисса ичида гавдаланади. Бунини фалсафий-тасаввуфий маънони ҳаётининг материал орқали бадий талқин этиш деб аташ мумкин. Зотан, ҳаётнинг ўзи бутун мураккаблигини, зиддиятларини билан Илоҳ илминининг тафсири, образларда кўринишидир. Шундай экан, шонир хоҳ мажоз йўсинида бўлсин, хоҳ тўғридан тўғри ҳақиқатни қаламга олсин — у Буюк тангри маърифатининг бадий талқинчиси бўлиб майдонга чиқади.

Ишқ оташининг самандари*

Лайли ва Мажнун севгиси Шарқнинг шухратли афсоналаридан бири. Қадимда кўчманчи араб қабилаларининг орасида пайдо бўлган ушбу маҳзун қисса асосида форсий ва туркий тилларда ўнлаб ажойиб дostonлар яратилди. Жумладан, улуғ ўзбек шонир Алишер Навоий безавол «Хамса»сининг учинчи достони ҳам «Лайли ва Мажнун» деб номланади. Даролиқтар, ушунинг тадқиқотлардан таъбири, «Лайли ва Мажнун» махсус илмий асарларда тадқиқ этилган. Аммо, афсуски, илмий дostonдан кейин давом этган нотўғри мафкуравий сиёсат, дину эътиқод, тасаввуф таълимоти ва умуман, тарихга, ўтмиш маданиятига салбий муносабат ҳамда ғаразли қарашлар илмда юзакчиликни, бир ёқлама хато усул ва йўналишларининг вужудга келтириб, Навоий ижодининг туб моҳияти ва улугвор салоҳиятини очиб беришга тўсиқ бўлди. Натижада, шонирнинг ислом фалсафаси қадриятларидан озик олган ҳақиқий ҳаётбахш инсонпарварлигини халқдан яшириб келинди. (Албатта, биз зинҳор навоийшуносликда қўлга киритилган ютуқларни инкор этмоқчи эмасмиз, бироқ камчиликларини айтмасдан ҳам иложимиз йўқ, Чунки Буюк Навоий ижодининг англаш ва англатиш борасида олға қараб бориш мумкин эмас).

«Лайли ва Мажнун» тадқиқоти бағиниланган тадқиқотларда ҳам асарини «керакли» ва «кераксиз» (ёхуд «зарарли» ва «фойдали») қисмларга ажратиб, далилсиз ёхуд ётқиқ ўтмишини ёппасига қоралаш, улуғ мутафаккир

* Б. Эралиев билан биргаликда ёзилган.

ғояларни замонага мослаб «тарашлаш», бу ҳам етма-
 гандек Навоийдек буюк зотни адашши ва янглишиш-
 ларда айблаб, танқид қилиш давом этган. Достон маз-
 муни «Зайнаб ва Омон» хилидаги асарлар каби «социал-
 листик жамнат қуриш ғояси»га хизмат қилиш нуқтан
 назаридан таҳлил қилинган: қиз ва йигит бир-бирини
 севади, аммо феодал муҳит, жоҳил ва қотил оталар
 уларга тўқинлик қиладилар, оқибатда икки ёшнинг
 севгиси хазон бўлади. Хулоса: Навоий ўз даврини қо-
 ралаган, инсоний туйғуларни бўғувчи муҳитни ёмонлаб,
 келажак бахтли ҳаётни орзу этган. Қарийб барча тад-
 қиқотларда мана шу схема бўйича фикр юритиш у ёки
 бу тарзда давом этиб келди. Ҳатто тасаввуф ҳақида
 қимматли тадқиқотлар яратган, «Шарқ адабиётини та-
 саввуф таълимотидан ажратиб ўрганиб бўлмайди», де-
 ган фикрни баён этган атоқли олим Е. Э. Бертельс ҳам
 мафкуравий таййиқларга дош беролмай, «Лайлн ва
 Мажнун»даги илоҳий муҳаббат ғоясини инкор этган.
 Унинг кўрсатишича, достонда «асосан, инсонга муҳаб-
 бат, унга ҳамдардлик ва унинг изтиробларини» тасвир-
 лаш биринчи ўринда туради. Навоий «инсонга беэътибор
 караш, инсон ҳаётини заволга олиб келадиган урф-
 одатларга амал қилиш натижаси қандай оқибатларни
 юзага келтиришини бизга мисол қилиб келтиради...»
 Олим Алишер Навоийда «ўзгача муҳаббат... сўфийлик
 концепцияси билан боғлиқ муҳаббат ғоясини тасвирлаш
 истаги» мавжудлигини қайд этади-ю, лекин орқасидан
 дарров қўшиб қўяди: «Бироқ Навоий мазкур концеп-
 циядан онгли тарзда бутунлай воз кечади, чунки унга
 илоҳий муҳаббат эмас, балки оддий инсоний севги ҳис-
 туйғуларни лозим». (Е. Э. Бертельс. Избранные труды.
 Навои и Джамии. М., 1965, 122 с.).

Диққат қилсангиз, Е. Э. Бертельс фикрларида ички
 қарама-қаршилик борлиги сезилади, агар Навоий му-
 тасаввуф шоир сифатида ўрганилса, унинг инсонпарвар-
 лигига путур етади, деган ҳадик бор. Чунки дин — афюн,
 тасаввуф — «реакцион мистик оқим» деб қатъий қора
 тамга босилган-да! Шунинг учун олим илоҳий муҳаббат
 билан инсоний муҳаббатни зид қўйиб, Навоийни инсо-
 ний муҳаббат куйчиси, «урф-одат»лар танқидчиси қи-
 либ кўрсатишга зўр берган. Ваҳоланки, Алишер Навоий
 чинакам инсонийликни айнан илоҳийликда, илоҳий
 файздан баҳрамандликда кўради. Ахир «Қуръон»и ша-
 рифда бир неча жойда инсон Худонинг ердаги халифа-

си, у энг мукаррам зот, махлуқотнинг гултожи, дея таъкидланади. Алишер Навоий инсоннинг ана шу шарафга муносиб бўлишини истайди, нафси шайтон йўлига кирган риёкор шайхлар, шарияту тариқатни сохталаштирувчи кишиларни нафратли сатрларда мазаммат этади. Шоирнинг ишқ тушунчаси шу эътиқодга асосланади, яъни пок муҳаббат покиза инсонлар қалбидан жой олиши мумкин. Мажнун ишқи бу борада олий намуна, чунки у бутун вужуди, жону дили ила Илоҳни севади, аини вақтда эса шафқат-муруввати, нажиб ахлоқию беқиёс истеъдоди билан энг гўзал инсондир. Иккинчи тарафдан, пок инсоний муҳаббат ва илоҳий ишқни бир-бирига зид қўйиш нораво, аксинча, улар ўзаро боғлиқ, бири иккинчисидан ўсиб чиқадиган фазилат деб қаралган.

Алишер Навоийнинг ишқ фалсафасини шу нуқтаи назардан текшириб, унинг бадий тафаккур тарзи, исломий-тасаввуфий халқпарварлигини ёритишга аҳд қилган одамга биринчи раҳнамо улуғ шоирнинг ўзидир. Чунки адиб назарий-таълимий асарларида ҳам, достонларида ҳам ишқ ва унинг хусусиятлари, ошиқлик одоби ва изтироблари, «мажозий» ва «адиқий» ишқнинг маънавий-эстетикани иммадан иборатлигини махсус тушунтиради, тасвирланаётган воқеалардан қандай мақсад кўзда тутилаётганини айтиб ўтади. Масалан, «Маҳбуб ул-қулуб»да Навоий ишқнинг «маротиб»лари борлигини айтиб, унинг уч турини қайд этади: нафсоний ишқ («авом ишқи»), мажозий ишқ («хавос» — хос кишилар ишқи) ва илоҳий ишқ (авлиёлар ишқи). Бу ўринда Навоийнинг «ишқ маротибдур» деган сўзига диққат қилишингизни истардик, зеро, «маротиб» (мартабалар) сўзи тариқат аҳлининг истилоҳларидан бўлиб, у солиқнинг руҳий-маънавий тараққиёт даражасини белгилайди. Демак, ишқ инсоний камолот даражасини кўрсатувчи фазилат. Бундан ташқари, авом ва хавос тушунчалари ҳам тариқатга боғланади. «Авом» деганда Навоий саводсиз, оддий халқни назарда тутмаган, балки умуман, илоҳиёт тажаллиётини қалбдан ҳис этолмаган, борлиққа зоҳиран муносабатда бўлиб, жамиятнинг расму одатларини бажаришдан нари ўтолмайдиган кишиларни назарда тутди. Бундай кишилар қаторига билимдон муфти-муллалару илми ботиндан беҳабар шайху зоҳидлар ҳам кирган. Шу каби, «хос кишилар» — аслзодалар табақаси, шоҳ-амирлар эмас. Навоий мазкур истилоҳни кўн-

гил амрига амал қилиб, Тангри йўлида заҳмат чекувчи дили ва тили Ҳақ ёдидан бўшамайдиган чин сўфийларга нисбатан қўллаган. Бу инсонларнинг кўнгил кўзгуси дунёвий ҳирсу ҳавас ғуборидан тозалангани сабабли «пок кўзни пок назар била пок юзга» солиб, «пок мазҳар», яъни илоҳий жамол акс этган алоҳида одамларни севиш «воситаси била»... маҳбуби ҳақиқий (яъни, Худо) жамолидин баҳра олмоққа мушаррафдирлар. (Алишер Навоий, «Маҳбуб ул-қулуб». Асарлар, 13-жилд, 66, 67-бет).

Навоийнинг ушбу сўзларидан қуйидаги хулосалар келиб чиқади: 1. Пок муҳаббат ҳар қандай жисмоний лаззатлар, жинсий қўшилишлар интилишидан холи бўлиши керак. 2. Бундай ишқ фақат «аҳли сулуқ» — комил инсонларга хос. 3. Улар Илоҳ жамоли зуҳур этган («мазҳар») кишиларни севиши мумкин. 4. Бу «мазҳар»ни беҳад сидқ ва дарду ошуб билан севиш орқали ҳақиқий ишқдан баҳра оладилар. Шундай ишқнинг адабиётда тасвирланишини Навоий «ҳақиқат асрорини мажоз тариқи била» куйлаш деб таърифлайди. «Лайли ва Мажнун» достонининг моҳиятини ҳам ана шу «мажозий ишқ»нинг тараққий этиб, «ҳақиқий ишқ»қа айланишини образлар орқали кўрсатиб бериш ташкил қилади. Бунда Мажнун — Ҳақ жазбаси теккан, Ҳақ жамолини кучли шавқ билан соғинган солиқ тимсоли бўлса, Лайли илоҳий тажаллиёт нури порлаган ўша «мазҳар»дир.

Хўш, нега илоҳий ишқ «мажоз услубида» тасвирланиши керак, илоҳий муҳаббатнинг ўзини бевосита куйлаш ҳам мумкин-ку? Нега «мажозий ишқ» тасвири бунча дардли, аламли, Мажнуннинг оҳу ноласи, ўртаниш-ёнишлари бу қадар муболағали, маҳобатли? Нима учун у бунчалик заифу хор, ожиз ва ночор қилиб ифодаланган? Навоий достонида мазкур саволларга ҳам жавоб бор. Асарнинг охириги бобларидан бири «Ишқ таърифидаким...» деб номланади ва унинг биринчи байти мана бундай:

Эй ишқ, ғариб кимёсен,
Бал оннан жаҳоннамосен.

Шоир ишқни кимёга ва оннан жаҳоннамо, яъни оламни кўрсатувчи кўзгуга ўхшатган. «Кимё» — ҳозирги тил билан айтганда химия, аммо бу сўзнинг мўъжиза, мўъ-

жизақорлик деган маънолари ҳам бор. Айтишларига қараганда, қадимги кимёгарлар мие ва бошқа маъданларни юқори ҳарорат таъсирида олтинга айлантириш мумкин, деган хаёлга ишониб, бу орзу йўлида кўп куч сарфлаганлар. Навоий ана шу афсонага ишора этиб, одам аслида тупроқдан яратилган, аммо ишқ оташининг «кимёлиқи» туфайли у олтинга айланади, яъни ишқ инсон вужудини пиширадиган, ҳар хил чиқиндилардан тозалайдиган олов, дейди. «Чиқиндилар» — инсоннинг жисмоний талаблари, ҳирсу ҳавас, очкўзлик, фаҳш, ҳасад ва ҳоказо ношониста хусусиятлар, умуман инсон руҳини илоҳиётдан ажратиб турувчи нарсалардир. Ана шу ёмон хислатлардан қутулиш жараёни бағоят оғир кечадиким, ошиқ ёки солиқнинг оҳу ноласи, изтироблари шундан. Ошиқ шунинг учун, «Ҳажр ўти»да қийналишга маҳкум. Навоий руҳининг «юз сўзу гудоз бирла» поклашни жараёни, кимёланишни «ишқи мажозий» деб атайди. Бу имтиҳонлардан ўтган, кимё оташинда тоблашиб, холис бўлган, ўзлигини унутган, балки барча ўзгаликлардан қутулган ошиқда «сурати мажозий» қолмайди, унинг руҳи илоҳиётга ёринади. «Ўти»да қароқчи, «деҳқон» Ёр ўтига эшиккалариди:

Ким Соққали иштиёр топти,
Ҳар сорини боқти, ёр топти.

Бу энди қалбнинг «оннан жаҳоннамо»га айланиши, яъни ҳақиқий ишққа молик бўлишидир, деб хулосалайдими шоир. Аёнки, бундай мартабага кўтарилган ошиқни ердаги маҳбуба — «мазҳар»нинг вужуди қизиқтирмайдими, унинг кўзига маҳбуба буткул илоҳий руҳ бўлиб кўринади ва у «мазҳарда ўзни фоний топади» — руҳи унинг руҳи билан бирлашиб кетади.

Мажнунда «кимёланиш» Лайлини кўргандан кейин бошланади, аммо ишқ ўти унга анча илгари, у дунёга келгандаёқ теккан эди. Бошқача айтганда, Қайснинг ошиқлик дардига гирифторлиги, юз бало-офатларга дучор бўлиши, «мажнун» — жинни номини олиб, маломатларга қолиши унга тақдирини азалдир, унинг лойи ишқ олови билан қорилган. Ғам хайли, Бало, Дард, Фироқ унинг доимий ҳамроҳи, чунки ошиқлик Ёр васлига етиш шундай уқубатларни бошдан кечириш билан вобаста. Алишер Навоий буни асар бошида Ишқ водийсининг даҳшатларини хаёлан тасвирлаш орқали кўрсатади:

зимзиё тун қўйнида шоир хаёли Арабистон ерларини кезиб чиқади, ёмғир, бўрон аралаш момақалдироқ гулдураб чақин чақилади. Чақин ёруғида шоир саксовулдай тахланиб ётган инсон суякларини, ваҳший ҳайвонларини кўради. Булут ҳам «бало ўқларини» ёғдирарди. Бу тун— ҳажр туни, бу водий эса — ишқ водийси, ваҳший даррандалар — ошнққа хуруж этган бало-офатлар, суяклар — ишқ қурбонларидан нишона. Ўз асли, илоҳидан ажралган мусофир, ғариб руҳ— Мажнун шу водийда якка ўзи бошини эгиб ўтирибди... Мазкур манзара тасвирида иккита ўринли ташбеҳ бор. Бу ташбеҳларнинг иккаласи ҳам ўт («барқ») образи билан вобаста. Қоронғи тунда бирин-кетин чақмоқ чақилиб, унинг ёруғида қабилалар манзилгоҳи кўзга чалинади, шунда шоир «қиргун» (мазутдай) тунни Лайли сочига, чақмоқни эса Лайли юзининг очилишига ўхшатади:

Андоқки қилиб карашма майли,
Зулф ичра жамолин очса Лайли.

Лайли юзи бу ўринда илоҳий нур манбаннинг ўзи, узун сочлари — моддний дунё, фироқ тузоқлари («Лайли» сўзининг маъноси ҳам тун демак, яъни унинг тундай қора сочларига ишорадир), ана шу нур манбаннинг «барқ»лари Мажнун қалби ва вужудидан жой олган. Иккинчи ташбеҳ шундан иборатки, Навоий Ишқ вободийсида «нори айман» — шохларни шуълаланиб турган дарахтни кўради. Қисса бошланиб, Лайли ва Мажнуннинг биринчи учрашуви тасвирланганда шоир ҳалиги ташбеҳни такрорлаб, Мажнунни худди шу шуълалани дарахт қиёфасида чизади, яъни Лайли юзининг шуъласидан Мажнун қалби, балки бутун вужудининг ниҳоли алангаланиб кетади:

Пўқ, йўқки туташти сарбасар ўт,
~ Бошдин-оёқ ўлди ул шажар ўт.

Шу тариқа, ўт, барқ, нур, партав, чоқини, оташ, ламъа каби сўзлар бу асарнинг асосий белгиловчи ташбеҳоти-га айлангандир. Лайли ҳусни ҳам ўт, Мажнун ишқи ҳам ўт, икки ўт бир-бирга тортилади ва бир-бирга текканда жонни куйдирувчи аланга келиб чиқади. Туғилгандан ишқ олови билан йўғрилган гўдак Қайс ўтга талпинади:

Ўт кўрасаки майл этиб ниҳоний,
Ишқ ўти тасаввур айлаб они.

Олам унга оловдай ёндирувчи ишқ бўлиб туюлади, ўт унга роҳат, ўт — азоб, ўт унинг «сарнавишти». Шунинг учун Қайс бетоқат, ақли ҳуни ўзида эмас, Лайли жамолдан сачраган барқдан вужудни «ўт ичра фарқ» ошиқ ўғли оҳ чекиб, полийди:

Қулбамдая масканимда бу ўт,
Жонимда бу ўт, танимда бу ўт.

Мажнун ишқининг ўти шунчалик зўрки, унинг оёқларига солинган темир занжир бу ҳароратдан эриб, ечилади. «Навойи дostonи Мажнун руҳида порлаган муҳаббат ўти тасвирларига бағишлангандир. Мажнун қисматининг тимсоли дostonда ўт ва нур» (И. Ҳаққулов).

Шундай қилиб, ишқ оташида ёниш, кимёланиш Мажнун учун қисмат. Навойи шу қисматга мубтало солиқнинг саргузаштини ҳикоя этади, дарду алам тўла сатрларни тизади, ўзи ҳам ёниб-сөл бўлиб куйлайди. Мажнун — солиқ, аммо у оддий солиқ эмас, балки «мажнун» — ошиқ солиқи. Шунинг учун унинг устози ҳам, дери ҳам: Ишқ, шу бонс у дардини ниҳон тутолмайди, росмана хилватиниши солиқлардай сабру қаноатли, батамкин, тақводор эмас. Бу сифатлар ошиққа хос эмас-да! Ошиқ то васлга етмагунча тоқатсизланаверади, уни ҳеч нарса тўхтатиб туролмайди. Мажнун юз хил азобу уқубат, камситиш-хўрликларга чидайди-ю, бироқ ҳижрон дардига тоқат қилолмайди. Яхшиси асар йўналишини аниқроқ таҳлил этиб, бунини мисоллар ёрдамида кўздан кечирайлик.

...Не-не орзу-тилаклар билан Тангридан олган ўғлини ота илмли, маърифатли қилмоқчи бўлиб мактабга беради. Мактабда ўқий бошлаган Қайс илмларни тез ўзлаштиради, беш-ўн варақни бир лаҳзадаёқ ўқиб чиқиб ёдлаб ҳам олади. Қайсининг бундай қобилияти ҳаммани ҳайратга солади. (Шундай қобилиятни Фарҳодда ҳам кўрамиз. Демак, Оллоҳ ўзининг хос бандаларига алоҳида истеъдод беради.) Қайс таълим олиб юрган чоғида, Лайли бетоблиги учун мактабга қатнамайди. Тузалганидан сўнг келганида бундан беҳад қувонган устод ҳамма шогирдларини ўқишдан озод қилади. Қизлар ҳам диққанафас хонадан қутулганларидан қувониб,

Лайли билан биргаликда гулшан сайрига чиқишади. Буни шонр шундай чизади:

Қизлар била азми гулшан этгай,
Гулшанни жамоли равшан этгай...
Шод ўлди жамолидин дабистон,
Андоқки баҳордин гулистон.
Лекин бу баҳори эндагоний,
Бир нахлини айлади хазоний.

Бу лавҳани нафсоний (адабиётшуносларимиз айтгандай, «ҳаётий») ишқ билан изоҳлаб кўринг-чи? Ахир «нафсоний ишқ» одам балоғатга етгандан кейин, тахминан 14—16 ёшларда бошланади. Лайли ва Мажнун эса ҳали норасида, 5—6 яшар болалар... Шонр муболага санъатини қўллаб, Лайлининг чиройи—ҳусни гулзорни чароғон қилиб юборди ва гулзордаги бир нахл (ниҳол, севгилисининг қомати)ни хазон этди, дейди. Бундан ўзга маъно ҳам чиқиши мумкин. Чунончи, ҳусни мутлақ бир кўриниш берганди, соликлар (ҳақпарастлар) завқшавққа тушдилар. Ҳусни мутлақ кўзгуси — баҳори эндагоний (ҳаёт, тириклик)да ўз севгилиси (солик) қоматини букиб, уни интизор айлади, яъни солик бундай ҳусн-жамолга дош беролмасдан ҳушдан кетди. Кўриниб турибдики, бундай сўфиёна маъно чиқаётир: тасаввуф таълимотича, гулшан — бу дарвешнинг бутун руҳияти, уни Ҳақ ишқи эгаллаб олади ва у бетоқатланиб, ҳушдан айрилади. Энди бу ёгини тушуниш осон кечади, чунки Қайс ошиқ (солик)лик йўлига кирди, Лайли билан илк учрашувдаёқ унда илоҳий куч кескин намоён бўлди. Буни шонр қуйидагича тасвирлайди:

Яъни кўруб они Қайси маҳзун,
Рухсорини қилди қаҳрабон.
Ҳам чехраси ранги қаҳрабодек,
Ҳам кўнглида қўзғалон сабодек.
Ҳар дам йиқилурга жисми мойил,
Ҳуши доғи лаҳза-лаҳза зойил.

«Қаҳрабо» ташбеҳи ҳам ўт, олов ташбеҳларига мувофиқ: у бошқа жисмни ўзига тартади, ишқаса, чарсиллаб учқун сачратади. Унинг сарғиш ранги ошиқ чехрасини эслатиб туради. Айни вақтда бу сатрларда, Мажнун биринчи учрашувдаёқ эсини йўқота бошлагани тас-

вирланган: ошиқлик — ақлу ҳушдан бегоналик демак. Навоий воқеалар ривожин билан бирга ошиқ (солиқ)да кечаётган руҳий қийноқлар, кечинмалар ва ўзгаришларни бадний қуюқ бўёқлар орқали чизиб бораверади. Бўёқлар баъзан шунча қуюқки, сўфиёна маъноларни илғаб олиш ҳам қийинлашган. Шонр яна давом этиб:

Чун зўр кетурди ишқи бебоб,
Аввал қадаҳ олди ҳушини пок.
Бал май иси бирла маст бўлди,
Ҳам хайлига зердаст бўлди,—

дейди. Бунинг тасаввуфдан беҳабар кишилар ўқиса, Қайс ҳам шароб ичибди-да, деган хаёлга бориши аниқ. Аслида эса, у сўфиёна мазмун касб этиб, Ҳақ ишқининг илк қадаҳи, унинг ҳушини олди ва ундаги май (илоҳий жамолдан сархушлик, ҳол, жазава, авж ҳолатлари) жилваланиб, ошиқнинг дилини банд этди. Бундан унинг кўнгил ғуборлари тозаланди, покланди, демоқчи. Ошиқ дилига ёр ишқи бода янглиғ қўйилди ва бу бола биринчи-лими тўлди, унда бошқа ҳимматларнинг қолдиғи ҳам, ўрни ҳам қолмади. Шубҳа ва гумонлари бутунлай тарқаб, нишон ҳосил қилди.

Қайс Лайлини хилват жойда кўриб, ёқасини чок этиб «эл ҳар неки сўрса фаҳм қилмай, фаҳм етса жавоб дерни билмай» турган лаҳзада унга кўзи тушган Лайлининг раҳми келади ва ачинганидан ёнига бориб аҳвол сўрайди:

Ки эй, турфа йиғит, не ҳолатинг бор,
Не навъ гаму маломатинг бор?

Бу илтифот Қайс кўнгилдаги муҳаббатни бадтар кучайтиради. У жонига ҳайрат ўтидан беоромлик келган, вужуди кучли оловланаётганини ҳис этган ва кўнгилни олиб кетган Лайлига нима деб жавоб қайтаришга ақли етмайди, чунки бунинг ҳаммасига Лайлининг ўзи сабабчи. Илк назари тушгандаёқ Мажнуннинг дилига ғулгула тушиб, тинчлиги йўқолган. Кўнгилни олган экан, қандай қилиб ишқини ундан сир тутсин.

Гулшандаги учрашувдаёқ Лайли ва Мажнун бир-биринсиз туролмаслиги маълум бўлади, аммо учрашиш ҳам азоб, чунки Қайс Лайлига рўбарў келган заҳоти тоқат қиллолмайди, унинг рухсорига боқа олмай ҳушдан

кетадн. Бу руҳий ҳолат адабиётшунос Иброҳим Фафуров таъкидлашнча шундай: «Хушдан кетиш фавқулодда руҳий ҳолат. У фақат қаттиқ кечинмаларга берилгандагина, одам дилида мубталоликнинг ўчмас олови бўлгандагина рўй берса керак. Навоий достонида Қайс, агар эътибор қилган бўлсангиз, 5 маротаба хушдан кетади. Унинг ҳар бир хушдан кетиши Лайли қаршида содир бўлади».* Хушдан кетиш кўпроқ сўфийларга хос руҳий-психологик кечинма. Айниқса, улар Илоҳ ёдида ўта жазавага берилганда, бутун руҳий куч-қувватини ишга солганда хушдан кетиш, ўзини унутиб қўйиш даражасигача бориб етадилар. Навоий Мажнун образида сўфийликнинг ана шу ҳолатини кўз олдимизда гавдалантиради. Бундан ташқари, аини шу ҳолда ёр жамолини кўнгил кўзгусида ҳис этиш ҳайратидан хушдан кетиш содир бўлади.

13—14-бобларда Мажнун ва Лайли учрашувидан кейинги жараён, яъни бир-бирига бўлган севгининг кучайиши қамраб олинган. Ишқ лашкарлари Мажнунни тобора босиб келаверади, бунга чидай олмай ҳаловатини йўқотиб, дашту биёбонларни маскан тутмоқни хоҳлайди. Лайли ҳам уни синов домига ташлайди, яъни бир кўриниб, ўзини бошқа кўрсатмасдан ғойиб бўлади. У ошиғини синаб кўриши керак, ёки унинг барча оҳ-воҳлари ёлгонликни, ишқ ўтига, азоб-уқубатларини енгинишга кучи етармикни? Энди Қайс ўзлигини тамомила унута бориб, ёр хаёли билангина қолади. Ҳатто танини жароҳатлаб, маъшуқаси учун нисор этишга ҳам тайёр. Бундан ҳеч қандай зарар етмайди:

Чок айлади тортибон яқосин,
Чекти тани офият** либосин.
Пўқким бу либосини созурди,
Ким жисмидин они ўтқа урди.

Мажнун жисмида кечаётган нафсоний кечинмаларни бутунлай ёдидан чиқарган. У руҳий етуклик-ла андармон — руҳи билан овора, ёлғиз руҳи билангина ўзини тирик санайди. Бироқ руҳи тан қуршовида, тан унга қарас, шунинг учун ҳам Мажнун қийналади, руҳини бадандан олиб чиқмоқ керак, бу ғилоф исканжасидан ҳалос

* И. Фафуров. Уттиз йил изҳори. Т., 1987 й.

** Соғайиш

этиб, ёрининг руҳи ила қўшмоқликни ўйлайди у. Руқ майл кўргузгани билан ҳали тандан чиқиб кетолмайди, чунки Мажнуун олдида жуда кўп тўсқинликлар мавжуд. «Офият либоси»ни ечган Мажнуун 14-бобда яна бир қаршиликка дуч келади. Бу — ота-она ёди. Не-не заҳматлар билан парваришлаб улғайтирган ота-онаси олдида фарзандлик бурчи, қарзи бор. Буни узмоқ керак. Аммо Мажнуун ишқи кучайган чоғида буларни ҳам бутунлай ёддан чиқаради:

Лайли ғамн ўйла қилди бедод,
Ким ота-онани қилмади ёд.

Ҳали бу ерда ота-она экан, ҳақиқий ошиқ жумлаин жаҳондан воз кечгандагина ўз орзусига етиша олади. Акс ҳолда, у ҳақиқий ошиқ ҳисобланмайди. 14-бобнинг яна бир диққатга созовор жиҳати бор. Унда ит образига дуч келамиз. Маълумки, ит садоқат, вафодорлик рамзи саналади. («Лисон-уттайр» достонида Навоий Баҳоуддин Нақшбанднинг вафодор ит изини ўпиб йиғлаганини ҳикоят қилади.) Мажнуун ўз садоқати, вафодорлиги кўра итнинг садоқатини ўзун қўяди. Чунки ит Мажнууннинг даражасида Лайлига анча яқин туради. Эҳтимол, у ҳам Мажнуун каби ошиқдир, балки ундан садоқатлироқдир, ёрининг оёғи остида ётиб ўз вафодорлигини кўрсатаётгандир. Бунинг фаҳмига етган Мажнуун ўз дардини тўкиб солади:

Сен мендин ўлуб вафода афзун,
Ҳам сизда, ҳам сафода афзун.

Яъни Мажнуун ўзини ошиқ санаб, ит даражасига ҳам кўтарила олмаганидан қаттиқ қийноқда. Ит эса Лайлини кўрганда Мажнуун сингари ҳушини йўқотмайди, унинг оёқларига сўйкалиб, эркаланади — итнинг бардоши кучли, бу эса Мажнууннинг етолмас армони!

15-бобда Мажнуун «қабил аҳли» билан тўқнаш келади. «Қабил аҳли» — дунё шугли билан банд, илоҳий ишқдан бенасиб кишилар. Қайсининг телбанамо хатти-ҳаракатлари, бегона қабилада яшайдиган қиз — Лайлини деб девонавор ҳар томонга слиб-югуриши уларга жиннилик (мажнуулик) бўлиб туюлади. Қабиладошлари уни тушунишни истамайдилар. Ишқ билан ишқсизлик, кўнгил билан «соғлом ақл», «саломат аҳли» билан «де-

вона» орасида кураш бошланади. Қабилadoшлари, ота-онаси Қайсга гўё яхшилик қилиш, меҳр-шафқат кўргизиш ниятида уни пари теккан, жин чалган, шунинг учун ақлини жойига келтириш керак, деб ўйлаб, ҳар хил чора-тадбир излайдилар. Ахир, ишқнинг чораси йўқлигини, бу дард илоҳий дард бўлиб, унга фақат ёр васли даво бўлишини улар қаердан билсин? Улар ўз ўлчовлари, яъни ердаги, кўриб турган ҳаётлари андозаси билан ўлчайдилар: Лайли бўлмас экан, бошқа қизга уйлан, бир қорача қизни деб девона бўлиш шартми, деб насиҳат қиладилар. Севги, ишқ улар назарида уйланиш, онла қуриш билан яқунланиши керак, яъни Навоий айтган биринчи босқичдаги авом ишқини англайдилар.

Шунинг учун адабиётшуносларимиз ёзиб келганидай, асарнинг асосий конфликтни «феодал муҳит» билан «эркин муҳаббат» орасидаги зиддият эмас, ённки Навоий бой-камбағаллар орасидаги тафовутни тасвирлаш мақсадида қалам тебратгани ҳам йўқ. Зеро, Лайлининг отаси қаби Мажнуннинг отаси ҳам қабила бошлиғи, унинг бойлиги Лайлининг отасиникидан ҳам, Ибн Саломникидан ҳам кам эмас. Зиддиятнинг тугуни шундаки, Лайлининг отаси «девона» Қайсга қизини беришдан ор қилади, Мажнуннинг отаси эса, ўғлининг «девоналиги»ни тузатиш учун жони ҳалак. Агар мана шу тўсиқлар бўлмаганда ҳам, яъни Қайс Лайлига уйланганда ҳам у, барибир, мажнунлигича қоларди, зеро унинг мақсади уйланиш эмас, балки Лайли воситасида илоҳий ишқ камолотини касб этишдир. Шунинг учун, бемалол айтиш мумкинки, Мажнун замон ва макондан ташқари бир тимсол, у қулдорлик давридами, феодализмдами — қайси даврда бўлмасин яшаши мумкин, у интиҳосиз, самовий Ишқ рамзи.

Лайлининг отаси ўғлини йиғиштириб ол, бўлмаса ўлдираман, деб таҳдид қилади. Бундан қўрққан Мажнуннинг отаси қабилadoшлари маслаҳати билан Қайсининг оёғига занжир солади. Лекин Қайс Лайлини эсга олиши билан, боя айтганимиздай, ишқ оташи зўридан занжир узилиб, бечора ошиқ уйдан чиқиб кетади. Бедард қабилadoшлар унинг учун бегона, Мажнун улар орасида яшай олмайди. Бугина эмас, у қабила, ота-она, умуман жамиятдан зада бўлади, барини эсдан чиқаради. Ва дунёни ҳам унутишгача бориб етади:

Ўз отию қавму хайли оти,
Иўқ ёдида, габири Лайли оти.

Ишқ ва ошиқликнинг бу хусусиятини тасаввуф на-
зариётчилари «тафрид» (ёлғизланиш) деб атаганлар.
Ошиқ шундай бир ҳол мартабасини эгаллайдики, ўзи-
га ўхшаганлар, яқинларидан безор бўлади, инсон зо-
тини ёқтирмайди. У яккаликни, ёлғизликни қўмсайди
ва саҳрога чиқиб кетади. «Ва жумладан ҳеч кимга
бўйсунмайди, ўз руҳини ёлғиз тутишни хоҳлайди ва
халқдан узлатга чекинади» (Сажжодий, «Урафо исти-
лоҳлари», 132-бет). Ёлғизланиш дилнинг Ҳаққа юз-
ланиши учун имкон яратади, Ер ёдини фикрдан қува-
диган ағёрлардан халос этади.

Мажнун — ошиқликнинг умумлашма образи, унда
ошиққа хос жамикни хусусият — хоксорлик, камтарин-
лик, беозорлик, инъезманд бўлиш, маломатларга чидаш
хислатлари мавжуд. Унинг дардлари умуминсоний
дард, чунки Илоҳдан фироқда қийналиш, олий маъ-
сад — илоҳиёт васлига интилиш ҳар бир пок инсонда
бўлмоғи даркор. Ишқ бу йўлда восита. Васла ва ошиқ
эса осон эмас:

Ўзлуқдин ўзинини айла овод,
То дашти фанога киргасен шод.

Фано — бақога ўтишда тариқатнинг сўнгги босқичи.
Ҳар бир солиқ бу босқичдан ўтмай туриб, бақога эри-
шолмайди. Мажнун ана шу босқичга етиб келган. Энди
унга фанога яқинлашиш қолган, бунгача ҳали кўп муш-
кулларини бошдан кечирishi аниқ. Мажнун ўзини ҳа-
зину ночор, ишқ ўти қаршисинда ҳасдан ҳам паст кў-
ради, хас оловда қанчалик тез ёнса, ёнгани ҳам би-
линмаганидек, ўзини шу ҳасдан-да без кетишидан қат-
тиқ қайғуради. Ҳасдай оловда ёниш — ўзликдан воз
кечиш орқали Руҳи мутлаққа етиш мумкин.

Достонда икки қутб — ишқ ва ишқсизлик тасвири
бобдан бобга ривожланиб боради, шоир янги-янги об-
разлар, характерлар киритиб, ўз ғояларини ифодалай-
ди. Қайсининг отаси ўғлини насиҳат қилиб биёбондан
уйга қайтишга кўндиради, энг тажрибали табибни олиб
келиб, даволамоқчи бўлади. Бу ҳам фойда бермагач,
Мажнунини ҳаж муносабати билан Қаъба энёратига
олиб боради. Одамлар Қаъбани тавоф этиб, ўз дард-

ларига шифо тилайдилар, Парвардигор гуноҳларимизни кечирсин, деб дуо қиладилар. Мажнуннинг отаси ва қариндошлари ҳам Қайс Каъбани тавоф этса, зора дардига шифо бўлса, деб умид қиладилар. Аммо уларнинг «заминвий» ўйлари хато эди: Мажнун аксинча, Лайли ишқини кўнглимда мустаҳкамроқ жо эт, ишқ оловида кучлироқ ёндир, деб Худога илтижо қилади. Иложсиз қолган ота ўғлини қайтариб олиб келади ва у яна саҳрога чиқиб кетади. Каъба зиёрати лавҳаси, тасаввуф аҳлининг ҳар қандай суратлар, тимсолларга сиғинишни инкор этишларига ишорадир. Қолаверса, Илоҳнинг ўзига ошиқ бўлган, фақат Уни деб ёнган кишига бу ишлар ортиқча, ёнқки маънини англамай, суратпарастлик қилиш билан баробар деб қаралган.

Мажнуннинг қариндошлари унинг дардига чора тополмай, «унинг ишидан илик ювадилар». Мажнун саҳрода ёрнинг ҳаёли билан маст, оҳулар, қушлар унинг дўсти, ҳамроҳи. Бу орада унга овга чиққан лашкарбоши Навфал учраб қолади. Навфал бир вақтлар ўзи ҳам ишқ дардига учрагани учун Мажнун қалбини тушунади, унга раҳми келади:

Навфал дағи ишқ кўрган эрди,
Ғам дашти аро югурган эрди.

Навфал ишқ дардидан хабардор бўлса-да, лекин Мажнун даражасида эмас. Маълум бир босқичга кўтарилгандан сўнг ўшандай қолиб кетган. Шунинг учун ҳам у Мажнуннинг дардига малҳам топши мумкин, деган қарорга келади: Лайлига ўз номидан совчи юборади, иш битмагач Лайлининг отасига уруш очади. Бу жангнинг келиб чиқишига Мажнуннинг ҳеч бир дахли йўқ. У ҳуши ўзида бўлмай юрган пайтда Навфалдан в а сл муждасини эшитиш асносидаёқ розилик бериб юборади. Лайлининг отаси урушда енгилганини сезиб, қизини ўлдиршига қасд этади. Шунда Мажнун ёрнинг жони хавф остида эканини билиб, Навфалдан урушни тўхтат, деб сўрайди. Бу билан Навоний ибратли бир нарсасига ишора қилиб кетган, яъни маҳбубага зўрлик билан эришиб бўлмайди. Шундан кейин Лайли ва Мажнуннинг Зайд орқали бир-бирига мактуб йўллагани тасвирланган боб келади. Мактуб кўнглиларни боғлайдиган, васлдан хушxabар, умидланишдир. Ошиқ-маъшуқларнинг абадий қовушини олдидаги синов

дамларидир. Бу шундай майин ва нозик пардаларга ўраб берилганки, унда ҳеч қандай ғайритабiiйлик ёки севишганлар мурожаатида бирор-бир ком (мақсад) йўқ.

Навфал уруш билан масалани ҳал қилолмагач, ўз қизини Мажнунга беришга рози бўлади (ишққа қарши яна бир «чора»). Бу пайтда Ибн Салом ҳам Лайлини ўз никоҳига олган бўлади. Аммо Лайли ва Мажнуннинг пок ишқи бу тўсиқларни ҳам енгади: Мажнун Навфал қизи билан тунни бедор ўткавса-да, унга яқинлашмайди, Ибн Саломнинг қуянчиқ дарди тутиб, беҳуш йиқилади. Ошиқ ва маъшуқа бир-бирлари ҳолини ғойибдан ҳис этиб, йўлга чиқадилар ва икковлари ишқ даштида учрашадилар:

Чун бир-бирисини танишдилар жазм,
Рух этти бадан ҳаримига азм...
Рухи қудсий нузул қилди,
Хокий таи аро ҳулул қилди...
Васл айлади иккиликни боқий,
Ваҳдат қадаҳини тутти соқий...

Улар бир-бирининг васлига етишган дамларда бутун маъжудот жимликка чўмган, ҳайвонлар, ўсимликлар — барча-барчаси сукут сақлайди, дами ичига тушган. Тасаввуф талқинига келсак, руҳи мутлақ ошиқ ва маъшуқа танига кириб — «ҳулул» этиб, уларга ҳаловат бағишлагани айтишмоқда. Рухлар ўзаро туташмоқда. Аммо тонг ёришиб, севишганлар эл назаридан қўриқиб, яна ажрашадилар. Чунки ҳали бу Рухи мутлаққа яқинлашувдир. Рухи мутлаққа сингиб, йўқолиб кетиш эмас. Бу эса шонр томонидан жуда ҳам моҳирлик билан чизилганкий англаш учун нуқтадонлик зарур.

У дунёга кетиш нима? Бу — банданинг ўзига вақтинча инъом этилган неъматдан айриладиган фасл: у тентирайди, югуради, чопади, азобланади, қийналади ва охир-оқибатда ўз Эгаси қошига йўл олади. Шунинг учун ошиқ ўлимни қувонч билан қарши олади, унинг дили мажнунлик шаробига тўлуғдир. Чунки у маъшуқасининг васлига етишаётир. Нега оҳ-воҳ чексин, абдий фароғатга етишаётган экан, қайғурсинми, нимага ачинсин, фоний дунёнинг кўз очиб юмгунча ўтиб кетадиган кайф-сафоси, лаззатлари учун афсуслансинми?

Унинг олдида бу дунёнинг фароғати ҳечдир. Ана шу абаднийликка — фанодан бақога севгилисн Лайли кетаётган экан, Мажнуннинг ҳам руҳини бу йўлга чорлаётган экан, гафлат уйқусида ётсинми? Унинг ҳам бу йўлга ҳозирлик кўрмоғи шарт. Лекин Лайлининг руҳи ошиғининг руҳини ҳам ўз манзилида йўлдош этиб, Буюк Эгасига олиб боради. Лайли бу дунёдан кетиш фурсати яқинлашганини сезиб, онасига васият қолдиради, яъни у Мажнуннинг келишига ишонган, бирга кетишларига халақит қилмасликларини ўтинадн. Чунки ошшқ-маъшуқа руҳи аллақачон бир-бирлари билан топилган ва барча тўсқинликлар олиб ташланган:

Туфроғима туфроғини қотгай,
Руҳини менинг сори узотгай,—

дейди. Севгилисн ҳаёти хазонга юз бурган экан, Мажнун кўнгли буни сезиб, бир илоҳий куч билан Лайли қабиласи томон югуради:

Юз урди қабила сори ҳолн,
Оғзида тараннуми висоли.

Ҳа, унинг қайғуришига ҳеч бир ҳожат йўқ, балки висол уни яқинлашган, севгилисн билан мангу қовушиш имкони етибди, у кулмай, шодланмай, йнғласинми?!

Хуллас, ишқ қиссаси шу тарзда поёнига етказиларди. Умр бўйи бир-бирининг васлида, ишқида куйган, бу дунёда бир-бирининг дийдорига тўёлмаганлар Руҳи Мутлақ сари равона бўлиб, ердагина — туфроқ остидагина ором топдилар. Навоийнинг фикрича, ҳар бир одам ошиқлик йўлини тутиб, ишқ тариқига кириб, ўзини ўлимга эмас, балки васл майини ичишга тайёрлаши керак. Бу дунёнинг бирдан-бир мазмуни ҳам шу, демоқчи шоир. Руҳи Мутлақни тасаввур этишда инсон ақли ва онги ожиз экан, шоир уни Лайли тимсолида яратди. Буни эса шундай усталик билан образга сингдира олганки, дунёвий маъшуқа билан илоҳий маъшуқа орасида фарқ қолмаган.

Алишер Навоийнинг лирик асарлари жамланган «Хазоннул маоний» девонида икки мингдан ортиқ ғазал бор. Шарқ адабиётида бирор шоирга бунчалик кўп ғазал ёзиш nasib бўлмаган. Аммо гап фақат сонда эмас. Навоий қалбидан қуйилиб чиққан ғазалларнинг ҳар бири — даҳо ижодкорнинг беназир санъати ва теран тафаккуридан гувоҳлик берадиган бир бадний дурдона, мўъжизадир. Бу лирик миниатюраларнинг яратилганига беш асрдан ошди, лекин кеча ёзилгандай ҳамон руҳимиз, шууримизни ғалаёнга солиб, дилларга ҳаловат бағишлайди, ўқиган сари яна ўқигингиз, байтлар қатига жойланган сеҳрли ва сирли маъноларни теранроқ, тўлароқ англаб олгингиз келади. Буюк ўзбек шоири салафлари ижодхонасида камолотга кўтарилган кўҳна жанрнинг имкониятларини истифода этиб, бемисл маҳорат кўрсатиш, хазон билмас шеърини гулшанлар яратиш баробарида ўзи мустақил равишда янги усул-услуглар ихтиро қилди, ижодий тажрибалар, жасоратли изланишлар йўлидан бериб, ғазал илмий-нафий билим чўққиларга олиб чиқди.

Яхлит маъноли, воқеабанд ғазаллар яратиш улуғ Навоийнинг шундай услубий ихтироларидандир. Мақсуд Шайхзода биринчи бўлиб бунга эътиборимизни қаратган эди. Аввалги шоирларда аҳён-аҳён учраб турадиган бу хусусият Навоий ижодида изчиллик тусини олади, муайян равиш, поэтик ифода тарзига айланади. Турфа инсоний ҳолатлар, воқеа-ҳодисалар тасвирига бағишланган туркум-туркум ғазаллар шундан далолат беради.

Яхлит маъноли ғазал радиф сўзга ургу бериб, шоирона ваҳиятни намоён этиш, ё бирор-бир ҳодисадан таъсирланиб, ҳис-ҳаяжонни тўкиб солиш, шу воқеа моҳиятини очиб, ёҳуд муайян анъанавий тушунча-тамсиллар, образ-ифодалар атрофида суҳансозлик қилиш, лутф кўрсатиш ниятининг мевасидир. Чунончи, улуғ шоир жон ва жонон мавзунда бир туркум ажиб дилбар ғазаллар яратганким, шулардан бирини қуйида тўла келтирамиз:

Ҳар лабниг ўлгани турғузмакда жоно, жон эрур,
Бу жиҳатдин бир-бириси бирла жоножон эрур.
Жоним андоқ тўлди жонондикки, бўлмас фаҳмиким,

Жон эрур, жонон эмас, ё жон эмас, жонон эрур.
 Бўлса жонон бордурур жон ҳам, чу жонон қилди азм
 Жон кетиб жонон билла, жондин менга ҳижрон эрур.
 Жон менга жонон учундур, йўқ жонон жон учун,
 Умр жононсиз қотиқ, жонсиз вале осон эрур.
 Борса жон жонон йитар, гар борса жонон жон кетар
 Кимсага жонону жонсиз умр не имкон эрур.
 Хушдурур жону жаҳон жонон билла, жонон агар
 Бўлмаса, жон ўйлаким ўлмас — жаҳон зиндон эрур.
 Жоним ол, эй, ҳажру жононсиз манга ранж айлама,
 Чунки жононсиз Навоий жонидин ранжон эрур.

«Жон» сўзи ўн тўққиз, «жонон» сўзи ўн олти марта такрорланиб келган. Бироқ бу қайтариқлар бизга нохуш туюлмайдн, аксинча, кучли завқ уйғотади, шонрининг заковати, топқирлигига қойил қоламиз. Қаршимизда ўзига хос бутун бир ғазал-тажнис, яъни бир ўзакли, талаффузи, шакли ўхшаш, аммо маънолари хилма-хил сўзлар воситасида барпо бўлган ҳайратомуз санъат намунаси. Аёнки, тажнис классик шеърнатимизда кенг тарқалган усул, лекин етти байтли ғазалда икки жнисдош сўзининг бошдан охир ҳар гал янги маънода, янги жило, янги товланиш билан бундай занжирланиб келиши фавқулодда ҳодиса. Гўё уста заргар бир бўлак жавоҳирдан турфа тароватли марварид доналарини суфталаб, ипак ипга тизиб чиққандай. Ва лекин шу нарса ҳам эсда турсинким, улур шонр сўз соҳибқирони эканини кўз-кўз қилиш учунгина бу санъатга қўл урган эмас. Бу санъат замирида Навоий қалбида ҳамниша яшнаб, кўкариб турган эзгуардоқли фикрлар: ишқ, вафо, садоқат ҳақидаги мунавар, муборак ғоялар порлаб диққатимизни тортади. Сиз — тафаккур хизматида, санъат-фикр ва ғоянинг кўрки, тарғиботчиси.

Бутун ғазал бўйлаб сўз додини бериб тажнисни узлуксиз давом эттириш бир санъат бўлса, буни муҳим ижтимоий-ахлоқий ғоя билан боғлаб ривожлантириш орқали гўзал бир тасвирни вужудга келтириш яна бир санъат — юксак шонрлик маҳоратининг, уйғоқ, уйғун тахайюл, табиатдай қудратли ва сахий истеъдоднинг нашъу намоси, сеҳркорлиги. Шонрининг усталигини қарангки, байтлар бир-бири ила мантиқан пайвандланиб, етакчи, сарбон ғояни тераклаштира бориш асносида лирик қаҳрамоннинг туйғулари ҳам байтдан байтга

кучайиб, унинг юрагидаги дарди, эҳтирос-ҳаяжонларни жўшиб бораверади, жон ва жондон можароси зўраяди, висол шодлигию ҳижрон азоблари, ошиқ изтиробни ва ёр истиғноси орасидаги драматик зиддият тараңлашади. Ҳазалии шарҳлаганимизда бу хусусият янада равшанроқ кўзга ташлана боради. Аммо бу ишни бошлашдан олдин ҳамма гапларимиз келиб тақаладиган «жон» ва «жондон» сўзларига изоҳ бермоқчимиз.

Жондон сўзининг жондан келиб чиққани аниқ. Лекин қандай қилиб? Балки бу «жон каби», «жонга ўхшаш» (жондан ширин) деган маъноларни англатар? Яъни: жонмонанд — жонмон — жондон тарзида бирикманинг ихчамлашиб бориши оқибатида содир бўлгандир. Форс тилида сўзни мана шундай ихчамлаб, таллафузини енгиллаштириш ҳодисаси бор. Аммо Судий Баснавийнинг фикрича, жондон жон сўзининг кўплигидир. Маҳбубни улуғлаш, унга чексиз ҳурмат-эҳтиром билдириш мақсадида шундай қилинган бўлса ажаб эмас, чунки бу яхши одатимиз ҳозир ҳам амал қилиб келмоқда. Бундан ташқари, жондон — жонларнинг жони (жонни жонҳо, жонни жондон), туганмас, ўлмас жон маъносини билдириб, бера-бери тилда мустаҳкамланиб қолган бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда, барча маъноларда ҳам жондон (муаннас шакли жондона) инсон учун энг қимматли, энг азиз ҳисобланган жон билан баробар қўйилгани, ҳаттоки ундан ортиқроқ билиб, эъзоланаётгани аён бўлмоқда. Жондон, маҳбуб, маъшук, дилбар, дилором, санам — буларнинг барчаси Ернинг сифат — синонимлари. Улардан ҳар бири шеърятда ўз мавриди, ўз мақом — нисбатинида қўлланилиб келинган. Чунончи, жондон сўзи тилга олинганда албатта жон сўзи ҳам қўшиб зикр этилган. Воқеан, бир-бирига вобаста бу тушунчаларни яна ҳам тўлиқроқ тасаввур этмоқчи бўлсак, жон сўзининг келиб чиқиш моҳиятини ҳам билишимиз даркор. Зеро, қадимги аجدодларимиз бунинг ҳозир биз тушунгандай тушунмаганлар. Ҳозир биз жонни танадан ажратиб тасаввур қилолмаймиз. Жон, яъни тириклик материянинг олий даражада уюшган шакли бўлмиш биологик ҳаётнинг (демак инсон вужудининг ҳам) хусусияти деб қараймиз. Қадимгилар эса, жон бошқа, тана-жисм бошқа деб тушунганлар. Боз устига, уларнинг тасаввуринча, жон, руҳ-олий неъмат, бирламчи борлиқ бўлиб, жисм қуйи ҳаюло — тўрт унсурдан таркиб топган бир қолип. Агар

жон бўлмаса, вужуд ўзича яшай олмайди, дунё тим-соли бўлган бу «вайрона»ни жон обод қилиши мумкин. «Ошиқ дили дўстга мунтазир ва беқарор талпинганидай, жисм руҳга муштоқ ва муҳтождир», дейди «Кашфул маҳжуб» китобининг муаллифи Шоҳ Иноятулло. Алишер Навоий асарларида учрайдиган «жисми вайроним», «тан уйи», «вужуд хокистари» сингари ибораларни шу маънода англашимиз керак. Унингча, жонсиз жисм — қаро тупроқ: «Жисмдан жонсиз на ҳосил, эй мусулмонларки, ул бир қаро туфроқдурурким, гулу райҳони йўқ». Жоннинг шоирлар кўп қўллайдиган иккинчи рамзий номи «равон» (юриб турувчи) эканини эътиборга олсак, жон жисмга қарама-қарши ўлароқ доимо ҳаракатдаги нарса, яъни ҳаёт рамзи деб қаралгани маълум бўлади. Шунинг учун у жисм билан курашади, ўз асли — Мутлақ Руҳга бориб қўшилишга нитилади, дея талқин қилинган. «Жоним оғзимга келди», «жон риштаси», «жони кирди» қабилидаги халқ иборалари ҳам шу тасавурлар таъсирида туғилган. Мазкур тасавурлар, шу билан бирга, абадий ҳаёт ҳақидаги Масеҳ (Исо), Хизр тўғрисидаги армонли ривоятларнинг яратилишига ҳам сабаб бўлган. Гўё Масеҳ ўз нафаси билан ўлган одамни тирилтирар, Хизр бўлса оби ҳаёт — тириклик сувини топиб ичгани учун мангу яшаб, одамларни эзгулик манбанга етаклар эмиш...

Алишер Навоий тасвирлаган ошиқнинг севган ёри худди шундай нафасли киши, унинг лаблари ўликка ҳам жон бағишлай олади, бу лаблардан ўпган ошиқ абадий ҳаёт топади. Фақат бу эмас. Жонон лабларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида сеҳр кўрсатиш қудратига эга ва соҳирлик ишида улар ғоят иноқ-иттифоқдирлар.

Қисқаси, ғазалнинг ушбу ривоятга асосланган биринчи байтининг мазмуни бундай: «Жонгинам, лабларининг ҳар бири ўлган одамни тирилтиришда жон ўрнидадир, улар иккови бу ишда жуда иноқдирлар». Байтдаги «жонон» сўзининг иноқ, иттифоқдан ташқари, яна бир — жонга жон, жон бериб жон олиш деган қадимий маъноси ҳам бор. Масалан, урушда фидойиллик кўрсатган кишиларга нисбатан шундай дейилган. Навоий ғазалга бу маънони ҳам сингдира олган: жоннинг икки лаби ошиққа жон бағишлашда бир-бири билан тортишиб, баҳслашади — бири жон олса, иккин-

чиси жон ато этади. Ҳа, бу Ер дийдорига муштоқ, кўнгли муҳаббат бодаси-ла лиммо-лим одам учун табии ҳолдир. Ошиқ жонон ёдида шунчалик азият чекадики, ўзининг бор-йўқлигини унутиб қўяди, бироқ жонон ҳузур, висол уни қайта ўзига келтиради. Висол лаҳзасидаги бу руҳий ҳолат, қониқиш, Ер лабларидан олинган бўсанинг лаззати жонга беқиёс ҳузур бағишлайди. Жон жонон билан қовушиб, йўқ-йўқ, бирлашиб кетади. Улар орасида ҳеч қандай фарқ қолмайди: жон — жононга, жонон эса — жонга айланади. «Яъни: «Жоним жонондан шу даражада тўйиб қониқдики, улар шундай бирлашиб кетдиларки, қайсиси жон, қайси бири жонон эканини билмай қолдим — жон бўлса, жонон қани, жонон бўлса жон қани?» — Биринчи байтнинг бевосита давоми бўлмиш иккинчи байтнинг мазмуни шундан иборат.

Муҳаббат қиёмида ошиқнинг «буду нобуду тенг бўлиб» қолиши, жонон жилвасида эриб кетиши Навоий лижодида кўп маротаба учрайдиган хуш тасвирлардан. Чунончи, шоир бошқа бир газалида бундай дейди: «Ёр бўли нчра нобуд ўлгайменем, ўртада ўзгармакдан деманем, ўзгаришдан осор қолмамай?». Инқ тарикати шуки, агар бу йўлга кирган одам ҳақиқий ошиқ бўлса, у ўзини маъшуқанинг бир бўлагига айлантириши, орада «у» — «мен» деган фарқланишга ўрни қолдирмаслиги керак. Ахир, висол чоғида юз берадиган муҳаббат қиёми «ўзни унутиш ва маҳбубдан айри тасаввур қилмасликдир» (Шоҳ Иноятулло, «Шашфул маҳжуб», 19-бет). Бу ошиқни беқарор орзиқиб кутган дам, унинг учун олий мукофот. Чунки ошиқнинг кўнгли ва жони тинимсиз равишда жононга қараб интилади, жононсиз яшашни дўзах азоби деб билди. Зотан, жононсиз жоннинг унга кераги йўқ. Жононсиз жон танин ҳам қийноқ ва уқубатлар гирдобига солади.

Жоннинг доимий суратда жононга талпиниши, висолга ташналигини инсоннинг ўз Идеалига, бутун файзу фазилати, пок ахлоқи, ички маънавий дунёсининг кўркама, нурафшонлиги билан жозибали бўлган Дўст сари интилиши деб билмоқ керак. Дўст — кишининг севган ёри ҳам, эътиқод-иймон тимсоли, мукамал инсон ҳам, одамзод ҳеч қачон тўймайдиган ҳаёт ҳам, эзгулик, адолат ва ҳақиқат ҳамдир. Яхши инсонни севиш — ҳаётни севиш, ҳаётни севиш — ҳақиқатни, Ҳақни севиш демак. Буюк Навоий хаёлотида етилган

Жонон образида бу тушунчаларнинг бари мужассам. Шу маънода жононга бўлган муҳаббат реал турмуш, муҳитдан қониқмаган, зулм ва зўрлик пажмурда этган, дунёнинг нотекис ва нотўқислигидан озурда кўнгилнинг қидирган оромгоҳи, сиғинадиган ва суянадиган ягона паноҳхонаси бўлганини унутмайди. «Хазойиннул маоний» дебوحасида шоир ўз ғазалларини ёзилишига сабаб бўлган ҳаётний турткиларни бундай қайд этади: «Олдимга онча душворликлар юзланди ва теграмда онча саъб гирифторлиқлар айланди ва бошимга сипеҳр онча бало тошини отди ва ишқ сипоҳининг лагадкуби занф пайкарим била сунгакларимни онча оёқ остида ушотдиким, не сўзимдан хабарим, не ўзлугим била ўзимдин асар қолди». Бу аҳволимни шарҳ этсам тушунадиган бир мушфиқ инсон тополмадим, шу боне дардларимни шеър қилиб ёздим, дейди Навоий.

Ерга бўлган ишқнинг шиддат ва шарофатини шу тахлит камоли эътиқод билан таърифлаб келиб, улуғ шоир учинчи байтда фикрларини янада равшанроқ баён этади: «Агар жононинг бўлса — жоннинг ҳам бор, агар жонон кетишга чоғланса, билгилки, жон ҳам жонон билан бирга кетади. Демак, жондан ажраласан ва ҳижрон азобида қоласан». Жон билан жононнинг ажралмаслиги ҳақидаги бу ғоя кейинги байтларда янги-ча қиёсланиш ёрдамида давом этади. Масалан, тўртинчи байтнинг мазмунини бундай: «Жон менга жонон учун керак, аксинча, жонон жон учун эмас. Чунки жоннинг мажозий-ботиний маъносини чуқурлаштира бориб, инсон учун маънавий ҳаётнинг афзаллигини таъкидламоқчи бўлган. Унинг назарида ҳақиқий ҳаёт маънавий ҳаётдир, зероким, жонон, кўриб ўтганимиздай, ана шу маънавий фазилатларнинг йиғма тимсоли. Навоий сўз ўйини — тажнисдан мантиқ силсиласига ўта-

ди: модоминки жон билан жонон бир экан, бири иккинчисисиз тасаввур этилмас экан, жонони йўқ (ишқенз) одамлар жонсиз кишилардир. Улар тирик юрадилар-у, лекки руҳан, қалбан ўлганлар. Шунинг учун умрлари осон кечади. Аммо энг қизиги шундаки, шоир ўзининг бу фикридан қайтади — ахир, ишқ барча махлуқотда бўлиши шарт, иқшсиз, жононсиз, умудни ҳаёт йўқ. Бу хулоса бешинчи байтда ўз ифодасини топган: «Жон кетса, жонон кетса, жон ҳам кетади». Шундай бўлгач, жононсиз ва жонсиз қандай яшаш мумкин?

Бу фикр олтинчи байтга келиб мазмунан яна кенгайди, жонон фақат ошиқнинг жони билан баробар нарса бўлиб қолмай, балки «жону жаҳон»га тенг, бутун мавжудотни ўз ичига оладиган тушунчага айланади. Энди ошиқ, ўз жони, ўз шахсияти ҳақида қайғуриш билан чегараланмайди. Унинг учун дунёнинг барча ширинлиги, лаззати, ҳатто азоб, хўрсиниқлари ҳам жонон билан хуш, жонон билан маъноли ва зебо: «Жону жаҳон жонон билан хушдир, агар жонон бўлмаса, жон бўлмайди деганинг кам, бу кенг жаҳон эндионга айланади». Навоий тақрорий бўлганда, тақророн оғирлигини баъбат тавондасиб, охириги еттинчи байтда илтижо ва тавалло оҳангини кучайтиради ва газални шу пафос билан якунлайди. Зору нотавон ошиқ жондан кечини эвазига бўлса ҳам жонон васлидан маҳрум этмасликларини ёлвориб сўрайди: «Эй, ҳижрон, майли жонимни олгин, аммо жононсиз яшаш азобини менга раво кўрма. Чунки жононсиз Навоий жондан безордир».

Маълум бўладики, таҳлил этганимиз газалда ошиқнинг икки ҳолати — висол лаҳзасидаги ҳаловат, жоннинг яйраши ва Ёрдан ажралганда юз берадиган руҳий қийноқлар қиёсланиб тасвир этилган. Бошқача айтганда, жон ва жонон баҳси васл ва ҳижрон қиёси негизига қурилган. Висолга мушарраф бўлган ошиқ бу бахтнинг абадий барқарорлигини истаб, агар жонон ташлаб кетса нималар бўлиши мумкинлигини зорланиб гапирди. Бу — Алишер Навоийнинг айни шу газалда қўллаган бадийи усули. Жон ва жонон можаросига бағишланган бошқа газалларида шоир яна ўзгача санъат, ўзгача усулларни синаб кўрган. Масалан, «Қасди жоним қилди ҳажр, эй қотили хунхор, кел» сатри билан бошланадиган газалда жонондан ажралган, фироқдаги ошиқнинг изтироблари тасвирланади.

У Ерига ғойибона мурожаат қилиб, «Жон нақдини овучда ушлаб турибман, агар келсанг, йўлингга сочман», дейди. Руҳ ҳам, жон ҳам жонон йўлига мунтазир, ошиқнинг нияти бўлса жонини жононга топшириш: «Жон етибдур оғзима, дерман лабингга топширай, лутф этиб қилгил мени жон бирла миннатдор, кел». Ажойиб, шоирона тасвир, мўъжизакор таъбнинг тенгсиз неъмат! Ҳаётбахш нафасли маҳбуб висолига муштоқ ошиқнинг интизорликдан жони оғзига келган. Шу бетоқат жонимни келиб олгин, мени азобдан қутқар, сендан миннатдор бўламан, дейди у. Аммо бу айни ҳолатда ошиқ учун янгидан жон топиш ҳам. Чунки Навоий васф этган маҳбуб лаби жон бағишлаш қудратига эга-да!

«Севингил, эй кўнгил, охирки, жисминг ичра жон келди», деб бошланадиган ғазал эса бунинг акси ўлароқ жонон келгандан кейинги шодлик, руҳий кўтаринкилик кайфиятини тараннум этади. Ер бемор бўлиб ётганда ошиқнинг жони ачишиб, баттар қийналади. Ёки ёрдан келган мактуб, ёрга юборилган нома, ёхуд ёр муждасини келтирган хабарчи кабутарлар тасвири ҳам Навоийда ошиқ қалби ҳаяжонлари билан қўшилиб кетади. Жонондан келган жон исини (ҳам хабар, ҳам хушбўй маъносида) келтирса, жавоб номасини ёзганда ошиқ уни жон риштаси билан чирмаб, ҳар бир сўзи, ҳарфи ёрдамида гўё қийналган жони нишоналарини жўнатади. Бу каби ғазалларда муайян образнинг чизгилари намоён, тасвир характерли деталлар асосида давом этган ва шу ҳаётини ашё — сурат таъсирида лирик туйғулар қулф уриб, қайнаб чиқади. Хуллас, Навоийнинг воқеабанд, яхлит маъноли асарлари унинг лирик меросидаги ўзинга хос поэтик ҳодиса, туркумлар ичидаги ҳар бир ғазалнинг махсус усулда битилгани эса бутунлик, гармонияга интилган нуктадор шоирона тафаккурнинг рангин оламида алоҳида-алоҳида кўринишлардир. Шу сабабли улуғ шоир ижодининг тадқиқотчилари учунгина эмас, балки унинг асарларини ўқиб, баҳра олишни ният қилган китобхонлар учун ҳам бу хусусиятларни билиш зарур.

«Ахтарин ишқ эттию совуқ нафасни оҳ субҳ»

Тўққиз байтли бу ғазал рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган (фонлотун, фонлотун, фонлотун, фонлотун). Мазмунига кўра ошиқона, яъни ошиқнинг ҳижрондаги изтиробларини, кечинима-ҳисларини ифодалайди. Шу жиҳатдан уни шарҳи ҳол усулида ёзилган ғазаллар сирасига киритиш мумкин. Аммо зоҳирий маънолари билан ошиқона бўлиб кўринган ушбу ғазалда орифона (тасаввуфий) маънолар ҳам ифода этилади, умуман Алишер Навоийнинг аксар ғазалларида зоҳирий ва ботиний маъно, «дунёвий» ишқ билан «илоҳий ишқ», бошқача айтганда, «мажозий» маънолар билан «ҳақиқий» маъно бирга қўшилиб, бири иккинчисини тақозо этиб келади. Икки маъноликлик, икки планли тасвир мазкур ғазалга ҳам хос, шунинг учун унинг шарҳи ҳам ана шу икки жиҳатни очиб беришга ҳизмат қилиши керак. Ғазалда бошдан охиригача иккита образ — тонг ва тун (ёки шом) тимсоли қарама-қарши қўйилиб, қиёсланиб борилади, ташбеҳ ва истироҳадлар шу икки тимсол — образ аснофида уюштирилган. Ошиқнинг ҳижрони, айрилиқдаги ҳолати — тун, висол дамлари — тонг, ёруғлик. Ошиқ инсон ҳижрон, айрилиқ тунидан қутулишга ва ёр дийдорига мушарраф бўлиб, фараҳ топишга талпинида, ҳижрондаги азобларидан зорланади, охирида эса тонг отиб, васл умиди шувъласи кўринади. Демак, ғазал ягона мавзуга бағишланган, тасвир мантиқи байтлар аро вобаста бўлиб, бир силсилани ташкил этади. Энди байтлар шарҳига ўтмиз.

Ахтарин ишқ эттию совуқ нафасни оҳ субҳ,
Бўлди гўё шомни ҳажрим ҳолидин огоҳ субҳ.

Аввало нотаниш сўзларга изох берамиз: ахтар — юлдуз, ашк — кўз ёши, субҳ — тонг. Магалада ҳазрат Навоий ажойиб шонрона тасвир яратган: тонг (субҳ) жонлантирилиб, унга одам хусусияти берилган. Тонг ғира-ширасида юлдузлар кўз ёшидай омонат милтиллайди, тонгнинг салқин шамоли эса, дардманд ошиқнинг оҳидай совуқ. Яъни тонг ошиқ аҳволига ачинади, ғамгин бўлади ва кўз ёши тўкиб, совуқ оҳ тортади. Лирик қаҳрамон ўз ҳолати билан отаётган тонгни

қиёслаб, тонг меннинг айрилиқ шомидаги азобларимдан хабардор бўлган, шу сабабли юлдузларни кўз ёшидай тўкди, салқин шабада уфуриб, оҳ чекди, дейди. Эрта-лабки салқин шабада дард зўридан оҳу нола қилган одамнинг нафасига ўхшатишган, совуқ оҳ эса бу ўринда афсус ва ачиниш, ожизлик нишонасн. Байтнинг насрий мазмун: «Тонг гўё меннинг ҳижрон тундаги аҳволимдан хабар топгандай, юлдузларни кўз ёши қилиб, совуқ шамоли билан оҳ уриб этиб келди». Бу — байтнинг «дунёвий», ошиқона шарҳи. Байтнинг ботиний, орифона маъносини англамоқ учун эса баъзи сўзларнинг мажозий, тамселий маъносини тушуниб олишимиз керак. Чунончи, тонг (субҳ) — «ваҳдат нурининг таралиши» («Шарҳи Гулшани роз», 583-бет), илоҳиёт тажаллиси; у олами ғайбдан нузул этиб, таайюнот (аён нарсалар, дунё ғоялари) зулумотини ошиқ кўнгли саҳифаларидан сндириб ташлайди. Оҳ — ишқ гулгуласининг тил билан ифодалаб бўлмайдиган авж лаҳзаси. Шом — ваҳдатга қарама-қарши касрат (кўплик) мартабалари, таайюнот пардаси. Нафас — кўнгилнинг маънавият гулзоридан эсан лутфидан тозаланиши» (Саййид Жаъфар Сажжодий, «Мусталаҳоти урафо», 405-бет), ғайб латофатига, маҳбуб талабига интилиш. Нафас, шунингдек, вақтни, лаҳзалик ҳолни, олий ўзгартиш ва ёришишларни ҳам билдиради. Ҳижрон — Ҳақдан, Илоҳдан бошқага юз ўгириш, кўнгилнинг вақтинча ўзга фикр — ташвишлар билан банд бўлиши, парда орқасида қолиши.

Ана шу маъноларга кўра; матлаънинг орифона мазмун бундай бўлади: «Менинг дунё ишлари — касрат билан машғуллимни, Ҳақдан бошқа нарсаларга эътибор қилиб, ундан узоқда қийналганимни кўриб, илоҳий ваҳдат нури дилим саҳифасини тозалаш, ўз ҳолимга қайтариш учун этиб келди». Воқеан, орзудаги неъмат-гўзалликка мунтазир одамнинг қалби тонгда ёришиб, фараҳ топиши табиий. Кўнгил мусаффо бўлади, яйраб нафас оласан киши. Тонг орифона шеърятда кўп қўлланади. У — илоҳий файзгит тимсоли, нуроний одам даракчиси. Илоҳий ёр дийдорига толиб одам бу нурга етишиш учун кўпдан-кўп руҳий қийноқлар, ҳижрон азобларини бошидан ўтказиши керак. Шарҳланаётган ғазалда солиқ (йўловчи)нинг яна шу аҳволи руҳияси тасвирланади, ташвишли талпинишларни кўрсатилади.

Иккинчи байт:

Ғам туни муҳлик ғамим англаб яқо чок айлади,
Тонг елидин ҳар нафас ҳолимға тортиб оҳ субҳ.

Мазкур байтда матлаъда ифода этилган мазмун давом эттирилган. Тонг матлаъдагидай бечора ошиқ ҳолига ачиниб, кўз ёши тўкиш, оҳ уриш баробарида, ғам тунидаги ҳалокатли (муҳлик — ҳалокатли демак) аҳволни кўриб, ёқасини йиртади». «Ёқа йиртиш» — тонгнинг отишини англатувчи истиорадир, чунки ёқа йиртилганда одамнинг кўкраги кўринганидай, тун пардаси йиртилганда тонг намоён бўлади, яъни илоҳиёт жамоли кўрина бошлайди. Навоийнинг Самарқандда гадодан сотиб олган байтнинг биринчи мисраси: «Кўкрагимдур субҳнинг пироханидан чокрок», яъни: «Кўкрагим тонгнинг кўйлагидан чокрок». Бу ерда субҳнинг пирохани — тонг пардаси, ҳарир бир нимқоронғилик ҳаёл сафҳасида яралган, ҳам тонгнинг отиши ёқанинг йиртилиши эмас, балки кўкракнинг чок-чок бўлишига ташбеҳ қилинган. Аммо ҳар икки байт тасвирининг чиройида муштарак жозиба бор. Иккинчи байтдаги «тонг ели», «оҳ», «нафас» сўзлари такрор бўлса-да, аммо ҳолатни конкретлаштириш, таъкидлашга хизмат қилган. Тун — асл маъносидан ташқари, олами имкон — борлиқ, ғайб сир асрорини, мазкур байтда жабрут олами (Илоҳ ва фаришталар орасидаги олам) — ни ҳам англатади. Бироқ, биринчи маъно ҳам назарда тутилган. Шунингдек, тонг елини илоҳий неъмат файзи, илоҳиёт ёди маъноларида ҳам тушунсак, байтнинг орифона мазмуни бундай бўлади: «Ғайб асрорини англашдаги ҳалокатли нитилишларим, кўрқинчли аҳволимни кўриб, тонг ёқасини чок этди, яъни отди. Иштиёқу изтиробим эвазига илоҳий нурдан нишона кўрдим.

Учинчи байт:

Тийра ҳижрондин чу йўқтур фарқ субҳу шомима,
Хоҳ шом ўлсун қоронгу рўзгорим, хоҳ субҳ.

Бу байтда яна бир фавқулудда тоза истиора қўлланилган: тийра ҳижрон. Қоп-қора айрилиқ — бу ошиқнинг қил сизмаган қалби, мотамзада ҳолати. Ҳижрон туни, ҳажр шом иборалари ёнида мазкур истиора тасвирининг латифлигини оширади, рангни қуюқлаш-

тиради, лирик қаҳрамон кечинмаларининг шиддатини бўрттириб кўрсатишга хизмат этади. Қолган сўз ва иборалар тушунарли, шу учун байтнинг зоҳирий мазмунини бундай шарҳлаш мумкин: «Айрилиқ ғамидан ҳаётим, руҳиятим шундай қоронғики, тонг билан шомим, кеча ва кундузим орасида фарқ йўқ. Хоҳ тонг бўлсин, хоҳ шом — сезмасман, бари қоп-қора тунга айланган». Байтнинг ботиний, маърифий маъноси: «Илоҳий ёр ёдини фаромуш этиб, нафсоний дунёга берлиб қолганим учун тонг билан шомнинг фарқи билинмай қолди, шом бўлса ҳам, тонг отса ҳам кўнглимга ҳеч нарса сиғмайди, чунки «қоронғу рўзгор» — дунё ташвишидан қутулиш ғоят мушкул, у мани ўз домида занжирбанд этган». Солик ўз иродасини батамом пир қўлига топшириб, тариқат мақомидан зина-ба зина кўтарилса, нафс қутқуси ва дунё истақларидан бутунлай қутулсагина, кўнгилни узил-кесил тажаллиёт зиёсига рўбарў эта олади, «тийра ҳижрон»дан қутулади.

Тўртинчи байт:

Дуди оҳимдин қарорғай, ҳажр шомидин батар,
Бўлса ҳижрон қатъида бир кун манга ҳамроҳ субҳ.

«Дуди оҳ» ҳам ёр ишқида ёнаётган безовта, бетоқат ошиқ аҳволининг ночорлигини англатувчи муболағали истноралардан: ошиқ ёр ишқида шундай ўртаниб ёнаятики, гўё унинг ичидан олов гуриллаб чиқаяпти, бу олов унинг оҳу нолацидирким, тутундан олам қоронғилашади, ҳатто зиё таратадиган тонг юзи ҳам бу тутундан қора тусга киради. Бу эса ҳажр шомидан ҳам баттар. Шоир сўзу гудоз, ёниш-ўртанишининг, ишқ тортишлари, қийноқлари, руҳий-маънавий талпиниш ва курашларни шундай дардли сатрларда таъриф этади. Хуллас: «Агар тонг ҳижрон пайтида (авжида) мен билан бир кун бирга бўлса, оҳим тугунни ҳажрим шиддатидан ўзи ҳам қора рангга бўялади». Дунё ишлари, моддий олам талабларига қараб юраверсанг — тонгин ҳам сезмайсан, илоҳий нур ҳам қоронғуликни ёриб ўтолмайди.

Бешинчи байт:

Тийра шомим дафъ қилди меҳр зоҳир айлабон,
Яхши борди меҳрибонликларда шайъиллоҳ субҳ.

«Меҳр» билан «меҳрибонлик» сўзлари ўзаро таж-носис — сўз ўйинини ташкил этган: меҳрнинг бир маъноси қуёш, яна бир маъноси эса муҳаббат, меҳр. «Шайъиллоҳ» — Аллоҳнинг қаромати, неъмати демак. Байтнинг мазмуни: «Худонинг неъмати бўлган тонг меҳрибонлик кўрсатиб, яхши натижа олиб келди, қоронғи шомини дафъ этиб, қуёшни бошлаб келди». Ва яна: «Ваҳдат нури знеси — тонг баракатидан касарат — дунё шугли кўнглимдан келди, кўнглим тозаланди, плоҳий нур чашмаси — қуёшга етишини имкони топилди».

Олтинчи байт:

Хушдурур жоми сабуҳ, эй шайх, сен ҳам пчғасен,
Тутса май соқий бўлиб бир меҳрюзлик моҳ субҳ.

Бу байтдаги «меҳр» сўзи бошқа маънода, яъни маъшуқа сифати бўлиб келган. Шоир умумлашма тасвирлардан бир қадар аниқликка — конкретроқ тасвирга кўчади, юзи қуёшдай порлаган соҳибжамол соқий ҳақида ёзади. Лекин, бу билан Навоий газалнинг орифона, ботиний маъноларини давом эттиришдан воз кечди, дея олмаймиз. Аксинча, анъанавий тамсиллар — соқий, жом, май сўзлари шоир айнан илоҳий муҳаббат ҳақида гапирётганини билдириб туради. Бу байтда яна бир анъанавий образ бор — бу шайх образи. Шайхни шоир бу ўринда тақводор шахс, зоҳид маъносида қўллаган, аслида эса шайх комил инсон, пир муршид маъносида ҳам келади. Машҳур сўфийларнинг кўпи шайх деб эътироф этилган. Навоий ўзларини билмидон ҳисоблаб, орифларнинг ботиний оламидан бе-хабар, завқу шавқдан маҳрум дунёпараст шайхларни назарда тутган. Шундай қилиб, байтнинг маъноси: «Эй тақводор шайх, тонг пайти комил инсон маънавиятдан сўз бошласа ёки Қуръон тиловат қилса, илоҳий кашф зуҳуроти, мушоҳада сархушлигида муҳаббатга лиммо-лим юрагидан роз айтса, сен ҳам қулоқ сол ва сархуш бўл, чунки тонгги суҳбатнинг сурури ўзгача, лаззатли бениҳоя ва ёқимли».

Нега бундай маъно келиб чиқди? Чунки, тасаввуф талқинида жом — «илоҳий тажаллиёт мавжи ва бепоён нурнинг порлаши» («Миръотул ушшоқ»), соқий — «файз манбаиким, вужуд зарротини борлиқнинг бодасидан сархуш қилгандир» («Миръотул ушшоқ»), май —

«галаботи ишқ» (Сажжодий, 400), «илоҳий тажалли-
ёт... («Миръотул ушшоқ»). Яъни: меҳрюзлик соқий —
ориф инсон илоҳиёт тажаллисининг файзидан тонгда
бода тутса, эй шайх, сен ҳам ичишинг муқаррар.

Еттинчи байт:

Ғам тунн кўҳи балосидин магар бўлмиш ҳалос,
Қим менидек кўргузуру рухсоран чуи қоҳ субҳ.

Кўҳи бало — бало тоғи, рухсора — юз, қоҳ — сомон.
Ошиқ изтироб чекишдан, бало тоғининг юкини тор-
тишдан ранглари сомондай сарғайган. Бу аҳвол тонг-
нинг бўзариб оқариши орқасидан қуёш нурларининг
олтин (сарик) рангда кўрина бошлаши билан қиёс-
ланган. Афтидан, тонг ҳам мен каби айрилиқ ғамин-
нинг балосидан ҳалос бўлибди, чунки сомондай сар-
ғайган юзини кўрсатмоқда, дейди ошиқ. Тоғ балоси-
дан ҳалос бўлиш қуёшнинг тоғ ортидан чиқиб кели-
шига ишора ҳамда қуёш тунда уфқ ортида, тоғлар
кейинида банди бўлади, эрталаб яна қутулнб йўлга чи-
қади, деган қадимий тасаввурга вобаста тасвир бу.
Навойи субҳ (тонг)ни бир шахс сифатида жонланти-
риб, уни лирик қаҳрамон ҳолати билан қиёслашни да-
вом эттирган.

«Бало» — Илоҳнинг имтиҳонлари, солик йўлида
учрайдиган қийинчиликлар, «бало тоғи» шунга муво-
фиқ — тариқат йўлида учрайдиган имтиҳонларнинг энг
оғири демак. Мазкур байтда кўҳ ва қоҳ (тоғ ва сомон)
сўзларини зид қўйиш (тазод санъати) ҳам бор. Ошиқ
ўзининг дарддан юзи сарғайганини айтиш билан бирга
илоҳий қудрат, зоти азалий ва унинг имтиҳон — бало-
ларининг беҳадлиги олдида зарра мисол кичик ва ҳа-
қир эканини ҳам таъкидлайди. Шу тариқа, соликнинг
мақомот сари интилишларидаги иккиланишлар, муш-
кулотлар, имтиҳонлар қийинчилиги ва уларни енгиб
ўтиш учун иродани чиниқтириш иштиёқи акс этади бу
байтда.

Саккизинчи байт:

Субҳидам бедору гирён бўл, агар файз истасанг,
Қим сенинг уйқунгга хандон ўлмасун ногоҳ субҳ.

Ғазалнинг орифона мазмуни бу байтда яна ҳам
очиқроқ ифодаланган, субҳ илоҳий файз тимсоли эка-

нини шоир ўз тили билан баён этган. Бундай файзга тунлари бедор ўтириб, тоат-ибодат билан шуғулланган, Илоҳ ишқида куйган, ўртанган дардли одамларгина эришадилар. Навоий даврида илоҳталаб дарвешлар, ориф солиҳлар дунё роҳатидан воз кечиб, маънавият сиррини кашф этиш учун кечалари ухламай, зикр айтиб чиқар, бутун вужудлари, қалб-шуурларини шу мақсадга қаратиб, сидқидилдан Мутлақ Руҳ сари интилардилар. Натижада уларнинг кўнгиллари равшанлашиб, завқу сурур топар, зеҳнларида маърифат тонгги ёришарди. Маъновият олами ошиқлари Навоий васф этган ҳақиқий, ошиқлардир, улар шоирнинг идеал образлари, эзгулик фаришталари эди. Шунинг учун у орифлар ғоясини жону дилдан тарғиб этади, дейдики: агар илоҳий файз истасанг, эрта саҳарда уйқунни тарк эт, Худо йўлида бедор ва гирён бўлгин (байтда гирён ва хандон — кулиб ва йиғлаш сўзлари зид қўйилган), ғафлатда ётма, бўлмаса, файздан бенасиб қоласан — тонг сенинг аҳволингга кулади. Камолот истаган одам тонгдай уйғоқ, тонгдай пок бўлиши лозим.

Ва ниҳоят, тўққизинчи байт:

Эй Навоий, ул қуёшнинг мўждан васлини бериб,
Қилса неткай шони ҳажрим меҳнатни кўтоҳ субҳ.

Ҳазалнинг бошидан бошлаб давом этиб келган шом — тонг қиёсий параллеллик мақтаёвга келиб яқунланаяпти. Субҳдан кейин қуёш чиқиши ва тушнинг чекинishi муқаррар. Лекин Алишер Навоий назарда тутган тонг илоҳий тажалли сафоси бўлганлиги сабабли қуёш ҳам пири муршид қалби ёки Мутлақ Руҳнинг манбаъи тимсолидир. Тонг эса шу манбаъ — нур чашмасининг даракчиси. Ошиқ йўловчи ҳижрон тунни, яъни дунёвий талаблар, илоҳиётдан узоқлаштирувчи ишлар — зулмлар зулумоти қийноғидан кейин ниҳоят васл шодмонлиги имконини топади, кўнгил даричаси ёр жамолга қараб очила бошлайди. Мақтаънинг зоҳирий маъноси: «Эй Навоий, ул қуёш, яъни ёр васлининг дарagini етказиб, ҳижрон шони азобини (меҳнат — азоб дегани) қисқартирса кошқийди».

Байтнинг орифона ботиний маъноси эса бундай: «Эй Навоий, ваҳдат нури жинлоси — тонг Зоти мутлақ (ёки комил инсон қалби) манбаъга етишиш хушхабарини етказиб, Илоҳ ёдидан бегоналашув қийноғи,

касрат зулумоти нчра чекаётган руҳий изтиробу азобларимни қисқартирса нима бўлар экан». Ана шундай мазкур ғазалда Навоий плоҳий кечинмаларнинг реал инсоний кечинмалар тарзида тасвирлайди. Зотан, орифларнинг тариқат даражаларининг эгаллаш йўлидаги интилиш — ёнишлари нега реал бўлмасин? Ахир бу оддий одамларнинг эмас, ўзларини руҳан тайёрлаган, жуда катта вазифани бўйинга олиб, фақат маънавий маърифат сари ўтли шавқ билан интилган одамларнинг ҳар қандай дунёвий тушунчадан холи покиза ишқи эмасми?! Шунинг учун ҳам уларнинг қалб кечинмалари юксак ва олижанобдир. Шу шавқ ва интилишни тор маънода тушунмаслигимиз керак. Бу Навоий каби буюк инсонларнинг дунё ва Илоҳ орасида, дунёни севиш ва дунё кишиларидан задалик, дунё ишларидан кўнгил узолмаслик ва дунёда бўлмаган идеалга боғланиш, уни севиш ҳислари орасидаги талпиниш-изланишлари, руҳий саргардонлик ва қайноқларнинг рамзий шеърини изҳори эди.

«Эрур кўнгилда сафо ишқ тоза доғи била»

«Хазоннул маоний»нинг биринчи девони — «Ғароибус синар»га киритилган ва Алишер Навоийда кам учрайдиган таҳаллуссиз ғазаллардан бири («Ғароибус синар»да жами ўнта таҳаллуссиз ғазал бор). Ушбу ғазал «Бадоеул бидоя» девонида ҳам мавжуд. Демак, у шоирнинг ёшлик йилларида ёзилган. Ғазал етти байтдан иборат, лекин таҳаллусли мақтаъ бўлмагани сабабли яқунловчи хулоса етишмаётгани сезилади. Асар мавзун — ишқи илоҳийни куйлаш, бу гоҳ мажозий ташбеҳ — исторалар, анъанавий образлар (нарвона, булбул), гоҳ тўғридан-тўғри тасаввуфий истилоҳ — тамсиллар воситасида баён этилади. Қайд этиш жонзки, ишқи илоҳийни тараннум этган ирфоний-маърифий мазмундаги ғазаллар Навоий девонларининг асосий қисмини ташкил этади, уларни эса бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: 1) муножот ғазаллар; 2) Худо ва Пайғамбар мадҳига бағишланган наът-ҳамд ғазаллар; 3) ошиқнинг аҳволини тасвирловчи «шарҳи ҳол» ғазаллар; 4) фалсафий фикрларни ифодаловчи ғазаллар.

Тилга олинган ғазалда ошиқона кечинмалар шарҳи,

ёр васфи ҳам, фалсафий мушоҳида-мукошифа ҳам бор. Демак, асар бирон-бир ҳис, бирон-бир муайян ҳолатни эмас, шoirнинг катта мавзу атрофидаги умумий тасаввур-тушунчалари, шунга мувофиқ ишқнинг инсон қалбига ўтказадиган таъсири ҳақида зикр этади, ишқ ва фано, тариқат йўлининг жозибаси ва таҳликаси шoirна талқин этилади. Шу бонс ғазал байтларини бевосита ўзаро занжирий боғланиш эмас, балки, қофия, радиф, мавзу ва оҳанг муштараклиги бирлаштириб туради, мадҳ, васф, шарҳиҳол ва тасаввуфий маънолар бир ўзандаги оқимга тушиб олган. Чунончи, матлаъда ошиқнинг ишқ дарди янгиланганидан хушнудлиги, иккинчи байтда маъшуқа фироқида қийналиш, кинояли хотирот, учинчи ва тўртинчи байтларда ишқнинг қудрати ва мўъжизакорлиги ҳақида мулоҳаза — муқояса, бешинчи байтда шоҳ ва дарवेशнинг ишққа муносабати, олтинчи ва еттинчи байтларда бўлса илоҳиёт файзини топган солиқнинг лаҳзалик масрур туйғулари, ёр жамолга маҳлиёлиги тасвир этилади. Хуллас, ишқнинг турли жиҳати, ошиқ инсоннинг ҳолатлари ва шoirнинг ўз мавзусига муносабати, қарашлари аниқ этган. Мундан Навоӣнинг «одий ишқ дарди ҳолатлари» боғланиб, ҳар бир ғазалда ўзгача бир тароват янги-янги иборатифода, услубий тарзу равия билан кўйланади. Шу учун унинг ғазаллари бир-бирининг айнан такрори эмас, балки ҳар бири янги асар сифатида ўқувчига алоҳида завқ бағишлайди. Тасаввуфнинг ҳар бир мақоми ва манзилларидаги руҳий ҳолат, бу манзилларни кашф этиш қийинчиликлари, Буюк Илоҳнинг ҳузурига талпиниш, соғинч ва қўмсаш, маънавият неъматидан сархушлик, қалби маърифатга ғарқ Дўст дийдорига ташналик, ундан маҳрумлик дамларидаги изтироб ҳар бир ғазалда турфа рангу оҳанг, суврату санъатлар орқали такрор-такрор тараннум этилади. Бу ғазалчиликда, айниқса, орифона шеърятда қабул қилинган анъана бўлиб, шoirнинг ўзига хос маҳорати, навбунёдкорлиги шу анъана бағрида камол толиб, кўзга аёнлашарди. Бунини меъморлик санъати билан қиёсласа бўлади: Самарқанду Бухоро, Ироқу Нишопур, Балху Ҳирот меъморчилик ёдгорликларига қаранг, уларнинг нақшу нигори, кошчилари, тарху тароватида ўхшашлик бор. Аммо ҳар бири яна ўзига хос салобат, ҳусну жозиблага эга, ҳар бир меъморнинг «дастхати»ни аниқ ҳис этасиз. Шеърят ҳам шу;

қатъий анъаналар андозаси ичра беназир устакорлик, улуғ салафлар даражасига кўтарилиш ва шу майдонда ихтиролар қилиш, янги йўл, янги оҳанглар топиб, элни қойил қилиш. Анъанавий усул-равияда маҳорат кўрсатиш — бир мўъжиза, асрлар анъанасини енгиб шонрона ихтиролар қилиш — иккинчи, янада олийроқ мўъжиза. Навонининг ҳар бир ғазалида «эски мавзунини», янги руҳ, янги туйғу ва фикр билан янгидан янгратиш, ғазалининг қадимий шаклидан фойдаланиб, шонрона мўъжизалар кўрсатиш маҳорати намоён. Воқеан, таҳлилга олган ғазалимиз ҳам «Эрур кўнгилда сафо ишқ тоза доғи билан» деб бошланади: ишқнинг кўнгилда ҳар бир янгиланиши, тоза доғлар қолдириши янги илҳом ва завқ олиб келади, янги шеърни бунёд этади. Ушбу ғазални байтма-байт шарҳлаб чиқсак, айтилган фикрлар тўлароқ ва аниқроқ англашланади. Биринчи байт (матлаъ):

Эрур кўнгилда сафо ишқ този доғи била,
Нечунки кўзда ёруғлик эрур қароғи била.

Ишқнинг доғи — дарду алами, асорати, тамға-яраси тозаришидан кўнгилда шодлик, сурур ва равшанлик пайдо бўлди. Зотан, бунга ажабланмаслик керак, чунки кўзнинг қорачиғи равшанлиги унинг қорачуғидан. Байтнинг мазмуни шу. Ажойиб ташбеҳ: кўз гавҳари қора, аммо кўришнинг қуввати, ёруғлик ўшандан, демак ишқ кўнгилга дарду доғ солса-да, лекин кўнгил кўзини равшанлантиради, оламни мусаффо нигоҳ билан идрок этишга чароғи ҳидоят бўлади. Навонӣ шу ташбеҳ орқали тазод санъатининг фавқулодда янги вариантини кашф этган ва инсон руҳидаги драматизм, қарама-қарши ҳолатларни тушунтира олган: ишқ-муҳаббатдан фориг одам тинч, хотиржам яшаши керак. Бироқ ҳаётда бунинг акси бўлади, муҳаббат дардига грифторлик хурсандчилик, фароғатга сабаб бўлади. Кўнгил бу дарддан яйрайди! Шоир оқлик ва қораликни (байтда «сафо» ва «тоза» сўзлари ҳам ўзаро мутаносибликка киришиб, завқли бир туйғу бағишлайди), қуллик ва озодликни, ишқий безовталик лаззати ва ишқсизлик бадбахтлигини қиёслайди, сўфийнинг тан азоблари эвазига туядиган руҳий-маънавий ҳузурини олқишлайди. Доғ — тамға, нишон; доғ — андуҳ, ғам; доғ — жароҳат, яра: доғ — юракдаги қора нуқта, су-

вайдо: доғ — лоланинг қора ранги; доғ — қуллик белгиси. Сафо эса «риъзат чекнишдан кўнгилнинг покляниши» («Миръотул ушшоқ»), поклик, таъбнинг нописанд, ёмон хислатлардан тозаланиши... кўнгилнинг ағёр, яъни ғайри ёрдан, ғаддор дунёдан юз ўгириши» дир («Мусталаҳоти урафо», 262-бет). Шундай қилиб, ишқ доғи ағёр домни, дунё қудрати қуллигидан кўнгилни озод этади. Илоҳни севиш, Унга қул бўлиш қулликдан озод бўлишнинг чин йўли, демак, бундай қулликдан хурсанд бўлиш керак. Шунинг учун ҳам ошиқ маҳбубасининг тамғасини кўнгилда асраб, унга қул бўлишдан боши осмонда. Ишқнинг фараҳ ва фароғат, сафо ва рўшнолик келтириш хосиятини шундай ажойиб, оригинал тоза тасвир билан ифодалаган шоир иккинчи байтда мўъжизакор тахаййулнинг яна бир қиррасини кўз-кўз этади:

Фироқ шоми ёнғилмас ўқнинг кўнгул йўлини,
Ки борур ул сари пайконидин чароғи била.

Биринчи байтдаги қоронғу-ёруғ тазоди дэвом эттирилган, аммо маъно бошқа. Биринчи байтдаги ташбеҳ азобларни доғ ва кўз қорачуғи ижобий маънодаги ранг эди, аниқроқ қилиб айтсак, бу қораликлар оқлик, равшанлик келтирадиган эди, фироқ шоми эса ошиқ учун ёруғлик эмас, азоб-изтироб олиб келади. Ошиқнинг ҳижрондаги кунлари тун билан баробар, ҳижронда ошиқ учун ёруғлик йўқ, унинг тонги зим-зиё, қуёни маҳв этилган. Фироқ шоми тариқат аҳли наздида солиқни Илоҳдан ажратиб турувчи парда, касрат пардаси, яъни дунё ишлари билан оворагарчилик. Фироқ шомида, дейди шоир, маъшукқа қараб, ўқнинг (кипригинг) кўнгилми йўлини адашмасдан топади, чунки у кўнгилга томон чироғи билан келаяпти. Нимага ишора бор бу ерда? Гап шундаки, «пайкон» сўзи ҳам ўқни билдиради, лек бу ўрнида камон ўқи назарда тутилмаяпти. Камон ўқининг ўткир учи эса металдан ясаларди ва у нишонга қараб учиб бораётганда металл қисми ярақлаб турар, баъзан эса олов сочаётгандай, шуълаланиб кўзга ташланади. Ўқнинг ана шу ҳолатини Алишер Навоий чироқ кўтариб бораётган одамга ўхшатиб, жонли ва чиройли сурат чизган: «Фироқ шомида, яъни сенинг ёдинг вақтинча кўнгилдан кўтарилиб, дунё иш-ташвиши парда бўлиб мени сендан

ажратганда, ўқинг адашмасдан кўнгил йўлини топади, зеро у ўз нишонига пайконини чироқ қилиб бораяпти».

Бундай ташбеҳни бошқа бирорта шоирда учратмаймиз: ёрнинг киприги — зулматни ёриб бораётган машъала, гўё зим-зиё тунда чақилган чақмоқдай. Албатта, машуқа кипригини чақмоққа ташбеҳ берганда Навоий кўзни ҳам назарда тутган, чунки аслида киприк бировга қараб этилмайди, балки назар, қараш йўналади, яъни кўзнинг нури, энергияси таъсир этади, жозоба, куч бағишлайди. Шунинг учун киприк — чақмоқ самовий миқёсда плоҳий нурнинг ярқ этиб, кўнгилни ёритиши ёки заминий миқёсда соҳибкаромат ирнинг назар қилиши, бир нигоҳ билан қалбларга ғулғула солиши тарзида талқин этилиши мумкин. Оддий ҳаётда ҳам қалб китоби бўлмиш кўзларнинг кўнгилларни боғлаши, севгига замин ҳозирлаши кўп учрайдиган ҳодиса.

Учинчи байт:

Эрур сукуту фано ишқ лозими, булбул
Не воқиф оғча фиғону улуг димоғи била.

Навоий Асарлари қуллийётининг 1988 йилги янги нашрида (3- жилд, 428- бет) мазкур байтнинг биринчи мисрасида «фано» ва «булбул» сўзларидан кейин вергул қўйилгани учун маъно бузилган. Агар шу нашрга суянадиган бўлсак, «Сукут ва фанодир, ишққа лозим бўладигани булбул, бунча фиғони ва улуг димоғи билан нимадан хабардор?» деган ғалати мазмунли гап келиб чиқади. Бундай «тахрир» ўқувчини чалғитиши, Навоий асарларини тушунишни қийинлаштириши аниқ (Бунни таъкидлашга мажбурмиз, чунки ҳозирги ёзувга кўчирилган классик шеърларда тиниш белгиларининг аҳамияти катта, вергулни нотўғри қўйилгани учун маъноси мавҳумлашган байтлар анча). Хўш, Навоий бу байтда нима маънони ифодалаган? Бу маъно қуйидагича «Сукут сақлаш ва фано — жисму нафе эҳтиёжларидан батамом қутулиш ишқнинг заруратидир, шунча нола фиғони, сархушу ошуфталиги билан булбул бунни қайдан билсин».

Ҳа, шоир бу ерда ошиқлик рамзи, нафосат ошуфтаси, ишқни ёниб куйловчи булбул билан баҳсга киришган. Бу қизиқ, чунки Навоийнинг бир қанча ға-

залларида булбул хониши мадҳ этилади, лекин бу байтда у булбул ишқининг моҳиятига тушуниб етмайди, деган фикрни баён этади. Балки бошқа маъно бордир бу гапнинг тагида, балки шоир бирор бир мазҳаб ақидасини, тариқатнинг бирор силсиласи пешвосининг кўрсатмаларини тасдиқлаётгандир? Дарҳақиқат, матлубга етишиш йўли фақат оху нола эмас. Фигон чекмай, зоҳиран сукутда бўлиб, дардин элга ашкор қилмай, ботинан кўнгилни маърифатдан сероб этиб, фано мартабасини эгаллаш ҳам мумкин. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанднинг ақидаси шундай. (Баҳоуддин Нақшбанддан: сиз самоъга қандай қарайсиз, деб сўраганларида, у киши: «Мо инкор накунему ин кор накуне» — «Биз инкор қилмаймиз, аммо бу ишни қилмаймиз» деб жавоб берганлар). Самоъ ва зикрга берилмай, муайян касб билан шуғулланиб, одамларни Ҳақни танишга даъват этган дарвешларнинг йўли шунини тақозо этарди. Улуғ мутафаккир рамзий йўсинда тариқат аҳлининг икки тоифаси сулуқини таққослаган: тинч хотиржам зикр билан, ички оламни тараққий эттириб, ҳаққа яқинлашувчилар ва самоъ, рақс, қўшиқ-куй орқали муҳаббатларини бениқ назор этувчи ботинлар, бевобта одамлар. Шундай, ошиқлик ҳар доим ҳам фиғону нола эмас экан, «анжуманда хилват» кўрувчиларнинг ботиний маърифати, кошифлик йўлида ўзгача ёниш, ўзгача фидойи қатъият бор. Тўртинчи байт мазмунини учинчи байт юзасидан айтган фикримизни тасдиқлайди. Байтни келтирамиз:

Ул ўтки ўртади парвонани, ҳамул ўтдим.
Кўрингки қовруладур шамъ доғи ёғи биле.

Маълум бўладики, гап парвона ишқи устида борапти, яъни шоир булбулнинг нолали муҳаббати билан парвонанинг жим, аммо вужудини ёндирувчи «индамас» муҳаббатини қиёсламоқда. Тасаввур қилинг: шамъ, унинг атрофида эса алангага қараб талпинаётган митти парвона. У ўтга шундай ихлос, шиддат билан интиладики, оловга қўшилиб ёниб кетгунча тинчмайди. Бироқ парвона шунчалик ошиқлиги, дардининг зўрлигига қарамай, оху нола чекмайди, балки жимжит ўтга томон талпинаверади. «Ул ўт», яъни илоҳий ишқ алангаси фақат парвонани эмас, шамънинг ўзинида мумин ва ёғи билан қўшиб қовуради, эритиб куйди-

ради. Улуғ шоир тамсиллар воситасида Ишқнинг бениптиҳо зарроту жонзотлар, ошиқу маъшуқ барини қамраб олувчи қудратини бизга тушунтирмоқчи бўлган. Шамънинг шуъласи — илоҳий ишқ, муми ва ёғи — дунё, инсон вужуди, парвона — ошиқ инсон тимсолларидир. Парвона — фано тимсоли, яъни ёмон сифатлардан қутулиш ва маҳмуда (яхши) сифатларга эга бўлиш, ҳирсу ҳавасни тарк этиш йўли. Бу фақир дарвешларнинг, аҳлуллоҳнинг тариқати. Хўш, шоҳлар-чи, улар ҳам бу бахтга мушарраф бўла оладиларми?

Шоҳу улус ғамню жоми Жам, хшо улким
Синнуқ сафол ила дурд ичкай ўз фароғи била.

Йўқ, шоҳлар фано мартабасига етишолмайдилар, чунки улар дунё ғамню улус ташвиши, шон-шуҳрат, айшу ишрат билан банд — шонринг ғояси шу. Афсонага кўра, Ажам шоҳларидан Жамшид шундай ҳум ихтиро қилибдики, унинг ичидаги шароб асло тугамас ва у оламини ўзида акс эттириб турар экан. Шундай қилиб, «жоми Жам» — туганмас бойлик ва ишрат, шуқуҳу салтанат рамзи. Унинг сўфиёна талқини ҳам бор: «маърифат бодаси билан лиммо-лим ориф кўнгли» («Миръотул ушшоқ»). Лекин Навоий мазкур байтда бунин назарда тутмаган, бўлмаса шоҳу дарвеш аҳволини чоғиштирмаган бўларди. Шоир анъанавий тасаввуфий эътиқодга амал қилиб ориф дарвешнинг фақирона ҳаётини подшонинг ҳашаматли ҳаётидан устун қўяди, аммо бунини қуруқ таъкид йўли билан эмас, балки «назарий» тушунтиришга интилади: Шоҳ фуқаро ташвиши ва ўзининг шону шуҳрати, туганмас давлати, ишрати билан овора, у бу ғамдан форинг бўлолмайди. Демак, у шунчалик дабдаба шуқуҳи билан озод, бахтиёр эмас. Ҳатто жаҳонни кўрсатувчи олтин жом ҳам уни ғамдан озод қилолмайди. Шоҳнинг акси ўлароқ синиқ сафолда (жоми Жам — салтанат ва ҳашам рамзи бўлса, синиқ сафол — камбағаллик, камтарлик белгиси) май қуйқуминини ичаётган, яъни маҳбубнинг васли деб азоб чекаётган дарвеш бахтиёр. «Дурд» — май қуйқумини, қаноат ҳамда айни вақтда номуродлик, маҳбубнинг бетоқат қилувчи ёдини ҳам англатади. Хуллас, Навоий илоҳий ишқ хосиятлари ҳақида гапириб келиб, парвонасифат дарвешнинг мамлакат подшосидан устун турувчи озод-эркин турмушини шарафлайди. Олтинчи байт:

Хумор аро тиладим соқию қадаҳ, юз шукр,
Ки улки тиладим келди ўз аёғи била.

Шоир ўзининг синиқ сафолда «дурд» ичиб, маҳбуб ёдида сармаст қаҳрамони — ишқ парвонаси ҳолатидан руҳланиб кетиб, ўзини у билан шерик, ҳаммаслак қилиб кўрсатади. Аммо лирик қаҳрамон — дарвеш ёр олдига сархуш бўлса, шоир ҳали хумор, у энди соқию қадаҳ талаб қилаяпти. «Хумор» ҳам мастликнинг асорати, аммо у вақтинчалик совуш, солиқнинг иккиланиши, беқарор ҳолатини ҳамда «маҳбубининг лиззат пардаси ичига яшириниши, дунё пардаси ваҳдат юзини беркитишини» англатади. Ана шундай ҳолатда шоир турланган кайфиятни мослаш учун соқий (пир муршид) қўлидан қадаҳ (маърифат) тилайди ва Аллоҳ унга тилаганини етказганидан — бир ҳузурига етганидан шукроналар айтади. Байтдаги «аёқ» сўзи икки маъноли: 1) одамнинг аъзоси ва 2) қадаҳ. Демак, сўз ўйини — тажнис ясалган: «келди ўз аёғи била — келди ўз қадаҳи била». Теран маъно тоза ифода ва тимсоллар билан очилган. Еттинчи байт:

Кунор кунор маъноси бери қалиндек эрмас,
Агар кетурса ани боғбон қучоғи била.

Бу байтнинг зоҳирий маъноси кўриниб турибди. Шоир маҳбуб қоматини энг чиройли дарахтга ўхшатмоқда, йўқ, маҳбуба қомати сарвдан ҳам чиройли, ахир сарвни қучганда ёр қучгандайини ҳаловат топиш мумкинми? Боғбон сарвларни қучоқлаб келса ҳам, лекин бу ёр қоматини қучганчалик эмас. Аммо байтнинг тасаввуфий зоҳирий маъноси ҳам бор. Қад деганда сўфийлар пирнинг ҳайбати, илоҳийлик аломати бор одамни назарда тутганлар. Шундай бўлгач, байтнинг мана бунақа маъноси ҳам келиб чиқади: «Гарчи боғбон боғдаги чиройли сарв дарахтларини намоёншкоруна қучиб келса-да, лекин уларнинг бирортаси комил инсон — пирнинг гўзал, илоҳий ҳайкалидай эмас, уларни қучиш пирга сиғинишдай лаззат беролмайди».

Алишер Навоийнинг улуғворлиги шундаки, унда зоҳирий ва ботиний маънолар, яъни ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий тасвирлар бир-бирга халақит бермайди, балки бир-бирини тўлдириб, қувватлаб туради. Бошқача айтганда, ишқи ҳақиқий тасвиридан ишқи мажозий тасвирга ёки аксинча ҳолатга осон ўтилади, китобхон

гоҳ бу маънодан, гоҳ у маънодан, гоҳ ҳар иккисидан завқлана олади. Ушбу ғазалда ҳам шунн кузатиш қийин эмас, унда тариқат ақонди, мақомат босқинчларидаги солиқ ҳолатлари, ишқ изтироби ва ошиқ азоби, дардли ўртанишлар тасвирланади ҳам шу билан баробар, реал инсоний кечинмалардан воқиф бўласиз. Воқеан, ишқ парвонаси солиқ дарвеш ҳам реал инсон, унинг кечинмалари ҳақиқий инсоний кечинмалар, фақат унда ният улғуроқ, дард беинтиҳо, идеал гоят узоқ...

«Аҳд қилдим: ишқ лафзин тилга мазкур этайин»

Алишер Навоийнинг ҳар бир ғазали ўзига хос ёндошиш, ўзига хос таҳлил ва тафсир усулини тақозо этади, чунки ҳар бир ғазал алоҳида руҳий ҳолат, алоҳида поэтик фикр ва ҳис-туйғулар ривожини ифодалаб келади, тасвир тарзи, санъатлар мунтазамлиги ва мутаносиблиги ҳам шунга мувофиқ. Мазкур ғазалда эса Ишқ водийсида мушкулотларга дуч келган ошиқнинг бир лаҳзалик ҳолати, иккиланиши, ғайрининг сўзига қулоқ солиб, гўё вақтинча «араз», «истисно» билан ёридан юз ўгиришга беҳуда уриниши тасвирланади. Одатда истисно (ўзини озод ҳисоблаш, ноз қилиш, араз) маъшуқ хислати бўлиши керак, ошиқ эса ниёзманд, ҳамма вақт ёрга содиқ одамдир. У шу хислати билан машҳур. Бу ерда анъанага хилоф равишда иш тутилмадимикин? Йўқ, ундай эмас. Навоий лирик қаҳрамонининг озурдалигини маъшуқ нози сингарини туншунмаслигимиз керак. Бу «истисно» — ишқдан тавбатазарруъ «аҳди» замирида ошиқ кўнглининг ҳар қандай азобларга бардош бериш, дарду балоларга тайёр туриши маъносини ётади. Ошиқ ишқ қийноқларидан қутулишга чора излайди, аммо қўллаган тadbирлари беҳуда бўлиб чиқади. Чунки у бу домга абадул-абад гирифтор, ишқни тилга олмайман, дейди, лекин у тилига келаверади, сиррини элга билдиргани келмайди, аммо дарди ошкор бўлаверади. Зеро, ошиқнинг инонихтиёри ўзида эмас.

Одамда шундай ҳолатлар бўладикин, оҳанграбодай тортиб турган нарсадан ҳам безор бўлсанг, жоннинг қийноғисиз яшаш мумкин эмаслигини, қутулишга интилиб, қутулолмаслигининг англаб бадтар изтироб чека-

сан. Навоий айни шу руҳий ҳолатни қаламга олган, яъни тилда тавба қилиб, инкор этиб, аслида кўнгил қаърида бунинг аксини тасдиқлаш. Узига хос шеърӣй санъат бу. Бир неча байтда кўринадиган, баъзан бутун газал бўйлаб ёйиладиган ушбу усулнинг классик шеършуносликда номи йўқ. Воқеан, Навоий каби улуғ шоирларнинг турфа санъатлари, услубий ихтироларига ном топиш, уларни тадқиқ этиш осон юмуш эмас. Навоий худди сон-саноқсиз комбинацияларни ёд билладиган, ҳар гал янги, ҳайратланарли юришларни ўйлаб топиб, ғалабага эришадиган шоҳмотчи мисол иш тутадди. Сўзнинг битмас-туганмас имкониятлари, мутаассир этувчи ифодавий қудратини намойиш этади. Сўздан мўъжиза яратиш, классикларнинг ўз тили билан айтганда, сўзнинг додини бериш — пайғамбар санъаткорларга насиб бўлган бахт.

Рамали муссамани маҳзуф баҳрида ёзилган ушбу ғазалнинг аввалги беш байти ана шу тавба-тазарруъ мазмунда, яъни «инкор — тасдиқ» усулида ёзилган, шу жиҳати билан бу байтлар ўзаро боғланади. Қолган уч байт ғазалнинг умумий мазмун билан боғланиш эмас, балки бавосита боғланади. Шу сабабли ғазални пароканда дея олмаймиз. Тўғриси айтилганда, мен «пароканда» истилоҳини шеърга нисбатан қўллашга қаршиман. Чунки парокандалик бадий асарга хос хусусият эмас, у бутунлай боғланмаган байтлар йиғиндисини билдиради. Улуғ шоирларда, жумладан Навоийда бундай шеър йўқ. Байтлар юзак қараганда, мазмунан боғланмаган, турли мавзуда бўлиб туюлсада, ботинан улар ўзаро алоқадор. Шунинг учун бундай ғазаллар таҳлилида бевосита боғланиш (мусалсал) ва бавосита боғланиш деган тушунчалардан фойдаланишни маъқул деб биламан. Шундай қилиб, мазкур ғазал ҳасби ҳол, яъни ошиқ кечинмаларини ифодалайдиган асар бўлиб, байтлари қуйидагича шарҳланиши мумкин.

Биринчи байт:

Аҳд қилдим ишқ лафзин тилга мазкур этмайин,
Тил неким, хомам тиладин доғи мастур этмайин.

«Мазкур» — зикр этиш, тилга олиш, «хома» — қалам, «мастур» — ёзиш, рақам этиш. Қолган сўзлар тушунарли. Аммо, бу байтнинг, қолаверса, бутун ғазалнинг ўзақ — калит сўзи ишқдир. Ишқ нима? Одамлар орасидаги алоҳида майл, севги, муҳаббат, деб жавоб

берамиз дафъатан ва аксар аёл билан эркакнинг ўзаро муносабатлари, бир-бирга интилишини кўз олдими-га келтирамиз. Албатта аёл ва эркак орасидаги муҳаббат, оила асосига қурилса ёмон бўлмайди, бу ҳаёт қонунига мувофиқ, чунки ҳаётнинг ўзи ҳам муҳаббатдан яралган. Лекин ишқни кенгроқ маънода, кайҳоний, андоза олиб қарасак-чи? Сўфий Орифлар тушунадиган маъноларга диққат қилсак-чи? Ахир, Навоий ишқнинг ана шу маъноларига кўпроқ эътибор берган-ку. Сўфийлар талқинига кўра, ишқ — дўстлик туйғусининг олий даражага кўтариллиши: дўст орқали маърифатни, шоҳни севиш. Воқеан, дўст тушунчасининг ўзи ҳам кўп маъноли, «дўст» деганда улар юксак заковат, қалбида эзгулик нури порлаб турган инсон ва Мутлақ илоҳни англаганлар. Ана шундай дўст, яъни ёр ишқига гирифтор бўлган одамлар бир-бирларисиз туролмайдилар, агарчи бу боғланиш юз кулфат ва ланг келтирса-да. Шунинг учун ишқ сўзи ранж, дард сўзлари билан маънодош бўлиб қолган. Бу сўзининг асл этимологик маъноси ҳам шунга ишора этади: у арабча «ашақа» (зарпечак) сўздан келиб чиққан. Зарпечак, биламизки, ўт-ўланлар, дарахтларга ўраниб олиб, уларнинг ширасини сўриб қуритадиган гнёҳ. «Ишқ ҳам авжга кўтарилганда бамисоли зарпечакдай одамни бедармон қилади, сезиш қобилиятини сусайтириб, еб-ичишдан маҳрум этади, ишққа чалинган кишига ўзгаларнинг гап-сўзи малол келади, у дўстдан бошқага қарамайди», деб «Истилоҳоти урафо» луғатининг муаллифи Сайид Жаъфар Сажжодий (289-бет), у яна давом эттириб дейди: «Дейдиларки, ишқ шундай бир ўтқи, ошиқнигина эмас, маъшуқни ҳам ёндиради, ишқ бало дарёсидир ва илоҳий жунундир ва дилнинг маъшуқ сари қиём этишидир».

Ишқ олдида денгизлар — томчи, тоғлар — зарра. У денгизни жўшу хурушга келтириб, тоғни талқон қила олади. «Эй ишқ, балойи жон эрусан, ҳам жонима дармон эрусан», дейди Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»да. Тариқат бўйича, ишқ мақомотдан кейин келадиган ҳол мартабаларидан бири. Бу мартабада соликка илоҳий жамол кўрина бошлайди, унинг бетоқатлиги, қалб ҳарорати зўраяди. Бу мартабага эришиш учун не-не руҳий оиновлар, тараққиёт манзилларини босиб, покланиб ўтиш керак. Бу азобларга бардош беролмаганлар ярим йўлда қоладилар. Демак,

илоҳий жамолга етишиш учун сабр, барча азобларга бўйсунмишโปรดаси зарур, бўлмаса, қийноқларга чидай олмай, Навоийнинг лирик қаҳрамони каби: «Энди ишқ сўзини тилга олмасликка, тилга олишгина эмас, уни ҳатто қоғоз саҳифасига ёзмасликка аҳд қилдим», дейиши ҳеч гап эмас. Гирифторлик гирдобини чидагани ҳасрат бу, аммо у ёлғон «аҳд». Аслида ошиқ баттар бу баҳри азимга шўнғимоқчи, зеро ошиқнинг занжири ҳам, қаноти ҳам ишқ, уни буд-этадиган ҳам, нобуд қиладиган ҳам қутулиб бўлмас шу Буюк жозоба. Шоир иккинчи ва учинчи байтларда «аҳди»ни давом этади; чунончи иккинчи байт:

Барча элга фитна бўлгон кўзга мафтун бўлмайин,
Ҳар киши назора айлар юзни манзур этмайин.

Яъни: «Барчани фитна — фириб билан алдаган кўзга мафтун бўлмасликка (алданмасликка), барча қарайдиган юзга қарамасликка аҳд қилдим». Барчани фитна билан ўзига мафтун этадиган кўз дунё бўлиши ҳам, дунё нафосати билан боққан Мутлақ руҳ чашмаси бўлиши ҳам, юз-кўздан нур ёнилиб турган комил инсон бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда маъшуқ кўзи фитнакор, алдамчи эканлиги аниқ, у барчани ошўфта этади. Ишқ аслида ана шу мафтункор юзу кўзга қарашдан бошланган, ўша кўзларки, бечора ошиқни бир лаҳза тинч қўймайди. Хўш, агар юз ва кўз илоҳий сифат — тажаллиёт белгиси бўлса, нега у мафтункор, алдамчи? Гап шундаки, сўфийлар наздида маъшуқ кўзи — басират даражаси, яъни қалб кўзининг ўткирлиги ва ҳам айни вақтда у ошиқни имтиҳон этувчи, синовдан ўтказувчи куч. Илоҳий жамол турли кўринишда жиллоланиб, қалбга йўл излайди. Жило, мавж, товланиш — сеҳру жоду, мафтункорлик эмасми? Кўз, шу билан бирга, ғайбнинг манбаи, сиру асрор чашмаси. Юз эса — илоҳиёт жамоли тимсоли ва комил инсон чеҳраси. Навоий даври кишиларининг ва буюк шоир тушунчаси ана шундай. Ҳам олам нафосати, ҳам инсон қалби гўзаллиги ва ҳам барча гўзалларнинг гўзали, барча равшанликлар манбаи деб ҳисобланган Илоҳни бир ибора, бир ташбеҳ билан ифодалаш, Уни лирик кечинма орқали ёниб куйлаш. Буларнинг ҳаммаси Яхшилик ва Эзгуликка ошиқликни таърифлаш ва охириқибат инсон маънавиятини юксалтиришга хизмат

этиш истагидан туғилган. Оқил ва одил инсоннинг юраги Илоҳ фазилати билан тўлиқ ва бу унинг аъмоли, фитратиди намоен бўлади, бошқалар шу қалбнинг файзини идрок этиб, ундан баҳра олиб, Илоҳга яқинлашадилар. Шунинг учун бундай файзли одамлар эътиборни тортади, ҳамма уларга қараб интилади, уларнинг хоки пойини кўзига суртади. Шу учун бу илоҳий юз ва «фитнакор» кўзлардан бекиниш — Илоҳдан юз ўгириш билан баробар! — Яхшиси Ишқ оловида ёниш насиб этсин, жоду кўзлардан жудо қилмасин. Учинчи байт:

Ишқ куфри бирла тақво хонақосин бузмайин,
Бут хаёлидин кўнгил дайрини маъмур этмайин.

Ишқ — куфр, ошиқ бўлиш — кофирлик. Бу кимнинг фикри? Албатта, мутаассиб диндорлар, ишқу ошиқликнинг ҳақиқий маъносини тушуниб етмаган кишиларнинг фикри, улар ҳаётни, илоҳий муҳаббатни куйлаган шоирларни шундай тамғалар билан айбламоқчи бўлганлар. Лекин, қизиғи шу ердаки, тасаввуфнинг ваҳдатул вужуд фалсафасини чуқур идрок этган шайх — орифлар, айниқса Аттор, Румий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Машраб каби шоирлар буни ўзлари ҳам тан олганлар. Чунки, суратпараст, масаланинг моҳиятига етмаган жоҳил руҳоний талқинидаги кофирлик билан сўфий шоир назарда тутган кофирлик бошқа-бошқа нарсадир. Руҳонийлар, ислом тан олмаган бутга сиғинган одамларни кофир десалар, сўфийлар «кисрат оламининг зулми, дунё талаби, ваҳдатдан жудоликни», куфр деб уқтирганлар («Миръотул ушшоқ»). Ишқнинг кофри бўлиш — сўфий наздида ҳақиқий иймонга эга бўлиш, нечунким, фарқлар, кўпликлар олами орқали, ёпиқлик пардасини кўтариш, дунёни тарк этиш орқали ваҳдатга етилади. Диндор руҳоний Илоҳни севишни эмас, Унга сажда қилиш, тоат-ибодат билан жаннатий бўлишни тарғиб этади, сўфий бўлса, Илоҳдан бошқасини тан олмайди, расм-русумлар, одат-маросимларни инкор этади, Илоҳ жамоли акс этган барча мавжудотни, бутни ҳам, насроний қизни ҳам севиш мумкин, деб таълим беради. Шайх Санъонни эсланг, (Навоийнинг «Лисонут тайр» асарн қаҳрамони). У румлик қизга ошиқ бўлиб, исломдан воз кечиб, насроний динига киради, ишқ йўлида ниманки юз берса — барига чи-

дайдн ва оқибатда илоҳий муҳаббатга эришади. Шайх Санъон саргузаштига диққат қилинса, ваҳдат майидан сархуш сўфийлар эмас, балки тақводор зоҳид ва сохта шайхлар кофир бўлиб чиқади. Чунки «кофир — сифот, асмоъ ва афъол даражасидан ўтмаган одам» («Миръотул ушшоқ»). Навоий «ишқ кофири» иборасини «бут» ва «дайр» сўзлари билан ёнма-ён қўллаган. Сабаби шуки, «бут» асосий матлаб, мақсад, яъни маъшуқ тимсоли, дайр эса — бутхона, оташпарастлар ибодатгоҳи бўлиб, тасаввуф истилоҳида орифлар мажлисн ва зоти аҳадият ҳузуридир. Кўнгил дайрини бут хаёли билан безаш — пир суҳбатини қўмсаш демак. Шундай қилиб, байтнинг мазмуни бундай: «Ишқнинг беҳудликлари, парҳезсизлиги, сармастлиги билан тақво — тийиниш, яъни зоҳид хонақосини бузмаслик, маъшуқага сифиниш, унинг ёдида ёниш фикри билан кўнгил уйини обод этмасликка аҳд қилдим», яъни пир суҳбатидан дилимни узишга сўз бердим.

Тўртинчи байт:

Ҳар кеча бир лаб майи васлидин этмай жонини маст,
 Ҳар кун сенинг қалбиде кўнглимни махмур этмайин.

Кеча ва кундуз, васл ва ҳижрон, май ва махмурлик сўзлари ҳам тазод ва ҳам таносуб санъатларини ҳосил этиб, аввалги байтларда ифодаланган ошиқлик шартларини инкор этиш давом эттирилган. Сўфиёна талқинга риоя этадиган бўлсак, лаб — маънавият оламида малаклар воситасида анбнъ ва орифларга нозил бўлиб завқ ва илҳом пайтида улар кўнглидан тилига кўчадиган калом («Миръотул ушшоқ»), май — илоҳий тажаллиёт, махмур — шу ваҳдат майидан беҳудлик. Байтнинг мазмуни: Ҳар кеча бир ширин лаб, яъни ориф кўнглида пайдо бўлган илоҳий каломни эшитиш лаззатидан жонимни маст қилмайди ва ҳар кун шу каломдан ажралиб, кўнглимни хуморли (бу сўз қўмсаш, соғиниш маъносига ишлатилган) қилмайин, деб қарор эттим. Ёки мана бундай шарҳлаш ҳам мумкин: «Ҳар кеча пири орифнинг маънавият олаmidан ваҳий тушган каломни лаззатидан жонни хушнуд этиш ва ҳар кун ўша маърифат каломини қўмсаб, хумор бўлишдан тийинайин дедим». Навоий бу байтда кеча-кундузни қиёслаганда ёруғлик ва зулумотни эмас, балки аксинча, кечаси бўладиган пиру мурид орасидаги хилват

суҳбатларни, кундузи эса уларнинг ўзаро ажралиб кетишларини назарда тутган. Демак, ошиқ учун бундай кундузлардан кўра, пир васлин мунаввар этган тун афзал.

Шу тариқа, тўртта байтда ошиқнинг ўз маслагидан қайтишга аҳдлари баён этилиб, шеърнинг оҳанги, матн қабатидаги маънолар эса, барча «аҳд»лар ёлгон эканини, инкорларнинг замирида тасдиқ яширинганини билдириб туради. Ошиқнинг ана шу кинояли ҳолатини англатиш учун шоир бешинчи байтда оҳиста «мантиқий ўтиш» усулини қўллайди, ғазал мазмунига ўзгариш киритилади. Мана ўша байт:

Гар чидай олмай кўнгул берсам бировга ногаҳон,
Бори эл ичра чидай олгунча машҳур этмайин.

Ошиқликнинг талабларидан воз кечишга «аҳд» қилган лирик қаҳрамон энди ўзининг бунга чидай олмаслигини англайди, энди у бир гўзалга, муқаррам дўсти азизга кўнгил бериши муқаррар. Лекин энди у ишқини пинҳон туттишга «аҳд қилади». Аммо бу ишқимқондан хориж, чунки ошиқлик ошқоро бўлмай иложи йўқ — дардни яширсанг, иситмаси билдириб қўяди.

Шундай экан, ишқ ва майни (ваҳдоният нурини) тарк этиб бўлмайди.

Ишқу май анжоми чун қажр ўлди, қўй, эй шайхким.
Ўзни иқболдини куч бирла маҳжур этмайин.

— Анжом — тугалланиш, оқибат демак. Маҳжур — айрилиқда қолган одам. Байтнинг насрий мазмуни эса бундай: «Ишқ ва май, яъни илоҳий неъматга интилишни йиғиштириб қўйиш, тарк этишнинг оқибати қажр-айрилиқдир. Қўй, эй шайхким, ўзимни бу саодат — ошиқлик ва бодапарастлик саодатидан куч билан ажратмайин».

Мана энди ҳаммаси равшан бўлди: Алишер Навоий тақводор шайх гапига кириб, ошиқликни тарк этмоқчи бўлган одамнинг аҳволини кўрсатмоқчи экан. Шайх ишқини куфр деб, беҳуда, маъносиз нарса деб тушунтирган, уни тилга олмасликка, фитначи кўзларга қарамасликка чақирган. Аммо ошиқ охири билдики, Ишқдан — илоҳий файздан ажралиш азоби ишқ азобидан кўра ҳам зўрроқ, йўқ-йўқ, бугина эмас, Ошиқлик азоби ҳузур-ҳаловатга элтувчи, руҳий камолот сари етаклов-

чи тозаланиш, халос бўлиш азоби. Шунинг учун бу азоб-саодат.

Хуллас, лирик қаҳрамон ғазалнинг олтинчи байтига келиб, ўз баённомаси («аҳди»)дан бутунлай қайтади, унинг олдин айтган гаплари ўз-ўзини синаш, ёхуд аллақандай кинояли усулда ишқ оловининг шуҳратини муболағали қилиб ифодалашдай таассурот қолдиради. Инкор замиридаги тасдиқ зоҳирий тасдиққа айланиб, ошиқнинг ўз имкону эътиқодида собит эканлиги маълум бўлади. Мана шундан кейин Навоий қуйидаги умумий контекстга «ёпишмайдиган» еттинчи байтни келтиради:

Зулм ила эл жониға ўт ёқма, эйким шоҳсен,
Гар десаиғ дўзах ўтиға жонни маҳрур этмайин.

Ошиқона ва орифона ғазалларда, кўпро мақтаъдан олдинги байтда бирор ўғит-насиҳат қилиш ғазалчиликда кам учрайдиган ҳодиса эмас. Бундай ҳолни Ҳофизу Саъдий, Жомий ва Навоийда тез-тез учратамиз. «Дўзах оловига жоним куймасин десаиғ, эй шоҳ, зулм билан халқ жонига ўт ёқма». Бунинг олдинги байтига алоқадорлик жойи борми? Бевосита эмас, аммо бавосита бор. Ишқсизлик, Илоҳдан беҳабарликнинг ўзи зулм, демак, бундай одам подшо бўлса — эл ҳолига вой, чунки ишқи йўқ одам бераҳм, бешафқат бўлади. Илоҳ ишқи, умуман кўнглининг муҳаббатга мойиллиги одамни адолат ва инсофга ошно этади. Навоийнинг бу қистирма насиҳат байти шундан далолат берадики, у лирик кечинмалар тасвири асносида ҳам шоҳни адолатга чақирдиш, золимларни жазолаш, халқни улардан халос этиш ғоясини ўтказишни лозим топган ва буни зарур деб ҳисоблаган. Ишқ, Илоҳ, Адолат тушунчалари Навоий учун бир-бири билан зич алоқадор. Унинг катта-кичик барча асарларига бу ғоя сингдирилган. Ғазалнинг мақтаъи ҳам еттинчи байт каби умумий мазмунига тўғридан-тўғри боғланмайди, аммо у еттинчи байтнинг ўзига ҳам унчалик яқин эмас:

Гарчи маъзур ўлди маъмур, эй Навоий ўзини мен
Дўст маъмур айлаган хизматда маъзур этмайин.

Маъмур сўзининг бир маъноси амр — фармон, иккинчи маъноси обод, фаровонлик. Маъзур — узрли,

кечирилган. Бу икки сўз байтда тажнис ва таносиб санъатини яратишга хизмат қилган. Яъни, «Гарчи маъмур — маъзур (подшо амри вожиб бўлганидай дўст хоҳиши ҳам вожиб) деган мақолга асосан эй Навоий, мен ўзимни дўст амр айлаган хизматдан четга тортмайин». Ёки: «Уэрларим кўпайиб кетди, эй Навоий, дўст амр айлаган хизматдан ўзимни маъзур тутмайин» ва яна «Гарчи узрхоҳлик кўпайиб кетган бўлса ҳам, эй Навоий, мен дўст обод айлаган мажлис хизматидан бўйин товламайин».

Бу уч изохимизда ҳам Навоий байтнинг маъноларидан қайсидир томони акс этди, бироқ, назаримда, иккинчи вариант ҳақиқатга хийла яқин, чунки у ғазалнинг умумий мазмунини яқунлай олади. Мақтаъдан бошлаб давом этган «аҳд»ларини шоир узрхоҳлик деб айтади, яъни узрим жуда узайиб кетди, кел, гапни қисқа қилиб, Дўст амр этган хизматни узр айтмасдан бажарайин, деди у. Ошиқ учун дўстнинг хизматидан шарафли иш йўқ, у донм бунга тайёр туриши керак. Улуғ шоирнинг маслағи шу эди.

«Соқиё, талх ўлди айшим ҳажр бедоди била»

Афтидан, бу Алишер Навоийнинг ўз ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни акс эттирувчи ғазаллардан бири. Чунки унда яқин кишисидан ажралиб, шодлиги гамга мубаддал бўлган, қаттиқ қайғу чеккан одамнинг ҳасрат ўқинчлари, бевафо ва бебақо дунё, унинг нотанги ишларидан норози қалбнинг нидоси ифодаланган. Классик шоирлар ўз андуҳлари, шахсий кечинмаларини ҳам анъанавий образларда, умумий тарзда баён қилишни маъқул кўрганлар, лекин, шундай бўлишига қарамай, ушбу шеърда анъанавий ифода-истноралар замирида инсоний дард, мотамзада юракнинг фиғон-ҳасрати, нохуш кайфиятнинг ҳис этамиз. Бироқ, ғазал гарчи андуҳли оҳангда бошланиб, унда навоёна ўртаниш — ёнишлар ғулғуласи кўкка ўрлаган бўлса-да, асар мақтаъга келиб умумий умидворлик, плоҳий ишққа дахлдорлик туйғуси қалбга сингади.

Шоир ғазални жудолик дардидан бетоқат дилнинг галаёнини тавирлаш билан бошлайди:

Соқий, талх ўлди айшим ҳажр бедоди била,
Тут ачиг майким, ичай Мирзо чучук ёди била.

Агар «мирзо чучук ёди» деган маълумот бўлмаганида, байтнинг одатдаги ошиқона мазмунли шеърлар қаторида таҳлил қилган бўлардик, яъни ошиқнинг ҳижрондаги изтироблари сифатида талқин эатрдик. Албатта бу ерда ҳам айрилиқ ҳақида гап боради, аммо бу бошқа хилдаги айрилиқ. Шоир сўфиёна ишқи илоҳий ёхуд севгилисидан ажралган одам кечинмасини эмас, балки меҳр қўйган, азиз тутган одамнинг йўқотган кишининг ҳолатини қаламга олади. Хўш, мирзо деб Навоий кимни назарда тутган? Ё у мирзо Чучук лақабли одаммикин? «Бадоеъул бидоя» ва «Ғаройибус сиғар» девонларининг 1988 йилги нашрида ҳақиқатдан ҳам бу Мирзо Чучук тарзида ёзилиб, номлар кўрсаткичида тарихий шахслар қаторида зикр этилган. Лекин бу одам ким, у қайси тоифадан, нима билан шуғулланган — Навоий қандай алоқаси борлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот келтирмаган. Шоир ҳаётига оид тадқиқотларда ҳам бундай маълумот йўқ, унинг бошида асарларида esa бу исомни унратмадики. Фикримизча, бу байтда Навоий Мирзо Чучук лақабли одамни эмас, Мирзо немли шахсни назарда тутиб, унинг бевақт вафотидан ғоят қайғураётганини изҳор этган. Яъни, «Мирзо Чучук ёди билан» деб эмас, балки «Мирзонинг чучук ёди билан» тарзида ўқишимиз керак. Байтдаги «талх» (аччиқ) ва «чучук» сўзларининг бир-бирига зид қўйилиши ҳам шунга ишора: Мирзонинг ширин ёди билан аччиқ май ичай. Бу одам Самарқандда яшаган ва Навоийнинг меҳру муҳаббатини қозонган, ёшлигида вафот этган истеъдодли шоир Мирзобек бўлиши ҳам, жувонмарг Мўмин Мирзо бўлиши ҳам мумкин. Аммо газал «Бадоеъул бидоя» ва «Ғаройибус сиғар» девонларига киритилганидан ҳар эҳтимол, у Самарқандлик Мирзобек Вафойи хотирасига бағишланган деган тахминимиз тўғрироқ бўлиб чиқади. Энди байтнинг мазмунини келтирамиз: «Эй соқий, айрилиқнинг зулмидан ҳаётим майин, яъни турмушим аччиқ бўлди, сен ҳам менга аччиқ май тут, токи Мирзонинг ширин ёди билан ичайин». Май бу ерда одатдаги шароб ҳам, руҳий сархушлик тисоли, илоҳий маърифат нури ҳам эмас. Бу инсоний кайфиятнинг, руҳий изтиробларнинг йиғма ифодаси — ғаму ҳасрат рамзи. Шундай қилиб, май

фақат шодлик ва сурур, дилхушлик ифодасигина эмас, мотамзадалик, андуҳнинг ҳам ифодасидир. Фарқ шундаки, «айшнинг талх» ўлишини ифодаловчи май «аччиқ май»дир.

Иккинчи байт:

Сипқориб жоми сипеҳр, ақдоҳи айлаф рез-рез,
Неча чеккайман забунлуғ чарх бедоди била.

«Сипеҳр» — осмон, фалак; «ақдоҳ» — қадаҳлар. Шoir бу сўзлар воситасида ажойиб истиорали тасвир яратган: осмон жомида май ичиб, унинг қадаҳларини майда-майда қилиб ташлайман, дейди у. Қадимгиларнинг тасавурида осмон етти қаватдан иборат, Навоий ана шу қаватларнинг ҳар бирини бир қадаҳ деб олади ва шўришу ошўбам шунчалик зўрки, осмон жомини сипқориб, қабатлари — қадаҳларини чил-чил қилиб синдириб ташлайман, дейди у. Чунки чархи фалак — осмоннинг зулми ҳаддидан ошган, қачонгача ундан алам, хорлик чекмиш мумкин? «Ҳажр бедоди»ни шoir «чарх бедоди» билан боғлайди, зеро дўстни дўстдан жудо этган, бир дам шодликни раво кўрмайдиган ғаддор душман шу забун (паст) ва ситамгар чарх-да! Бу ўринда шундай савол туғиладики, Навоийнинг фалакка қарши бош кўтариши, исён унинг тасаввуфий эътиқодига зид эмасми? Ахир осмону фалакни ҳам Аллоҳ яратган-ку. Буни англаш учун «тақдир» истилоҳининг маъносини билишимиз лозим. Тақдир ёки тақдир азалий — бу киши ҳаёти, фаолиятининг Худо томонидан олдиндан белгиланиши демак. Бу тушунча тасаввуфда кенгроқ маънода талқин қилинади: Мутлақ руҳ томонидан ажралган моддий дунё ўзи мустақил ҳаракат қила бошлайди, одам фарзанди ана шу моддий дунёдан жабр кўради, Мутлақиятнинг ўзидан эмас. Демак, Навоий осмонга қарши ғазабкор норозилик изҳор этганда, Тангрига қарши эмас, балки ҳамма вақт инсонни азоб гирдобларида тутадиган, ўз муроди бўйича яшашга имкон бермайдиган чархи фалакка қарши чиққан бўлади.

Зухд кўнглум кўзгусини қилмиш мукаддар, эй ҳариф,
Синдирурмен тавба пирини ишқ иршоди била.

«Зухд» — парҳез тийиниш, узлат. «Ҳариф» — суҳбатдош, дўст. «Иршод» — тўғри йўл кўрсатиш, ҳидоят. «Мукаддар» — ғуборли, қора, ғамгин. Байтнинг маъно-

си бу туруп: «Зухд, яъни зоҳидона тавба-тазарру кўнглининг кўзгусини ғуборлик қилибди, эй дўст, бундай тавбани ишқ бирининг раҳнамолигида синдириб ташлайман».

Шоир қуруқ, сохта зоҳидлик билан илоҳий ишқ майидан баҳрамандликни қарама-қарши қўяди, чунки зоҳидлар фақат тавба билан чегараланади, илоҳиётни дарк этишининг орифона лаззатидан беҳабар эдилар. Ҳақиқий сўфийнинг кўнгли кўзгуси илоҳиёт нури билан сайқал топади, зоҳидлик тавбаси, яъни илоҳиёт майидан тавба қилиш аксинча кўнглини хиралаштиради. Тавба тасаввуфда ҳам бор, аммо унда бу тушунча тариқат йўлига киришининг биринчи босқичи, ҳаром-ҳалолдан тийинишини англатади. Зоҳид тавбаси, шундай қилиб, тараққий топмаган, намоёншкоруна тавбадир. Осмон қадаҳларини «синдириш» билан зухд тавбасини «синдириш» орасида алоқа борми? Агар зоҳидлик билан осмон, яъни дунё ва дунёпарастликни алоқадор деб ҳисобласак, унда осмон қадаҳини синдириш билан зухд тавбасини синдириш ҳам алоқадор бўлиб чиқади.

Бевафолик агар — будурким қилди ул шўҳ эй кўнгул,
Сирфа қилмас ошнолик одам авлоди била.

Бу байтнинг маъноси «сирфа» сўзининг («Фароий-бус сирга» девонининг 1959 йилги ва «Бадоеъул бидоя»нинг 1988 йилги нашрида мазкур сўз шу кўринишда чоп этилган) маъносини англаш орқали билиб олинади. Алишер Навоий асарларининг изоҳли лугатида «сирфа» жабр, зулм, жафо деб тушунтирилган ва ушбу байт мисол қилиб келтирилган. «Фарҳанги забони тежик» лугатида мазкур сўз йўқ, балки «сирф» сўзи борким, унинг маъноси холис, соф, фақат, ҳечдир. «Ғиёсул лугот»да ҳам сирф (сирфа сўзи йўқ) сўзи шу хилда изоҳланган. Зулм, жабр маъносини қўйиб кўрайликчи: «Эй кўнгли бевафолик агар ул шўҳ қилган даражада бўлса, зулм (жабр) қилмас ошнолик одам авлоди била». Кўриниб турибдики, маъно чиқмади: зулмнинг ошнолик қилиши ёки қилмаслиги мантиқсизлик. Энди «холис», «соф», «ҳеч» сўзларини қўлаймиз: «Бевафолик агар ул шўҳ қилганчалик бўлса, холис (соф) қилмас ошнолик одам авлоди била» ёки: «Бевафолик агар ўша шўҳ қилганчалик бўлса, ҳеч қилмас ошнолик одам авлоди билан». Бу жумлаларда ҳам

аниқ маъно йўқ, байт китобхон учун жумбоқ бўлиб тураверади.

«Ғиёсул луғот»да мазкур сўзнинг сарф ва сарфи шакллари ҳам келтириб, изоҳланган. Сарф — олтин ва кумушни саралаш, харажат қилиш, сарфлаш, шунингдек бута, ҳийла ва ҳодиса, замоннинг айланиши, умуман айланиш ва бирор нарсанинг тўнтарилиши. Сарфа — ёруғ юлдуз, у Ой манзилларидан ўн иккинчисининг номидир, бахиллик, хасисликни билдиради: ҳийла ва макр, зиждалик рамзи. Бу маъноларнинг қайси бир Навоий байтига мос келади. Агар феъл сўзни оладиган бўлсак, сарфлаш, харажат қилиш, агар равишни оладиган бўлсак, сира, ҳеч, агар от сўз керак бўлса, юлдуз, фалак маъносида олишимиз мумкин. Сарфлаш маъносида: «Ул шўхнинг бевафолиги — жабру ситами шунақа бўлса, у одам авлоди билан ошнолик қилмайди, яъни одам авлодига ошнолигини сарфламайди». Бунда «ул шўх» — пари, руҳ, умуман реал бўлмаган хилқат сифатида англашилади. Сира маъносида: «Агар ул шўхнинг бевафолиги шунақа бўлса, у одам авлоди билан сира ҳам ошнолик қилмайди». Юлдуз маъносида: «Бевафолик агар ул шўх қилганчалик бўлса, Сарфа, яъни юлдуз одам авлоди билан ошнолик қилмайди». «Сарфа» сўзнинг яна тежаш, фойда маънолари ҳам бор: «Агар бевафолик ул шўх қилганчалик бўлса, одам авлоди билан ошнолик фойда қилмайди». Кейинги талқинда маъно борга ўхшайди, дарҳақиқат, маҳбубанинг бевафолигини кўрган лирик қаҳрамон «Одам боласи билан ошнолик қилишнинг фойдаси йўқ экан», деган хулосага келиб, ҳафсаласи пир бўлиши мумкин. Шунинг учун, «Ғаройибус сиғар»нинг янги нашрида «сирфа» сўзининг «сарфа» деб тузатилоганини маъқуллаш лозим.

Навоий ўлимни айрилиқ, деб, ошиққа зулм деб олар экан, уни бевафолик ҳам деб атайди. Ошиқни доғда қолдириб, ташлаб кетиш. Чархнинг, замонанинг бевафолиги, ситамдан бир иншона бу. Шу нуқтада «сарфа» сўзининг замон айланиши, юлдуз (чархи фалак тимсоли), ҳийла, макр, хасислик маънолари ҳам туташади. Фалак одам авлоди билан ошнолик қилмайди, пари одам авлоди билан ошнолик қилмайди ва ҳоказо.

Баски синди наҳли уммедим, хушо ул боғбон,
Ким эрур хушқол бир навраста шамшоди била.

Маъноси: «Умидим ниҳолни синди эвоҳ, нобуд бўлди. Кўкарган шамшодни билан хушҳолу хурсанд юрган боғбонга ҳавасим келади, қандай яхши!» Аламли-ўкинч ва дард бор бу мисраларда — нахли уммедини йўқотган одамнинг ичидан отилиб чиққан ўкирик ва бошқаларга нигоҳ ташлаб таскин топиши. Унинг ниҳолни синган, умидлари чилпарчин, аммо бошқа боғбонларнинг ниҳоли кўкарган, улар шод. Бу ҳасад эмас, бу умидли нигоҳ, ҳаётга, абадиятга боғланиш, ҳаёт абадиятини ҳис этиш. Байтдаги «синди» сўзи олдин ўқиганимиз «рез-рез», «синдирурман» сўзларини эсга солади. Синиш — ўлим, синиш — неён, синиш — тоқатсизлик, руҳий зилзила. Фалак зулми, ажал шамоли унинг умид ниҳолини синдирди, у бўлса бир ғазабга келиб, осмон қаватларини синдиришга чоғланади, бир аччиқ-аччиқ ҳасрат майини сипқоради, бир «навраста шамшодни»дан хушҳол боғбонларга қараб таскин топади. Шу-да, инсоннинг аҳволи, унинг қўлидан бошқа нима ҳам келарди? Шонр аламзада одамнинг руҳий аҳволдаги ўзгаришлар, тўлқинларни бир неча шеърини байтда ана шундай теранлик билан чизади. Кейинги байтларда таскин оханги, раҳматини, нафосини даргом элтирибган. Масалан, олтинчи байт:

Чун ҳудий Лайли қулоқин ёлқитур, Мажнун, не суд
Тоғни гар келтурур афгонга фарёди била.

Яъни: «Эй Мажнун, фарёдинг билан тоғни фигонга келтирганингдан нима фойда. Лайлининг қулоғи туякашнинг қўшини билан тўлган». Шонр ўзининг оҳу нола-ласидан пушаймон, чунки бўзлаб дод солишлар, фалакнинг гирибонидан олиш ҳеч бир нафъ келтирмайди, ҳеч ким уни эшитмайди. Ҳатто Лайли ҳам Мажнуннинг фарёдларидан тўйган. Укириклар беҳуда, ундан кўра, мауззам, беҳудуд Ишқ саҳросига қадам қўй, ўзингни шу билан овут — нажот шунда, деб уқтиради у:

Эй Навоий, ишқ саҳросида худ қўйдинг қадам,
То нечук лошкайсан ул ноёни йўқ водий била.

Ишқ водийси — илоҳий даргоҳ ҳузурни бир-биридан ажралган дўстларнинг васлга эришадиган, дийдор кўришадиган жойи. Инсон руҳи ўз маҳрамини излаб

топади. Навоий ва унинг замондошларининг ишонч-иймони шундай эди. Шу сабабли шоир ишқ водийсига кирдингми, имиллама, олдинга интил, деб жаҳд этади. Яъни: «Эй Навоий, ишқ саҳросига қадам қўйганингдан кейин, энди нега бўшашасан» («лошкайсан» — қадимги туркий сўз бўлиб, бўшашмоқ, имилламоқ маъноларини билдиради) поёни йўқ бу водийда. Ҳазал Навоийга хос ана шундай мантиқий яқун — шоирона руҳбахш эҳсан билан ишқоёсига етган.

ХОТИМАТУЛ КИТОБ

Ўзбекистонда нақшбандия, яссавия, қодирия, нурия тариқатларининг муридлари, мухлислари ҳалигача давом этиб келди. Улар ўз пирларининг силсила ва шажараларини табурук деб сақлаб келганлар. Айниқса, нақшбандия тариқати бизда кенг тарқалгани маълум. Нақшбандия таълимоти моҳияти, унинг намояндалари ҳаётига бағишланган қўлёзма манбаларининг кўплиги ҳам шундан далолат беради.

Шулардан бири шоир Васлий Самарқандийнинг «Назмус силсила» номли асаридир. (Асар 1913 йилда Тошкентда босилган). Васлий «Назмус силсила»да ўз пир, эшони Валихон шажара нисбатини баён қилаётиб, ўттиздан ортиқ шайхларнинг номини тилга олиб ўтади, қайси шайх кимдан таълим олгани, қандай қилиб нақшбандия тариқатига боғланишини аниқлаб беради. Шоирнинг мақсади нақшбандия силсиласи вакиллари ҳаётни ёритиш, тарихий маълумотларни топиб келтириш бўлмасдан, балки, сўфийлик нисбати, тариқат занжирининг халқаларини баён этиш бўлган. Муаллиф аввал араб тилида насрий йўсинда силсилани қисқача айтиб чиқиб, кейин назмда ҳар бир шайх ҳақида алоҳида тўхтаб унинг кўрсатган хизмати, таҳаллуסי, нисбаси ва кароматларини таъриф-тавсиф этади.

Асарни шартли равишда икки қисмга ажратиш мумкин. Биринчи қисм Баҳоуддин Нақшбандга қадар бўлган шайхлар силсиласини ўз ичига олса, иккинчи қисм Нақшбанддан кейинги намояндалар ҳақида маълумот беради. Кўпчилик асарларда бўлганидай, Васлий Самарқандий ҳам нақшбандия силсиласини Пайғамбар салаллоҳу алайҳи ва салламга олиб бориб

улайди, яъни Муҳаммад Мустафо фақирликни Абубакр Сиддиққа ўргатди, бу сифат Абубакрдан Салмон Форсийга ўтди, ундан Имом Қосимга, Имом Қосимдан Имом Жаъфар Содиққа мерос қолди. Кейин Боязид Бистомий ва Абулҳасан Харақоний тасаввуфни тараққий эттирдилар. Васлий шундан кейин Хожя Али Формадий, Хожа Юсуф Ҳамадоний, Абдухалиқ Гиндуваний, Хожа Ориф Ревгарий, Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий, Хожа Али Рометаний, Хожа Муҳаммад Бобойн Самосий, Саййид Амири Кулол, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд номларини бир-бир ҳурмат билан тилга олиб ўтади.

Баҳоуддин Нақшбандни муаллиф «дин устунларини мустаҳкамлаган, ғайб асроридан мужда берувчи, кўзи олдида ҳар бир махфий нарса ошкор бўлгувчи» муқаррам зот, деб таърифлайди.

Баҳоуддин Нақшбанд тариқатининг давомчилари сифатида «Назмус силсила»да Алоуддин Аттор, Яъқуб Чархий, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (Хожа Аҳрори Вали), Хожа Муҳаммад Зоқид, Хожа Дарвеш, Хожа Амкангий, Хожа Муҳаммад Боқибиллоҳ, Хожа Аҳмад Форуқ (Имоми Раббоний), Хожа Муҳаммад Саид, Хожа Абдулаҳад, Хожа Муҳаммад Обид, Хожа Муҳаммад Мусоҳин, Хожа Муҳаммад Сиддиқ, Мавлоно Ҳусайн, Мавлоно Мирмуҳаммад Иброҳимлар кўрсатилган.

Албатта, нақшбандия тариқатининг давомчилари фақат шулар эмас, ушбу тариқат бир неча йўналишда тарқалган. Сайид Аҳмад Васлий Самарқандий ўз пири силсиласига вобаста шайхларинигина асарига киритгани маълум. Аммо бу ўрнида биз учун муҳим бўлган жиҳат силсиланинг кейинги асрлардаги ривожидир. Яъни XVIII—XIX асрларда нақшбандия таълимотини эл орасига ёйган Хожа Муҳаммад Обид, Муҳаммад Мусоҳон, Хожа Муҳаммад Сиддиқ, Мавлоно Ҳусайн, Мирмуҳаммад Иброҳим каби шайхларнинг хизматларини таъкидлаганини, муносиб баҳолаганидир. «Назмус силсила»да бу зотларнинг таржиман ҳоли ҳақида айрим маълумотлар ҳам бор. Чунончи, Хожа Аҳмад Форуқ бир неча сўфиёна асарларининг муаллифи бўлган, мактубларида ҳам талай масалалар устида қимматли фикрлар билдирган. Хожа Муҳаммад Саид Муҳаммад Форуқнинг ўғли бўлиб, тасаввуф таълимотини отасидан олади ва яна кўп илмларда ягона ҳисобланган. Муҳаммад Обид «аҳли ҳақнинг қутби», ибодат расминин олий

даражага кўтарган бўлса, унинг шогирди «нажиб ахлокли» Мусохон ҳажга бориб келгач, Бухородан, Самарқандга кўчиб бориб, Даҳбед қишлоғида макон тутди ва «ўзбеку тожикни, ашрофу бекларни, деҳқону ҳунармандларни ҳақ йўлига чорлаш» билан шуғуланди. Васлий ёзади:

Алғараз, ў то зи Ҳиндистон бишуд,
Бойси танвири Туркистон бишу.

(Алқисса, унинг овозаси Ҳиндистонгача борди, Туркистонни равшан этишнинг сабабчиси бўлди).

Махдуми Аъзамнинг ўринбосари ҳисобланган Мусохон нақшбандия сулуки одоби ва қоидалари ҳақида бир неча китоблар таълиф этган. Мусохоннинг мажзуб шогирди Муҳаммад Сиддиқ оташнафас валилиги, девонасифат ошқиқлиги билан ажралиб турган, Мавлоно Ҳусайн эса зикри хафийда шуҳрат қозонади. Мавлоно Ҳусайн хонақоси Васлий замонида ҳам ишлаб турган. Агар Мавлоно Ҳусайн Бухорода нақшбанд сулукнинг янгидан жонлантирган бўлса, унинг иқтидорли шогирди Мирмуҳаммад Иброҳим Самарқандда бу тариқатнинг пойдеворини қуради. Мирмуҳаммад фано ва тавҳид илмида тенгсиз эди, деб ёзади шоир, ўзи ҳам фано дарёсига гарқ бўлар, гўё руҳи илоҳиёт билан қўшилиб, ваҳдат юз берарди. Мирмуҳаммад Самарқанд шаҳрида хонақоҳ қурган. Васлий Самарқандийнинг пири муршиди Эшон Валихон ана шу Мирмуҳаммаднинг шогирди бўлган.

Эшон Валихон асли Ургутдан бўлиб, илму ирфонда камол касб этган зот ҳисобланган. Тавҳид асрори, илмул яқининг қошифи, сурату сийрати пок бу бузургов ҳақида Васлий ёзади:

Орифни ҳақ, воқифи лавҳи қазо,
Нури мутлақ, манбаъи сабру ризо.
Силсилажуибони шоҳи Нақшбанд,
Хонақоҳаш-хонақоҳи Нақшбанд.

(Ҳақ орифи, қазову қадар ёзиғининг воқифи, Мутлақиятнинг нури, сабр ва ризоликнинг тимсоли. Шоҳ Нақшбанд силсиласи-занжиринг силкитувчиси. Унинг хонақоҳи ҳам Нақшбанд хонақоҳидир).

Валихон эшон Ургутда маскан тутиб, мадраса ва

хонақоҳ қурдирганлар, Васлийнинг ёзишича, ул киши туфайли «Ургут етти кишварга овоза бўлди». Натижада бутун Туронзамини шаҳарлари — Қарши, Уш, Ҳисор, Кеш, Тошканд Фарғона, Чоржўй, Қўлоб, Бухоро, Балх, Тароз, Термиз, Хўжанд, Қаротегин, Панжакент, Бадахшон ва бошқа жойлардан муридлар йиғилиб, унинг тарбиясида «ҳақ нуридан баҳра топганлар.

Васлий Самарқандий Валихоннинг силсиласини баён этгач, алоҳида «ҳазрати Эшон мадҳида» деган боб ажратиб, пирининг ажойиб кароматлари, эзгу ишлари, илму амал ва нажиб ахлоқи хусусида сўзлайди. Шоирнинг гувоҳлик беришича, Валихон эшон бағоят камтарин, аммо заковатли, валилик нури манглайида балққан инсон бўлган экан. Минглаб одамлар ул зотнинг ҳузурига келиб, руҳий-маънавий мадад олган, суҳбатидан, дил ҳароратидан қувватланиб, шифо топган. «Сенинг даргоҳинг фитна ва найранглардан холи, истиқомат жойинг малак маконидан ҳам тоза» деб ёзди муаллиф. Эшоннинг бутун фикру ёди халқни тўғрилиқ, ҳақ йўлига ҳидоят этиш, салоҳ ва офият, қаноат ва қалб осойишталигини таъминлашдир.

Дини Муҳаммадиро аз ту ривожу равнақ,
Қили раҳ, ки мерави ту роҳи расули содиқ.

(Муҳаммад дини сендан ривожу равнақ топади, чунки бораётган бу йўлнинг расули содиқнинг йўлидир).

Эшони Валихон, шундай қилиб, Ургутда нақшбандия сулукининг янги ўчоғини бунёд этдилар. Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё воҳаларида у киши ва авлодлари саъй-ҳаракати билан тасаввуф ғоялари кенг сингиб борди. Валихон эшон 1915 йилда вафот этганлар, қабрлари Ургутнинг Чорчинор мавзеидадир. Васлий Самарқандий Валихоннинг фарзанди Аржумандлари Хожа Муҳиддинхон ҳақида ҳам ёзди. Муҳиддинхон бузургвор отадан «нури нисбат теккан» муносиб фарзанд бўлиб Васлий билан бирга мадрасада таҳсил кўрганлар.

Аммо Муҳиддинхон эшоннинг тақдирн фожеали бўлди. Совет ҳокимияти номи билан иш кўрган қизил мустамлакачилар миллатнинг гули бўлган зиёлилар қатори равшан фикрли уламолар, руҳонийлар, эшону сўфийларни ҳам таъқиб остига олади. Муҳиддинхон инқилобнинг дастлабки йилларидаёқ бутун ерлари, ота

мерос мол-мулк, уй-жойларини ихтиёрний равнишда Совет ҳукуматига топширган бўлса-да, лекни хавфдан омон қолиши мумкин эмаслигини сезиб, хотин ва фарзандларини қолдириб, яширин равнишда хорнжга қараб йўл олади. Бир неча йил Афғонистонда яшаб, ўша ерда вафот этади. Ул кишининг ўғли Қутбиддинхон (1983 йилда вафот этган) нақл қилишларича, вақф ерлардан келган даромад камбағаллар ҳожатини чиқариш ва муллаваачалар харожатини таъминлашга сарфланган. Муҳиддинхон Ургутда янги мадраса қуриб, Бухоро ва Самарқанддан мударрисларни даъват қилганлар., тарнқат таълими баробарида зоҳирний илмларни ўргатиш жорий қилинган экан.

Қутбиддин эшоннинг тақдирлари ҳам бизга ибратли. Ул зот филология фанлари номзоди, Маҳдихоннинг «Санглоҳ» асарини таржима қилган, «Фарҳанги забони тожик» ва «Алишер Навоий асарлари изоҳли луғати»ни тузишда фаол қатнашган аллома, мискин табнатли инсон эдилар. Илму адабда қалби дарё бўлган ана шу беозор киши ўн бир йил Сибир жазо лагерларида азоб чекиб қайтди. «Гуноҳи» — эшон авлодидан экани. «Сенинг отанг чет элга қочиб кетган, лашкар тўплаб советларга қарши курашадн, шунинг учун сен айбдордирсен», деб устидан «иш» қўзғаганлар.

Камина худди шу ўринда ҳазрат Қутбиддинхон эшон билан узоқ йиллар ҳамсуҳбат бўлиб, мурид тушиб, илмларидан баҳраманд бўлганлигим, оталик меҳрини туйганлигимни камоли шукроналик ва эҳтиром билан таъкидлаб ўтмоқчиман.

Бу фактларни қайд қилишимдан мақсадим, маънавият пешволари, руҳий мураббийларимиз бўлиб келган тасаввуф вакиллари, жумладан, нақшбандия шайхлари тарихимизнинг ажралмас қисми эканини таъкидлаш ва уларнинг ҳаётини ўрганнш мустақиллик пойдеворини қураётган халқимиз учун муҳим сабоқ эканини айтишдир. Дарҳақиқат, маънавият ва мустақиллик тушунчалари ўзаро алоқадор, чунки тарихимиз, маънавиятимизни қанчалик чуқур ўргансақ, мустақиллигимизнинг моҳиятини шунчалик чуқурроқ англаб борамиз.

МУНДАРИЖА

Дебеча	3
Тарих ва таъриф	5
Тарикат	20
Ҳол	28
Маърифат ва ҳақиқат	35
Муҳаббат	48
Каромат	60
Тарикат ва шариаат	74
Хилват ва анжуман	90
Футувват	113
Моҳият — инсон учун курашмоқ	132
Комил инсон	143
Тасаввуф ва бадний ижод	154
Хотиматул китоб	267

ШАРҲ ФАЛСАФИИ ТАФАККУРИ ТАРИХИДАН

Нажмиддин КОМИЛОВ

ТАСАВВУФ

Мусаввир *Ю. Габзалилов*

Муҳаррирлар: *Ф. Камолова, М. Умирова*

Расмлар муҳаррири *Ю. Габзалилов*. Техн. муҳаррир *У. Ким*.

Мусаҳҳиҳ *М. Хўжаева*

Босмахонага барилди 10.07.96 й.да. Босишга рухсат этилди 7.10.96.
Бичими 84×108¹/₃₂. Рўзнома қоғози. Адабий гарнитура. Юқори бос-
ма. Шартли бисма л. 14,28. Нашр л. 14,92. 4541 рақамли буюртма.
Шартнома рақами. Баҳоси шартнома асосида. Ҳами 10000 нусха.

«Ёзувчи» нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босма-
хонасида босилди, 700004, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча,
2-уй.